Çağlar Keyder

Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne

İLETİŞİM YAYINLARI

ÇAĞLAR KEYDER

Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne

İletişim Yayınları 952 • Araştırma-İnceleme Dizisi 155
ISBN 975-05-0181-0
© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2003, İstanbul (1000 adet)
2. BASKI 2004, İstanbul (500 adet)
3. BASKI 2005, İstanbul (500 adet)

EDİTÖR Tansel Güney
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
DİZGİ Hasan Deniz
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Elçin Gen
MONTAJ Hasan Deniz
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÇAĞLAR KEYDER

Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne

iletişim

ÇAĞLAR KEYDER 1947 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğretimini İstanbul'da tamamladıktan sonra ABD'de lisans ve doktora eğitimi gördü. 1969 yılında ODTÜ Ekonomi Bölümü'ne asistan olarak girdi. ODTÜ'deki öğretim üyeliği 1982'ye kadar devam etti. Bu tarihten sonra New York Eyalet Üniversitesi Binghamton Kampüsü'nde Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi oldu. Halen Binghamton'da ve 1994'ten beri Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. Türkiye Bilimler Akademisi üyesi olan Çağlar Keyder, Oxford, Chicago, California ve Washington Üniversiteleri'nde de değişik dönemlerde ders verdi. Keyder'in ilk kitabı 1976 yılında Birikim Yayınları'ndan yayımlanan *Azgelişmişlik, Emperyalizm ve Türkiye*'dir. 1978 yılında *İngiltere-Fransa Karşılaştırmalı 19. Yüzyıl İktisat Tarihi* (P. K. O'Brien ile beraber) adlı kitabı, 1982'de ise *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993) başlıklı tezi yayımlandı. 1987 yılında Verso Yayınları tarafından *State and Class in Turkey* adıyla yayımlanan kitabının Türkçesi 1989'da *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adıyla İletişim Yayınları'ndan çıktı. 1975 ile 1985 arasında tarımsal yapılar ve dönüşümler üzerine bir dizi makale yazmış, yine bu yıllarda Osmanlı toplumsal yapısı üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. 1993'te yayımlanan *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (Metis Yayınları, 1993) adlı kitabında global dönüşümler ve bu dönüşümlerin Türkiye'ye etkileri incelenir; 1999 yılında basılan derlemesi *İstanbul: Küreselle Yerel Arasında* (Metis Yayınları, 2000) ise aynı dinamiklerin kentsel etkilerini çözümlemeye yöneliktir.

İçindekiler

Giriş *9*

BİRİNCİ BÖLÜM
İmparatorluğun Sonu *19*

1 Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşü *21*

2 Birinci Dünya Savaşı arifesinde liman şehirleri ve politika *47*

İKİNCİ BÖLÜM
Ulus-Devlet *71*

3 Bir milliyetçilik tarihi ve coğrafyası *73*

4 Nüfus mübadelesinin Türkiye açısından sonuçları *97*

5 Güney Avrupa modernitesi ve değişim *121*

6 Mısır deneyimi ışığında Türk burjuvazisinin kökeni *141*

7 Cumhuriyet devleti ne kadar güçlüydü? *181*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ulus-Devlet Sonrası *205*

8 Globalleşme ve devlet *207*

9 AB ile ABD arasında Türkiye *225*

Bu kitapta yazar tarafından gözden geçirilmiş biçimleri yayınlanan makalelerin ilk versiyonları şu kaynaklarda yer almaktadır:

- "Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü": "The Ottoman Empire", Karen Barkey ve Mark von Hagen, ed., *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building* (Boulder: Westview, 1997).
- "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika": "Port-Cities and Politics on the Eve of the Great War", *New Perspectives on Turkey*, Güz 1999.
- "Bir Milliyetçilik Tarihi ve Coğrafyası": "A History and Geography of Turkish Nationalism", Faruk Birtek ve Thaila Dragonas, ed., *State and Nation in Greece and Turkey* (Londra: Frank Cass, 2004'te yayınlanacak).
- "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları": "The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey", Renee Hirschon, ed., *Crossing the Aegean* (Oxford: Berghahn, 2003).
- "Güney Avrupa Modernitesi ve Değişim": *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Fikret Görün'e Armağan, 26, 3-4, 1999.
- "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni": "The Genesis of a Turkish Bourgeoisie in Light of the Egyptian Experience", Ayşe Öncü, Saad Eddin Ibrahim ve Çağlar Keyder, ed., *Developmentalism and Beyond: Society and Politics in Egypt and Turkey* (Kahire: AUC Press, 1994).
- "Cumhuriyet Devleti Ne Kadar Güçlüydü?": *Uluslararası "Atatürk ve Çağdaş Toplum" Sempozyumu* (Ankara: Kültür Yayınları, 2003).
- "Globalleşme ve Devlet": Meryem Koray, ed., *Küreselleşme ve Ulus-Devlet* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2001).

Giriş

Bu kitabın başlığı yeni bir döneme girdiğimizi ima ediyor: Yeni imparatorlukların oluşmaya başladığı bir dönem. Osmanlı Devleti eski tür bir imparatorluktu; kendini modern bir devlete dönüştürme çabası içinde gerekli değişimi başaramadı ve dağıldı. Türkiye Cumhuriyeti ise ulus-devlet modelini çok yakından izledi, bu modele uygun milliyetçiliği, ulusal kimliği, sınıf yapısını ve yönetim biçimini gerçekleştirdi. Fakat küreselleşme döneminde ulus-devletlerin eski biçimde devam etmelerine imkân yok. Dışarıda ve içeride hükümranlıklarından taviz vermeye mecbur kalıyorlar. Türkiye açısından bakıldığında Avrupa Birliği adaylığı yeni tür, uluslar-üstü bir yönetim biçiminin parçası olma ihtimalini gündeme getiriyor. Buradaki makaleler bu yüz yıllık tarihe bakışlar olarak görülebilir. Farklı forumlarda değişik amaçlarla yazılmış olmalarına rağmen hepsi ulus-devlete karşı duyulan kuşkunun izlerini taşıyor. Bu nedenle de eski imparatorluğun gerçekleşememiş dönüşüm potansiyeli üzerinde duruluyor, Cumhuriyet Türkiyesi'nin aşırılıklarına işaret ediliyor, içinde olduğumuz dönemin yol açtığı olanaklar iyimser bir yorumla sergileniyor.

Bu derlemenin ilk bölümündeki yazılar Osmanlı İmparatorluğu'nun (Memâlik-i Osmaniye'nin) çözülmesini, çözülme sürecindeki siyasî ve toplumsal potansiyelleri, projeleri ve oluşan sonuçları ele alıyor. İkinci bölümde imparatorluğun en büyük vârisi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna, işleyişine ve sınıf dengelerine ilişkin değerlendirmeler var. Son bölümde ise, küreselleşme çerçevesinde, ulus-devletlerin hükümranlıklarının zayıfladığı dönem anlatılıyor. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin çözülme-kurulma-çözülme döngüsünde dünya koşulları içinde oluşan üç ayrı devlet biçimi ve bu devlet biçimlerinin toplumla, toplumdaki sınıflarla, toplumsal değişimin getirdiği dönüşümlerle olan ilişkileri ele alınıyor.

* * *

Ulus-devletlerin toplumla ilgili belirgin bir projeleri vardır: Devletin amacı, açıkça ilan edilmese dahi, toplumu türdeşleştirmektir. Çünkü devlet modernleştiricidir, herkese aynı hukuku uygulamaya mecburdur, her vatandaş aynı şeyleri öğrenecek, aynı okullarda öğrenim görecek, herkes aynı dilde konuşacak, aynı kitapları okuyacaktır. Ülkenin farklı coğrafyalarındaki meydanlar, heykeller birbirine benzeyecek, aynı ulusal kahramanlara ağıt yakılacaktır. İmparatorluklar ise bu konularda farklılığı kabul eden bir tavır alırlar. Hatta imparatorluğu tanımlarken kullanabileceğimiz en ayırt edici kriter bu olabilir: Din, dil, köken, ırk vb. yönlerden farklı toplulukların kendilerini ayırt edici olarak gördükleri herhangi bir vasfı bir grup tanımı olarak kabul etmesi ve bu tanıma göre değişik uygulamaları sürdürebilmesi. Tabiî, her imparatorlukta bir de devletin kendi eliti vardır, farklı gruplardan gelen kişiler bu elitin parçası olmak istiyorlarsa o elitin kullandığı dili, onların kültürünü benimsemek durumundadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda bü-

rokratik elit "Osmanlıca" konuşuyordu, göstermelik de olsa aynı dindendiler, kendi dinlerini, etnik gruplarını, dillerini, kabilelerini geride bırakıp imparatorluk elitine mensubiyeti kabul etmişlerdi. Rumelili, Türk, Kürt, Arap, Hıristiyan kökenli olmaları sorun teşkil etmiyordu; önemli olan elitin ortak düşünce tarzını ve devlete sadakatini paylaşmalarıydı. Aynı olguyu Roma İmparatorluğu'nda da görebiliyoruz.

İmparatorlukların bir dökümünü yaptığımız takdirde şu iki boyut üzerinden bir değerlendirme mümkün gözüküyor: Birincisi elitin kompozisyonu ne kadar çoğulcu idi, yani farklı yerlerden, dillerden, dinlerden, ırklardan gelen kişiler için elite intisap etmek ne kadar mümkündü? İkincisi ise imparatorluk tebaadaki farklılığın üzerine herhangi bir hiyerarşi kuruyor muydu? Bir grup (örneğin Türkler veya Sünnîler) diğerlerine nazaran üstün mü görülüyordu? İmparatorlukları yüceltmek ve ulus-devletin aşırı türdeşleştiriciliği karşısında daha toleranslı olduklarını söyleyerek savunmak istersek, şöyle bir ideal durumdan söz edebiliriz: Elit gerçekten çokkültürlüdür, potansiyel olarak herkes elite katılabilir, bürokratik yükselme, yeteneğe ve başarıya bağlıdır. Aynı zamanda imparatorluk devleti farklı topluluklara karşı eşit şekilde davranır; yani kayrılan, diğerlerinden üstün görülen bir grup yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ideal duruma uyduğunu söylemek zor; fakat örneğin İngiliz veya Fransız sömürgeci imparatorluklarla veya iki dünya savaşı arası denenen ırkçı Alman ve Japon imparatorluklarıyla karşılaştırıldığında Osmanlı örneğinde elit çok daha içerici, devlet de daha eşitlikçi gözüküyor. Aynı boyutlarda değerlendirmeye devam edersek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Osmanlı örneğine daha yakın gözüküyor; Sovyetler Birliği ise her iki boyutta da ideale daha çok yaklaşmış.

İdeal bir imparatorluk modeli üzerinde durmanın nedenlerini açıklamadan önce bu modelin somutta nasıl işlediğine

dair önemli bir gösterge olarak hukuk sorununu irdelemek istiyorum. İmparatorlukta ideal olan, farklı cemaatlerin farklı hukuk düzenlerini devam ettirmeleridir. Yine de, örneğin, Osmanlı Devleti'nde olana benzer şekilde, devletin ortak sorunları çözmek, devlet çıkarlarını korumak amacıyla koyduğu kurallar ve kanunlar vardır ve bunlar tüm tebaayı bağlar. Bu düzeyde akılcı ve formel (kendi içinde tutarlı ve hukuk dışı kaygıları kaale almayan) bir hukuk uygulanır. Fakat, aynı zamanda, her tanımlanmış topluluğun içişlerini düzenleyen, kişilerin evlilik, miras ve cemaat içi sorunlarını halleden, kendi özel hukukuna saygı gösterilir. Bu hukukun daha az formel ve daha çok cemaati gözetici olmasına izin verilir; yani cemaatlerin içişlerini yürütmekte belli bir özerkliği olduğu, her cemaatin kendini idame ettirmek isteyeceği kabul edilir. Bu nedenle cemaatin bütünlüğünü tehdit edici bir türdeşleşme dayatılamaz. Benzer şeyleri cemaatlerin iç yönetim yapıları açısından da söyleyebiliriz. Somutlarsak, Osmanlı Devleti hiçbir Kürt aşiretine gidip iç hukukunu veya aşiret reisini, şeyhini seçme şeklini değiştirmesini istemedi; hahambaşına kendi cemaat işlerini nasıl yürütmesi gerektiğine dair talimat vermedi; Patrikhane'nin içişlerine karışmadı. Sömürgeci imparatorluklarda da iç hukuka genelde dokunulmadı, fakat örneğin İngilizler bu hukukun formelleşmesini isteyerek esnekliğini sınırladılar, böylece işlevselliğini bir derece yitirmesine sebep oldular.

Tanzimat'la başlayan dönemde devlet (saray ve bürokratlar) imparatorluğu modernleştirmeye çalıştı, bu modernleştirmeyi tıpkı ulus-devlet örneğindeki gibi, hukukun türdeşleşmesi, cemaatlerin öneminin azalması ve bireylerin eşitliğine dayalı bir vatandaşlık yoluyla tahayyül etti. Yani Osmanlı İmparatorluğu, kendini cemaat olarak görebilecek bir ulus yaratmadan, milliyetçiliği yerleştirecek mekanizmaları kullanmadan, ulus-devlet örneğinde öngörülen bir

modernleşmeye erişebilecekmiş gibi hareket etti. Oysa Osmanlıcılık ideolojisi, en etkili olduğu dönemde dahi, elite has bir düşünce olarak kalmıştı. Halka yayılma ihtimali neredeyse hiç yoktu, ayrıca böyle bir yayılmayı sağlayabilecek okur-yazarlık, okullar ve diğer iletişim mekanizmaları gelişmemişti. Bu nedenle sonuç beklenenden çok farklı oldu. Milliyetçilik gibi cemaatleştirici bir yan güç olmadan, tek başına hukukî ve idarî modernleşme, birleştirici değil, tam tersine toplumsal ve ekonomik ayrışmayı, kutuplaşmayı keskinleştiren bir dinamiğe yol açtı. Cemaatçilikleri, milliyetçilikleri kamçıladı. Benzer bir etkiyi bugün de görüyoruz: Küreselleşme, hukuku türdeşleştirip koruyucu mekanizmaları ortadan kaldırarak, farklı düzeylerde cemaatçiliklere, din, dil, cinsiyet veya diğer nitelikler üzerinden kimlik taleplerine yol açıyor.

Küreselleşme döneminin ideolojik/akademik kazanımlarından en önemlisi, ulus-devlet şeklinin tarihî ve normatif anlamda görelileştirilmesi oldu. Bunun nedenlerini somut düzeydeki gelişmelerde arayabiliriz. Ulus-devlet bir yandan yetkisini ve kapasitesini kaybetti, giderek devletler-üstü düzeyde işleyen kısıtları kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Modern devletlerin ilk defa kendi halkları üzerinde tek otorite olarak kabul edildiği 17. yüzyıldan beri derinleşen ve güçlenen bir hükümranlık eğilimi söz konusuydu; 20. yüzyılda bu hükümranlık ekonomi üzerinde de kendini gösterdi, devletler ulusal ekonomi yarattılar, burjuvazileri kontrol ettiler. Ama küreselleşmeyle birlikte bu eğilim, sadece ekonomi boyutunda değil, siyaset ve hukuk açısından da tersine döndü: Devletler artık ekonomiyi denetleyemiyorlar, kendi kanunlarını koyamıyorlar, toplumu da vaat ettikleri gibi koruyamıyorlar. Ülkelerde yaşayanlar kendilerine dayatılan ulusal kimliklerin dışına çıkmak istiyor ve yeni olanaklar sayesinde bunda başarılı da oluyorlar; dış dünyayla

ilişkilerinin de devletten geçmeden dolaysız olmasını istiyorlar. İşte bu bağlamda, ulus-devlete alternatif hangi siyasî formlar var diye bir soruyla karşılaşınca, akla ilk gelen yüz yıl öncesi gibi yakın bir geçmişte tarih sahnesinde olan imparatorluklar oldu. İmparatorluklar eğer günümüzde ortaya çıkan taleplere cevap verebileceklerse, o zaman yukarıda sözünü ettiğim ideal tipe yakın bir şekilde tahayyül edilmeliydi. Nitekim Osmanlı'nın iyimser bir yorumu olarak niteleyebileceğim bir tarihyazımında imparatorluk döneminde grupların, cemaatlerin sorunsuz bir şekilde bir arada yaşadığı, daha sonra Tanzimat döneminde kanunların ve vatandaşlığın evrenselleşmesiyle beraber çeşitli gruplar arasında gerginlik ve çatışma çıktığı söylendi. Balkanlar'daki, Ortadoğu'daki etnik çatışmalara çare olarak imparatorluğun geri gelmesi gerektiğini söyleyenler oldu. Hatta ulus-devletten ve milliyetçilikten bunalanlar daha genel bir çerçevede bir "imparatorluk arzusu"ndan söz etmeye başladılar. Bu derlemedeki makalelerde sözünü ettiğim iyimser yorumun izlerini bulacaksınız.

İyimser yorumun pek de irdelenmeyen bir uzantısı var, o da şu: İmparatorluk kendini modern dünyaya uydurma çabasına girdiğinde farklılığı kabul etmesi zorlaşır. Farklılığı kabul etmek yerine, herhangi bir ulusal ideolojisi olmasa dahi, ulus-devlet benzeri bir türdeşleşmeyi proje edinmeye mecbur kalır. Buna zorlayan, devletin altyapısal gücünü artırma isteğidir, yani topluma nüfuz edebilme, elinde politikalarını uygulayabilme araçlarını bulundurma isteği. Bu yönde yapılan şeylerin başında hukuk sistemini rasyonalize etmek, yani herkes için geçerli tek bir hukuk sistemi oluşturmak ve modern anlamda bir vatandaşlık oluşturmak gelir. Bu yukarıdan aşağı modernleştirme, aslında devletin başka devletlerin baskısı altında veya kendi amaçlarını güderken sürdürdüğü bir projedir. Yani, esas olarak top-

lumun talepleri sonucunda ortaya çıkmamıştır; devletin devletler arası arenadaki gereksinimlerinden doğmuştur. Tabiî ki toplumun "burjuvalaşmış" bir katmanı da bu projeye destek olabilir, fakat bu katman çeşitli cemaatlerin çok küçük bir parçasını, en üstteki kabuğunu temsil etmekten öteye geçemez. Bu nedenle imparatorluğun esas çözülmesi ulus-devletin modernitesini taklit etmeye yeltendiğinde başlar.

Modernleş(tir)me eğer türdeşleşme olarak görülürse, henüz toplumsal birliktelik yaşamamış bir nüfusun geleneksel koruma mekanizmalarını elinden almak anlamına gelir. Yukarıda sözünü ettiğim cemaat içi hukuk, bu hukukun cemaat birlikteliğini koruma yönünde kullanılması, çeşitli ölçeklerde (köy, mahalle vs.) gündeme gelebilecek karşılıklılık ve yardımlaşma ağları, devletin modernleştirici ivmeyi harekete geçirmesiyle erimeye yüz tutar. Osmanlı örneğinde, bu sürecin sonucu, piyasa mekanizmalarının ve akılcı-formel hukukun nüfusun içinde çeşitli düzeylerde kırılganlıklar yaratması, gerginliklere ve çatışmaya yol açması oldu. Milliyetçiliklerin büyümesine izin veren ortam bu dönüşümden kaynaklanmıştı. İşte bu gerilimlerin arttığı dönemde aktivist bir grubun iktidarı ele geçirmesi, sorunlara bir cemaatin diğerlerini ezmesiyle çözüm bulma çabasını gündeme getirdi. İttihat ve Terakki'nin militanları savaşa böyle bir projeyle girdiler. Daha sonra, savaş sırasında ve cumhuriyetin kuruluş döneminde, kendine özgü bir bütünleştirici ideolojisi olan, milliyetçilik dozu çok yüksek bir ulus-devlet projesi hâkim konuma ulaştı. Türkiye Cumhuriyeti işte böyle bir dönüşümün sonucunda şekillendi.

Bu anlatılan hikâye şöyle bir soruyu gündeme getiriyor: Eğer ulus-devleti kaçınılması imkânsız bir kader olarak görmek istemiyorsak, insanların kendi cemaatleriyle olan, birincil olduğunu hissettikleri veya düşündükleri ilişkileri,

koruyucu ve yerleşikleştirici boyutlarıyla nasıl muhafaza edebiliriz? Bir yandan hukuk evrenselleşirken, formel ilişkiler hâkim konuma gelip cemaatlerin kendi kendilerini koruyucu mekanizmalarını yıpratırken, bir yandan da cemaati korumak nasıl olur? Karl Renner'in Avusturya-Macaristan imparatorluğu bağlamında söz ettiği "organik vatandaşlık" nasıl hayata geçirilebilir? Tabiî ulusal devletler büyüme dönemindeyken bu soruları kimse sormuyordu, çünkü modernleşmenin siyasî çerçevesinin ulus-devlet olduğu tartışmasız kabul görüyordu. Nitekim ulus-devletler de insanların kafasına vura vura, biraz ödül, biraz da cezayla bütün vatandaşlarına bireysel vatandaşlığı öğrettiler. İnsanlar modernleşme öncesi organik cemaatlerinden uzaklaştılar; onun yerine yeni ve üst düzeyde bir cemaat olarak tahayyül edilmiş olan ulusu benimsediler. Oysa küreselleşmeyle beraber ulus-devlete ilişkin şikâyetler de daha güçlü bir şekilde ifade edilince, eski sorular yeniden önem kazandı. Ulustan farklı cemaatler gündeme geldi. Bunların sınırları ulus-devletin sınırlarıyla çakışmıyordu; bazıları ulus-aşırı, bazıları ise daha yereldi. Yeni aidiyetler, yeni kimlikler ulus-devletin vaatlerini yerine getirmesini zorlaştırırken, aynı başarısızlık ulusalın dışında aidiyetlere sarılmayı da hızlandırdı.

Bu makalelerde aranan, "İmparatorlukların çözülmesine nasıl engel olunabilirdi?" türünden bir fantezi veya akademik tartışma üretme çabası değil, çünkü içinde yaşadığımız dönemin belki de en önemli sorusu bu bağlamda ortaya çıkıyor: Ulusal aidiyetin yıprandığı bir dönemde küreselleşmeye uygun yönetim yapılarının nasıl bir organik vatandaşlık modeli oluşturacağı, yani hangi düzeyde, ne tür birliktelik ilkelerine dayanan cemaatleri ön plana çıkaracağı. Kabaca bir paralellik kurarsak, Amerikan hegemonyası altındaki ulus-devletlerin kendi kanunlarıyla ve devletlerin toplumu koruyucu çeşitli mekanizmalarıyla yaşamaları,

imparatorlukta devletle cemaatlerin kurdukları ilişkiye benzemektedir. Hegemonik devlet uluslararası ilişkileri düzenleyen kanunlar koyar, kurumlar oluşturur, ama her devletin kendi içişlerini sürdürmesine, toplumsal koruma mekanizmalarını işletmesine de izin verir. Ama, tıpkı modernleşmenin Osmanlı Devleti'ni zorlaması gibi, globalleşme de hegemonya dengesini bozar. Bütün insanlar için geçerli olması istenen yeni kurallar ortaya çıkar. Örneğin her devletin Washington oydaşmasını kabul etme mecburiyeti, IMF reçetesini uygulama zorunluluğu, devletlerin toplumu koruma kapasitesini eritir. Dünya Ticaret Örgütü'nün dayatmasıyla ticaretin üzerindeki siyasî denetimi kaldırmak, desteklenen ürünlerden vazgeçmek, o zamana kadar düşünülemeyecek düzeyde kapsamlı mülkiyet haklarını kabul edip kendi ürettiği tohumlarda dahi bir şirkete pay vermek, eşitsizlikleri tahammül edilemez boyutlarda büyütür. İnsan hakları, çevre gibi konularda global düzeyde konmuş kurallara uymaya mecbur kalmak, toplumsal dengeleri bozar. Hukukun evrenselleşmesi ve global hukukun giderek organik vatandaşlıktan uzaklaşıp bir dünya vatandaşlığına doğru evrilmesi, bir global anayasanın dayatılması, tıpkı Osmanlı örneğinde olduğu gibi gerilimlere, çatışmalara yol açar. İmparatorluğun çözülüp milletlere bölünmesi gibi hegemonya da bölünmeye yüz tutar, her yerde savaşlar, protestolar, mücadeleler patlak verir. Ya globalleşme bastırılacak ve hegemonya altında milletler düzenine geri dönülecektir, ya da yeni bir imparatorluk biçimi ortaya çıkacaktır.

Yine Osmanlı örneğinde olduğu gibi globalleşmenin kurallarını getirenler, öncelikle hegemonik, sonra da diğer devletlerdir. Toplumda ise aidiyetlerini gerçekten global düzeyde tasavvur eden, ilişkilerini, kimliklerini ve çıkarlarını globalleşmeye bağlı olarak düşünen, küçük bir katmandır.

Önemli sayıda insan, belki de çoğunluk, artık hiçbir getirisi olmayan ulus-devletin baskılarından kurtulmak için globalleşmeye sıcak bakmakta, fakat aynı zamanda da koruyucu bir cemaat aramaktadır. Türkiye'deki çoğunluk ise bir yandan ulus-devletten kaçınmaya çalışırken, bir yandan da devletten bekledikleri şeyleri (ekonomik iyileşme, sosyal politika) AB'nin daha iyi yapacağı inancında oldukları için Avrupa yanlısı olmuşlardır.

Amerika'da 2000-2001 konjonktürü İttihat ve Terakki'nin darbesine paralel bir sonuç ortaya çıkardı. O zamana kadar kabul görmüş hegemonyayı, hiç de iyi niyetli olmayan (farklılaşmayı hiyerarşik olarak uygulamaya yönelik) bir imparatorluğa dönüştürmeye çalışan bir grup, iktidarı ele geçirdi. Bu çabanın nasıl ve ne zaman sonuçlanacağını bilmiyoruz. Fakat esas soruyu cevaplamak hâlâ zor: Evrensel bir hukuk düzeni içinde, ulus-devletlerin koruma işlevlerini yerine getiremediği bir durumda, ekonominin yol açacağı gerilimlere hangi merci cevap verecek? Katı liberalizmden taviz veren, sosyal-demokratlaşmış bir dünya düzeni sorunları halledebilir mi? Globalleşme sürecek ve ulus-devletlerin eski konumuna geri dönülmeyecekse, insanların aradıkları aidiyet duygusunu sağlayacak cemaatleri (milletleri) nasıl oluşturmak gerekir? Örneğin, büyük bölgeler (AB, Latin Amerika, Doğu Asya) hem aidiyet ve kültürel bağlantı açısından hem de toplumu koruyabilecek ölçekte etkin olabilecekleri için, bir alternatif oluşturabilirler mi? Umarım aşağıdaki yazılar bu soruların tartışılmasına katkıda bulunur.

BİRİNCİ BÖLÜM

İmparatorluğun Sonu

1
Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşü

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişinin ve çöküşünün tarihinin yazılması âdeta bir ideolojik savaş alanıdır. Bu alanda, yazarın politik tercihleri çöküş öyküsünün seçilmesi açısından belirleyici önem taşır. Birinci Dünya Savaşı'nın sona erişinden bu yana hâkim olan tarih versiyonu, bilinçli bir biçimde veya farkında olmaksızın ulus-devletin perspektifini benimsemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün tarihi de, genellikle, ulusun kendi kaderini belirlemesinin kaçınılmaz bir süreç olduğu varsayımına dayanarak yazılmıştır.[1] İçinde bulunduğumuz dönemde ise, ulus-devlet modelinin

1 Milliyetçiliklerin tarihlerinin son zamanlarda yeniden yazılmasının, bu tercihi fazla değiştirdiği söylenemez. Bu yeniden yazma girişimleri, ulusal idealin inşa edilmiş olduğuna veya sonradan hâkim duruma geçen bir ideolojinin başlangıçtaki yabancılığına dikkat çekerek milliyetçiliğin kendine özgü tarihinin kurgusunu bozarken, anlatı yine de ulus-devletin oluşumu üzerinde yoğunlaşmaya devam etmektedir. Bu versiyonda, kitleler, milliyetçi kimliği veya ulusun kaderine olan inancı doğaları gereği taşıyan gruplar olarak çizilmemektedir, dolayısıyla milliyetçi projeye gönüllü katılımları söz konusu değildir; bunun yerine, devlet inşası hedefi olan bir elitin kendi projelerini yaygınlaştırmayı nasıl

yol açtığı hayal kırıklığı giderek artmakta, milliyetçi paradigmanın dışındaki tarih anlatıları arayışı da buna paralel olarak güçlenmektedir. Bu alternatiflerden biri, devlet oluşumu öyküsünü anlatma girişiminden vazgeçerek ulus-altı madun [*subaltern*] grupların tarihine ağırlık vermek,[2] bir diğer alternatif de, imparatorlukların çöküş döneminde mevcut olan ihtimalleri araştırmak suretiyle ulus-devlet oluşumunu sorunsallaştırmaktır.[3] Benim bu çalışmada izleyeceğim yol, bu ikinci tip sorunsallaştırma biçimine tekabül etmektedir. Bu perspektifin doğmasında rol oynayan unsurlar, imparatorlukların yıkılmasının ardından kurulan devletlerin yol açtığı karamsarlık ve bıkkınlık, imparatorluk tarihinin karşı-olgulara dayalı olarak "iyimser bir okuması"[4] ve gerçekleşmemiş alternatiflere ilişkin bir nostaljidir. Söz konusu yaklaşım şöyle özetlenebilir: Bütün uyrukların eşit vatandaşlık haklarının bulunduğu, etnik ve bölgesel otonominin tanındığı anayasal bir düzen imparatorlukları yok olmaktan kurtarabilirdi, böylece dünya milliyetçilik ve ulus-devletin aşırılıklarını yaşamak zorunda kalmazdı. Bu yazının ilk bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde

başardığı öne çıkarılır. Ulusun inşası sürecinin kaçınılmaz olarak ilerleyişinde temel rol, halktan milliyetçi entelektüellere kaydırılır, ama tarihsel alternatifler inceleme dışı kalmaya devam eder.

2 Gyan Prakash, "Writing Post-Orientalist Histories of the Third World: Perspectives from Indian Historiography", *Comparative Studies in Society and History*, c. 32, no. 2, 1992.

3 Bu açıdan İslâmcı yazarlar, seküler araştırmacılardan daha ileri adımlar atmıştı. İslâmcı yazarların Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla ilgili analizleri devletin İslâmî özünün ortadan kaldırılması üzerinde yoğunlaşır. Böylece suçlu, milliyetçilik değil, Avrupalı ve Hıristiyan efendilerin emirlerine göre hareket eden reformist bürokratlar olmaktadır. Söz konusu bürokratların hatası, yabancı yönetim biçimlerini taklit ederek imparatorluğun altın çağının dengelerini bozmaktır. Başka bir deyişle, bu yaklaşıma göre, modern dünyada varlığını sürdürüp gücünü koruyacak bir İslâmî imparatorluk alternatifi daima mevcuttu.

4 Arthur Mendel, "On Interpreting the Fate of Imperial Russia", T. Stavrov, ed., *Russia under the Tsar*, University of Minnesota Press, 1969.

birbirinden farklı iki dinamiğin mevcut olduğunu göstereceğim. Bunlardan ilki, devletin patrimonyal niteliğinin bir ürünüdür; ikinci, yani ulusal ayrılıkçı dinamik ise, Avrupa kapitalizmiyle karşılaşma sonucu ortaya çıkmıştır. Bu dinamiklerin nihaî olarak, imparatorluğun sosyo-politik yapısından kaynaklandığı söylenebilir. Yazının ikinci bölümünde ise, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yılları inceleyerek, karşı-olgulara dayalı "iyimser okuma"nın büsbütün dayanaksız olmadığını göstermeye çalışacağım.

Çözülüş dinamikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün yapısal nedenlerinin anlaşılmasına yönelik olarak kullanılan iki temel model, bütün imparatorluklar için varolan makrososyolojik alternatifleri içermektedir. Bu modellerin ilki patrimonyal kriz modelidir; klasik bir imparatorluğun, temelde tarımsal bir yapı olduğu ve ülkenin çevre bölgelerinde vergi toplayan devlet görevlileri kullanan güçlü bir merkez tarafından yönetildiği varsayımına dayanır. Bu modelden çıkarılabilecek kriz eğilimleri, imparatorluğun çevre bölgelerini idare şeklinin barındırdığı merkezkaç potansiyelle ilintilidir. Modele göre, taşradaki görevliler vergilerin bir kısmına kendileri için el koyabilir, bunu yaparken yerel eşrafla işbirliği yapabilirler. Şayet yerel eşraf ile bu görevliler arasında bir uzlaşma olursa, bu, pekâlâ başarılı bir ittifaka dönüşebilir, böylece imparatorluk merkezi, bir eyaletin (ve tabiî buradan toplanan gelirin) kontrolünü kaybedebilir. İmparatorluk merkezinin gelir toplama potansiyeli, yoğun değil, yaygın bir niteliğe sahip olduğu için, bu kayıplar imparatorluğun topraklarını koruma yeteneğinin azalması anlamı taşır. Yeniden merkezîleşme olasılığı her zaman vardır. Çin hanedanları tarihinin döngüsel modeli tam da bu alternatife da-

yanarak inşa edilmiştir: Merkeze karşı gelip özerk bir tavır sergileyen bir eyalet valisi, zamanla yeni, güçlenmiş bir merkez hanedanının ilk hükümdarı olarak tahta çıkabilir.

Osmanlı tarihi, hem merkez kontrolünden kurtulma yolunda başarılı hareketlere, hem de hanedan değiştirerek yeniden merkezîleşmeye yönelik başarısız bir girişime sahne olmuştur. 18. yüzyıl boyunca İstanbul karşısında özerkliğini artıran bir âyan sınıfı gelişmişti. Bunların bazıları köken olarak devletin atadığı yerel yöneticilerdi, zaman içinde belli bir bölgede ilişki ağlarıyla konumlarını sağlamlaştırdılar ve yerel düzeyde ekonomik ve sosyal yaşamın belirleyici bir parçası haline geldiler. Bazıları belli bir yörenin ileri gelenleriydi; çoğu tüccar olan bu kişiler, ekonomik ve politik konumlarını iyiden iyiye güçlendirerek İstanbul'u, kendilerini önce mültezim yapmak, daha sonra valilik, mutasarrıflık gibi yöneticilik makamlarına tayin etmek zorunda bıraktılar. Üstelik bu makamların fiilen kendi soylarına geçebilmesini sağladılar. Merkezin zayıfladığı bu dönemde, Osmanlı padişahları, eyaletlerden asker toplamak ve vergiden pay almak için, yeni ortaya çıkan yerel âyanla müzakere ve pazarlık etmek zorunda kaldı.[5]

Ama, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti, nispeten başarılı bir yeniden merkezîleştirme projesini hayata geçirdi, böylece imparatorluğun hiç değilse esas topraklarında, yani Anadolu'da ve Balkanlar'ın İstanbul'a yakın kesimlerinde merkezî kontrolü yeniden kurdu.[6] Bu süreçte Mısır

---

5 Bkz. Halil Inalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen, ed., *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977; Andrew G. Gould, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies*, c. 7, no. 4, 1976.

6 Osmanlı Imparatorluğu'nda yeniden merkezîleşme ve âyanın gelişimi konusundaki daha kapsamlı bir değerlendirme için bu kitaptaki şu yazıya bkz. "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni."

bir istisna teşkil etti. Mısır, yeniden merkezîleştirme hamlesinden bütünüyle kurtulabilen ve merkezden fiilen kopabilen bir eyaletti, bu nedenle merkezkaç dinamiğin paradigmatik örneğidir: Âyandan çok güçlü bir kimse bu ülkede kendi nispeten özerk devletini kurmuştur. Osmanlı Devleti'nin, idarecileri yerel bağları olmayan vilayetlere atama geleneğine uygun olarak, Makedonya kökenli olan Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğine atanmıştı. Ne var ki, Mehmet Ali Paşa kısa sürede, eski iltizam yapısını ortadan kaldırarak bağımsız bir idare kurdu, ardından, kendi idaresi etrafında çıkar ilişkileri ağına dayalı güçlü bir yapı yarattı. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa, imparatorluğun patrimonyal kriz dinamikleriyle dağılmasının en mükemmel tarihsel örneğidir.

Mısır örneğinin klasik imparatorlukların kriz dinamikleri kategorisine uyduğunu, Mehmet Ali Paşa'nın tarihte daha sonra oynadığı rol de göstermektedir. Mehmet Ali Paşa, zayıflamış bir merkez karşısında bağımsızlığını kazanan yerel bir idarecinin tipik hareket çizgisine uygun olarak, merkezi, yani İstanbul'u ele geçirmeye çalıştı. Yeni ve güçlenmiş bir hanedanla patrimonyal döngüyü tamamlayacaktı. Gelgelelim, burada söz konusu olan yalıtılmış bir Çin İmparatorluğu değildi. Osmanlı İmparatorluğu, Düvel-i Muazzama (Büyük Devletler) arasındaki güç dengelerinde çok önemli bir yer tutuyordu. Mehmet Ali Paşa'yla mücadeleye girişti̇ği sırada, Osmanlı Devleti modernleşme reformlarına başlamıştı ve serbest ticarete dayanan emperyalizm açısından gayet uygun ve vaatkâr bir yapıydı. Bundan dolayı, Osmanlı tahtında gözü olan Mehmet Ali Paşa'nın kaderini tayin eden, İngiltere ile Rusya arasındaki pazarlıklar oldu.[7] Mehmet Ali Paşa, Mı-

7 Osmanlı İmparatorluğu'nun Düvel-i Muazzama'yla (Büyük Devletlerle) ilişkisini, İngiliz Dışişleri Bakanlığı perspektifinden ele alan yararlı çalışmalar için bkz. Allan Cunningham, "The Sick Man and the British Physician", *Eastern Questions in the Nineteenth Century, Collected Essays*, c. 2, Londra: Frank Cass,

sır'da otonomi kazanmış ve hükümranlığını ilan etmişti, ama yeni bir Osmanlı hanedanı kurmasına izin verilmeyecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ilk yarısında yeniden merkezîleştirilmesi, ilk idarî modernleşme hamlelerini beraberinde getirmişti.[8] Aslında 1839'da başlayan ve 19. yüzyıl boyunca -Abdülhamit'in istibdat idaresine rağmen- devam eden Tanzimat reformları, daha güçlü bir devlet yaratma ve yönetimde etkinlik sağlama hedeflerine yönelikti.[9]

Ne var ki, devletin modernleştirilmesi konusundaki başarı farklı tepkilere yol açmıştır. Anadolu'daki ve Balkanlar'ın İstanbul'a yakın kesimlerindeki âyan bundan ciddi biçimde zarar görürken, Arap vilayetlerindeki yerel elit gruplar açısından bu merkezîleştirme fazla bir şey değiştirmedi.[10] Aksine Şam, Halep, Beyrut ve Kudüs'ün yerel seçkinleri, Osmanlı merkezinin güçlenmesini sınırlı düzeyde tutmaya yönelik girişimlerini sürdürdüler. Devletin çevre vilayetlerden talepleri sınırlı bir egemenliğe tekabül ettiği sürece, söz konusu elitler Osmanlı İmparatorluğu'nun çatısı altında yaşamayı kabul edilebilir buluyordu.

İmparatorluğun Balkan topraklarında bu tarih farklı bir seyir izledi. 18. yüzyıldaki küresel ticarîleşme ve parasallaşma dalgası, yerel âyanın ekonomik güç birikimine olanak

---

1993, s. 72-107 ve "Stratford Canning and the *Tanzimat*", adı geçen eser, s. 108-129,

8 Bkz. Haldun Gülalp, "Capitalism and the Modern Nation-State: Rethinking the Creation of the Turkish Republic", *Journal of Historical Sociology*, c. 7, no. 2, 1994, s. 155-176.

9 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press, 1963; Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II *Reform, Revolution and Republic*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

10 Bu konudaki klasikleşmiş çalışma Albert Hourani'nin eseridir: "Ottoman Reform and the Politics of Notables", W. R. Polk ve R. L. Chambers ed., *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press, 1968, s. 41-68.

tanımış, aynı zamanda -özellikle Avrupa büyüme alanına daha yakın olan bölgelerde- tüccar grupların, yeni kentlilerin ve eğitimli orta sınıfların ortaya çıkmasının önkoşullarını da yaratmıştı.[11] İmparatorluktan ayrılmayı hedefleyen çeşitli ulusal hareketlerin doğmasına yol açacak olan faktör, bu gelişmelerdi. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında kontrolü yeniden ele geçirmesi söz konusu değildi. Patrimonyal çözülme modeli, imparatorluk dinamiklerinin tarihten bağımsız bir çerçevesine dayanır, bu çerçevede yalıtılmış iç dengelerin işleyişini belirler. Buna karşılık milliyetçi ayrılma modeli, imparatorluk, imparatorluğun prekapitalist dünyası ve genişleyen bir kapitalist ekonomi arasındaki ilişkileri ön plana çıkarır. Osmanlı İmparatorluğu, temel hedefi, topraktan elde edilen gelirleri vergilendirmeye dayalı bir sistemi sürdürmek olan tarımsal bir patrimonyal imparatorluktu. Dolayısıyla, klasik Osmanlı sisteminde, özel kişilerin servet birikimine olumlu bakılmamıştır. Bütün toprakların padişaha ait olduğu yolundaki ideolojik kurguya dayalı bir hukukî çerçeve, sistemin sürdürülmesi açısından kilit faktördü. Toprak mülkiyeti veya ticaret yoluyla sağlanan servet birikimi bir güvence oluşturmuyordu, çünkü bu servete, hükümdarın gücünün ve siyasetinin değişmesiyle kolayca el konabilirdi. Bu keyfilik, kapitalizmin gelişmesi için uygun bir ortam değildi. Tanzimat dönemindeki "modernleşme" ise, genişleyen Avrupa'nın kapitalist mantığına imparatorluğun dahil olmasını amaçlıyordu.

Gelgelelim, 19. yüzyılın reformları daha kök salmadan, Balkanlar'ın büyük bir bölümünde, merkezin prekapitalist mantığı dayatacak kadar güçlü olmaması sayesinde, kapitalist birikim süreci kendi özerk alanını yaratmıştı. Başka bir

11 Bu konuların neredeyse tamamını ele alıp yorumlayan çok önemli bir makale için bkz. Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, c. 3, no. 3, 1972, s. 243-281.

deyişle, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, farklılaşma ve sınıf oluşum süreci çoktan ivme kazanmıştı. Bu eşitsiz gelişmenin ekonomik boyutu 18. yüzyılda başlamış, merkez karşısında belli bir bağımsızlık kazanmış olan çiftlik sahipleri, Orta Avrupa'daki ticaret ağlarıyla bağlantıları sayesinde özerkliklerini güçlendirebilmişlerdi. 19. yüzyıl boyunca Balkanlar daha da zenginleşti; yeni, eğitimli orta sınıflar ortaya çıkmaya başladı ve bölgenin Avrupa'ya yakınlığı, milliyetçi hedeflere yönelik siyasal gelişmeyi hızlandırdı. Balkanlar'da yeni zenginleşen bu grupların büyük çoğunluğunun gayri Müslim olması, çeşitli Avrupa devletlerinden himaye, teşvik ve destek görmelerini sağlayan önemli bir etkendi. Bu Avrupa devletleri, kritik önem taşıyan diplomatik ve askerî yardım sağlamanın yanında, siyasal ve entelektüel olarak milliyetçi davanın hazırlanmasına yardımcı oldular. Bu anlatı, Yunan, Sırp ve Bulgar milliyetçilikleri açısından geçerlidir.

Bütün bu örneklerde milliyetçilik, ticaret burjuvazisinin gelişiminin bir sonucuydu, aynı zamanda imparatorluğun ana bölgelerindeki ekonomik ve politik değişimin yavaş ilerlemesi karşısında gösterilen bir tepkiydi. Balkan vilayetleri, Avrupa piyasasının ekonomik çekim alanına giderek daha fazla girdi; Balkanlar'daki tüccarlar, kapitülasyon rejimi sayesinde Avusturya, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin sağladığı himayeden yararlanıyorlardı[12] ve bağımsızlık talepleri konusunda uluslararası destek de gördüler. Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal ve hukukî reformlar çok geç geldi ve bu talepleri karşılayacak nitelikte de değildi. Bu reformlar daha erken tarihlerde yapılmış ve kararlı bir şekilde uygu-

12 Roderic Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", W. W. Haddad ve W. Ochsenwald ed., *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*, Columbus: Ohio University Press, 1977.

lanmış olsaydı, acaba milliyetçiliğin yol açtığı dağılma süreci farklı bir seyir izleyebilir miydi? İmparatorluğun bütün uyruklarının eşit statüye sahip vatandaşlar olarak tanınmasına yönelik siyasal reform, hem milliyetçi ayrılıkçılığı zayıflatabilir, hem de Avrupa ekonomisi tarzındaki birikim kalıbıyla uyumlu ekonomik etkinliklere imkân tanıyabilirdi. Dahası, eğer siyasal ve hukukî değişim daha erken gerçekleştirilmiş olsaydı, imparatorluğun gelişen dünya kapitalizmiyle bütünleşmesi cazip bir seçenek olarak ortaya çıkabilirdi: Örneğin Balkan kökenli bir ticaret burjuvazisinin, imparatorluk genelinde sınıf hâkimiyeti sağlama perspektifiyle böyle bir projeyi desteklemesi bu ortamda mümkün olabilir, sonra da bu durum, milliyetçi ayrılıkçılığa neden olan politik ve ekonomik faktörlerin bir bölümünü ortadan kaldırabilirdi.

Balkan milliyetçilikleri, büyük miktarlarda toprak kaybına neden olan 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşıyla doruk noktasına ulaştı. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, topraklarının üçte birinden fazlası kaybetti. Gayri Müslim nüfusun çoğunluğu oluşturduğu vilayetlerde kaybedilen topraklar bu oranın en büyük bölümünü kapsamaktaydı. Bu tarihten sonra, sosyal ve ekonomik koşullar değişti. İmparatorluğun parçalanma nedenleri de, artık, bu tarihten önceki nedenlerle aynı değildi. Bu farklılığın iki önemli boyutu vurgulanmalıdır. Bunların ilki şöyle özetlenebilir: 1878'den sonra imparatorluk sınırları içinde kalan, yegâne kalabalık gayri Müslim gruplar, Rumlar ve Ermenilerdi -iki grup toplam nüfusun beşte birinden fazlasını oluşturuyordu.[13] İmparatorlukta bu etnik grupların çoğunlukta olduklarını ileri sürebilecekleri belli bir bölge yoktu. Ermeni nüfusun yarıdan fazlası Anadolu'nun doğu illerindeydi (fakat

13 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985.

burada da azınlıktaydılar);[14] geri kalanı ise Çukurova'da ve Anadolu'nun batısında (İstanbul dahil) yaşıyordu. Rum nüfus ise daha çok Anadolu'nun batısında, İstanbul'da, Trakya'da ve Karadeniz kıyılarında idi; ama bunun yanında, iç bölgelere ve Kapadokya'ya da dağılmış durumdaydı. Başka bir deyişle, ayrılıkçı hareketler için artık coğrafî bir gönderge bulmak mümkün olamayacaktı.

İkinci olarak, Tanzimat reformları eski düzeni yıkacak büyük bir dönüşüm geçirilmesi anlamına geliyor, vatandaşlık ve birikime yönelik ekonomik etkinlik temelinde modern bir ortam tanımlamaya başlayan politik ve hukukî değişimler getiriyordu. Bu çerçevede, bireylere yurttaşlık hakları, dinsel özgürlük ve etnik özerklik tanıyan ve hızla modernleşen bir devlet öngörmek mümkün hale gelmişti. İmparatorluğun 1838 yılında serbest ticarete açılmasından bu yana görülen çarpıcı ekonomik büyüme de böyle bir öngörüde bulunmak için uygun zemin hazırlamıştı. Dünya ekonomisinin genişlemesine paralel olarak, ticaret, dönüşümün ve metalaşmanın motoru olarak işlev gördü: Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal kesimlerinin hemen hemen tamamında yüzyıllardır süren düşük düzey üretim dengeleri, yerini teknolojik değişim ve büyümeye bıraktı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Osmanlı nüfusunun dörtte biri şehirlerde yaşıyordu. Kırsal alan ise artık sadece geçimlik ekonomiden ibaret değildi; ekonominin ürettiği toplam hasılanın belki de % 15 kadarı ihraç edilmekteydi.[15]

---

14 Bkz. Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, Berkeley: University of California Press, 1967, s. 37.

15 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1970. Bu kitap, imparatorluğun son döneminde yaşanan ciddi ekonomik büyümeye dikkat çeken ilk çalışmadır. Ticaret ve yabancı yatırımın etkisinin nicel olarak değerlendirildiği ana kaynak ise Şevket Pamuk'un çalışmasıdır: *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Mısır'ın tersine, Anadolu'da ya da Suriye'de, bazılarına yabancı yatırımcıların sahip olduğu büyük çiftlikler kırsal alana hâkim değildi. Üretim alanı esas olarak küçük üreticilerden oluşmaktaydı, bunların ürettikleri küçük miktarlardaki artıkları tüccarlar ve diğer orta sınıf aracıları piyasaya aktarıyordu. Başarılı küçük meta üreticilerinden bazıları Rum ve Ermeni'ydi; ama daha da önemlisi, aracıların ezici çoğunluğu bu Hıristiyan gruplara mensuptu:[16] Söz konusu aracılar, üreticilerin pazarın talep ettiği ürünlere yönlendirilmesi, artığın toplanması, üretimin finansmanı, desteklenmesi ve satılması işlevlerini yerine getiriyorlar, ayrıca ithal malların pazarlanması ve perakende satışı işlerini de yürütüyorlardı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Anadolu ve Arap vilayetlerindeki şehir ve kasabalar, özellikle hızlı bir nüfus artışı yaşayan liman şehirleri önemli bir canlanma sergilemeye başlamıştı.[17] İmparatorluk genelinde, Hıristiyanlar ekonomik fırsatlardan daha iyi yararlanmışlardı. Bu durum özellikle Anadolu'da iyice kutuplaşmış bir görünüm yaratıyordu. Bu dönemde büyüyen şehirlerde, kulüp, dernek ve basınıyla kentsel bir kamusal alan yaratmaya çalışan varlıklı, eğitimli, faal bir Rum ve Ermeni orta sınıf ortaya çıktı. Bu sınıf, imparatorluğun ve vilayetlerin yönetimine katılma konusunda artan bir isteklilik sergiliyordu. Yeni ortaya çıkan ve mevcut koşullar altında serpilen böyle bir burjuvazi için, ayrılıkçı bir milliyetçilik çok da cazip değildi.

---

16 Daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Keyder, *State and Class*, [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*] bölüm 2.

17 Osmanlı Imparatorluğu'nun liman şehirlerinde 19. yüzyılda meydana gelen değişimlerin genel bir değerlendirmesi için bkz. Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quataert ed., *Port-Cities in the Eastern Mediterranean*, *Review*, özel sayı, Kış 1993 [Türkçesi: Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quataert ed., *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)* çev.: Gül Çağalı Güven. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994].

Bir gayri Müslim burjuvazinin ortaya çıkışına ve gelir ve tüketim kalıplarında giderek artan bir farklılaşmaya yol açan koşullar, tepkisel bir proje de yarattı. Bu proje sarayda doğmuş, halk katmanlarında da etkili olmuştu. II. Abdülhamit, 1876 Anayasası'nın resmen yürürlüğe girmesinden çok kısa bir süre sonra, 1878 yılında, parlamentoyu kapatarak otokratik bir yönetim kurdu. Ancak anayasanın yürürlükten kaldırılmasına karşın, Tanzimat reformlarından kopuş, içerikten ziyade biçimle ilintiliydi. Üniter bir imparatorluk için hukukî ve idarî bir çerçeve oluşturan 1839 ve 1856 ruhu varlığını koruyordu.[18] II. Abdülhamit döneminin sosyal ve ekonomik politikaları otoriter bir ekonomik liberalizm olarak tanımlanabilir. Asıl büyük değişim politik sistemde kendisini gösterdi: Yerleşmekte olan hukuk devletine dayanak oluşturacak ve uzun süredir beklenen anayasal ve parlamenter yapının işleyişi Abdülhamit tarafından dondurulduğu, bu da Avrupalıların ve Jön Türklerin, padişahı ilerlemeye en büyük engel olarak görmesine neden oldu. Buna karşılık Müslüman kitlelerin nezdinde Abdülhamit'in itibarı giderek arttı.

1876'da açılan ilk Osmanlı parlamentosu, üyelerinin çeşitliliği bakımından son derece çarpıcıdır, farklı etnik grupları barındıran imparatorluklar tarihinde belki bir benzeri daha bulunamaz: Parlamentonun 125 üyesinden 77'si Müslüman, 44'ü Hıristiyan ve 4'ü Yahudi'ydi.[19] Parlamentonun kapatılmasından sonra da, gayri Müslimler, gerek merkez ve taşra bürokrasisinde, gerekse gerçek iktidar merkezi ola-

---

18 Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1983.

19 İmparatorluğun değişen nüfus kompozisyonunu 1908 parlamentosuna da yansımıştı: 234 Müslüman (147 Türk, 60 Arap ve 27 Arnavut), 50 Hıristiyan (26 Rum, 24 Ermeni) ve 4 Yahudi parlamenter bulunuyordu. Bkz. Shaw ve Shaw, s. 278.

rak giderek Bâbıâli'nin yerini alan sarayda güçlü bir biçimde temsil edilmeyi sürdürdüler.[20] Askerî personel ve devlet memuru yetiştirmek üzere İstanbul'da kurulan yüksek öğrenim kurumları büyüdü ve imparatorlukta yaşayan bütün etnik gruplara cazip gelmeye başladı.[21] Eğitim ve kariyer alanındaki hayat tecrübeleri, Osmanlılık olarak bilinen ortak bir perspektifi paylaşan birleşik bir Osmanlı elitini oluşturuyordu: Söz konusu olan, nüfusun etnik ve dinsel çeşitliliğini yansıtan bir imparatorluk elitiydi. Bu elit, Bağdatlı, Suriyeli ve Filistinli Arapların, Kürtlerin ve Türklerin yanı sıra, Arnavutları, Makedonları, Rumları, Ermenileri, Rus İmparatorluğu'ndan gelen çeşitli Müslüman grupları bünyesinde barındırıyordu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde ilk kez, gerçekten etnik çeşitliliğe dayanan bir görünüm sergilemeye başlamıştı.

Ama aynı dönemde, yönetilenler düzeyinde kendini gösteren ve pek de olumlu sayılamayacak sonuçlara gebe görünen bir paralel gelişmeyi gözlemlemek de mümkündü. İmparatorluğun Avrupa ve Kafkaslar'daki topraklarının büyük bir kısmını kaybettiği 1877-1878 savaşı sırasında, sayıları bir milyona ulaşan Müslüman, yerlerinden edilmiş ve göçe zorlanmıştı. Bunların çoğu Anadolu'da güvenli merkez bölgelere göç etmişti. Bu, toplam nüfus içindeki oranı büyük olan ve etnik dengeleri radikal bir biçimde değiştirecek bir kitlenin ülkeye gelmesi anlamına geliyordu. Çünkü, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan topraklarda yaşa-

---

20 Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Londra: Routledge, Kegan Paul, 1978.

21 Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies*, c. 23, no. 3, 1991, s. 345-359 ve Rashid Khalidi, "Society and Ideology in Late Ottoman Syria: Class, Education, Profession and Confession", John P. Spagnola, ed., *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective, Essays in Honour of Albert Hourani*, Reading: Ithaca Press, 1992, s. 119-131.

yan nüfus zaten 10-12 milyon civarındaydı.[22] Ayrıca, göç eden nüfus, ekonomik olarak daha fazla piyasa ve teknoloji tecrübesi olan daha gelişmiş bölgelerden geliyordu ve Anadolu'daki Müslümanlara kıyasla daha eğitimliydi. Ülkeye yeni gelenler etnik olarak kapalı gruplar oluşturmadı -hem çok farklı coğrafyalardan gelen kesimler arasında, hem de özellikle kentsel kesimlerde yerel nüfusla evlilikler gayet yaygındı. Günümüz Türkiye nüfusunun gözden kaçan bir boyutu, çok karmaşık etnik karışımıdır: Bugün Rusya'da, Kafkas cumhuriyetlerinde, Balkanlar'da yer alan eski Müslüman bölgelerinden göç edenler, Rusya'nın Türkçe konuşulan kesimlerinden gelenler ve farklı kökenlere sahip olan Anadolu'daki nüfus iç içe geçti ve "Türkleşti." Bu anlamda, "Türk" nitelemesi, Türk dili ve Müslümanlık temelinde asimile olmaya işaret etmektedir.

Buna karşılık, Hıristiyan ve Müslüman nüfus arasında evliliklere çok nadir olarak rastlanıyordu. Hatta dil bir engel oluşturmadığı zaman bile, örneğin İç Anadolu'da yaşayan ve Türkçe konuşan Rum Ortodoks cemaati ile Müslüman Türkler arasında evlilikler görülmez. 19. yüzyıl öncesinde daha az akışkan toplumsal yapıda çeşitli cemaatler, birbirinden izole köylerde veya şehirlerin, sınırları iyi çizilmiş ve birbirinden ayrılmış mahallelerinde yaşıyordu. Dolayısıyla, maddî ve toplumsal yaşam koşullarındaki farklılıklar bir sorun yaratmıyordu. Ekonomik değişme ve kentleşmenin ivme kazanması sonucu etnik gruplar arasında etkileşim geliştikçe, toplumsal huzursuzluklar da görünürlük kazandı. Farklılaşma, sadece dinsel hayatta değil, aynı zamanda okul ve cemaat örgütlenmesinde, tüketim örüntülerinde ve Batılılaşma düzeyinde, maddî kültür ve yaşam tarzlarında da giderek belirginlik kazanıyor-

22 Justin McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies*, Nisan 1983.

du. Yukarıda sözü edilen ekonomik gelişme bütün Hıristiyanlar için geçerli olmasa da, kültür, eğitim ve misyonerlik faaliyetleri yavaş yavaş etnik bilinci uyandırarak bütün bir nüfusu etkisi altına aldı.[23] 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda her renkten ve milliyetten dinsel ve seküler misyonerlerin yürüttüğü faaliyetler iyiden iyiye yoğunluk kazanmıştı. Müslümanları genellikle göz ardı eden bu faaliyetlerin hedef kitlesi Hıristiyanlar ve Yahudilerdi, eğitim hizmetleri, sosyal yardımlar ve vaazlar onlara yönelikti. Bu durum karşısında Müslüman nüfus, yaşadığı hızlı göreli gerileyişi hissetmeye başladı. Çarlık Rusyası ile Balkanlar'daki daha gelişmiş bölgelerden gelen göçmenler, hafızalarında anıları taze olan şiddet olayları ve çatışmalar dolayısıyla, bu bilincin pekişmesinde özellikle etkili oluyordu.

Yine de, Abdülhamit'in İslâmcılık politikasına yönelmesinin ardındaki temel faktörün, Müslüman nüfusun giderek artan etnik huzursuzluğu olduğu kesin değildir. Abdülhamit, Osmanlı toprakları üzerindeki emperyalist rekabetten yararlanmak amacıyla Büyük Devletlere karşı denge diplomasisi izleyen, temkinli bir hükümdar izlenimi vermektedir. Özellikle, gayri Müslimlerin ekonomik yükselişlerinin sınırlanması için saltanat döneminde hiçbir girişim olmaması ve ekonomik liberalizmden farklı bir politikayı tercih ettiği yönünde hiçbir gösterge bulunmaması nedeniyle, Abdülhamit'in İslâmcılığı, temel olarak imparatorluğun Arap nüfusunun sadakatinin pekiştirilmesine yönelikti. Zaten 1838 serbest ticaret antlaşmasının, kapitülasyonların ve 1881'de kurulan Düyun-ı Umumiye'nin oluşturduğu girift kontrol mekanizmalarının herhangi bir politika değişikliği-

23 Bu faaliyetler için örneğin bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı Imparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Istanbul: Arba Yayınları, 1989.

ne imkân bırakmadığı da söylenebilir.[24] Padişahın niyetlerinden bağımsız olarak İslâmcılık, geleneksel dengelerin hızlı dönüşümünden kaynaklanan etkilerle ve toplumsal sarsıntılarla başa çıkmaya çalışan Müslüman nüfusun büyüyen ayrışmışlığını büyük ölçüde güçlendirdi.

Ulus-devlet kaçınılmaz mıydı?

Jön Türkler, 1908'de padişahı meşrutiyet ilan etmeye zorlamalarından kısa bir süre önce, Avrupa siyaset sahnesinde görünürlük kazanıp önemli bir yer edinmişti.[25] İttihatçılar, örneğin Rus devrimcilerinin entelektüel zenginliğinden yoksundu. Aslında, Abdülhamit muhaliflerinin büyük bir çoğunluğu, ülke içinde değerlerinin bilinmediğini düşünerek yurtdışına gönüllü sürgüne gitmişti ve padişahla anlaşmaya varır varmaz devlet hizmetine girmeye hazırdı. Jön Türkler, Osmanlı elitinin eylemci ve radikal kanadıydı, devlet hizmeti için elit yetiştiren okullarda öğrenim görmüşlerdi ve reformla ilgili perspektifleri daha etkin bir devlet idaresi talebiyle sınırlıydı. Bu grup, ekonomiyle ilgili konularda şaşırtıcı bir biçimde bilgisizdi ve benzeri Üçüncü Dünya devrimci hareketleri içinde en az anti-emperyalist nitelik taşıyan hareketti. Jön Türkler, kendilerini, Avrupa'nın dayatmalarından duyulan rahatsızlığı ortaya koyan milliyetçiler olarak değil, Avrupa sahnesinin oyuncuları olarak görüyorlardı. Bu nedenle, başarıları Avrupa başkentlerinde herhangi bir kaygıya neden olmuyordu. Tam tersine, meşruti-

24 Pamuk, *Ottoman Empire and the World Economy*, ayrıca, Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, Londra: Methuen, 1981. Dokümanlar için bkz. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.

25 İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine klasik bir kaynak için bkz. Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton: Princeton University Press, 1957.

yetin ilanı, Avrupa'daki son otoriter rejimin de yıkılması sayılarak gayet olumlu karşılanmıştı.

Selânik'te örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendilerine en yakın sorunlu bölge olan Makedonya tecrübesinden esinlenmişti. Bölgede Rumlar, Bulgarlar, Sırplar ve Makedonyalı milliyetçiler arasında zorlu bir mücadele yaşanıyordu. Osmanlı ordusu bu çatışmaları kontrol altına almayı başaramıyordu. Makedonya, ayrıca Avusturya ile Rusya arasında şiddetli bir emperyalist rekabetin yapıldığı bir alandı, bu rekabette İngiltere Rusya'nın, Almanya ise Avusturya'nın safında yer alıyordu. Anlaşılan, çeşitli milliyetçi çetelerin faaliyetlerini dizginleme konusunda umutsuzluğa düşen İttihatçı subaylar, kamu yararı için çalışan bir parlamentoda bütün görüşlerin ifade edileceği bir "hürriyet" ortamının denenmeye değer bir seçenek olduğuna karar verdiler ve padişahın istibdat idaresine karşı ayaklandılar. Abdülhamit, anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını ve parlamentonun açılmasını kabul etti. Birkaç ay içinde, varolan etnik grupların çeşitliliğini oransal olarak temsil eden seçilmiş bir parlamento toplandı.[26]

İttihat ve Terakki tarihinin yaygın kabul gören değerlendirmesi şu teze dayanır: İttihatçılar, Osmanlıcı olarak yola çıkmış, ama daha sonra koşulların zorlamasıyla Türk milliyetçisi haline gelmişlerdir. Bu yorumla ilgili sorun, cemiyetin bu hareket milliyetçi çizgiyi benimsemeden önce dahi esas itibarıyla merkeziyetçi olduğu gerçeğini göz ardı etmesidir. Başka bir deyişle, bu hareketin öncüleri, imparatorluğu, evrensel hukuk normlarına ve yurttaşlık haklarına dayalı, laik ve üniter bir ulus-devlete, bir "Yakındoğu Japonyası"na dönüştürebileceklerine inanıyorlardı.[27] *Millet* sistemiyle somutlaşan et-

26 Feroz Ahmad, *The Young Turks, the Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford: Oxford University Press, 1968.

27 Adı geçen eser ve ayrıca Feroz Ahmad, "The Late Ottoman Empire", Marian

nik grup ve mezhep ayrımlarına dayanan bir yapıyla kıyaslandığında bu, radikal bir programdı. Gerek imparatorluktaki etnik gruplar arası ilişkilerin tarihi gerekse artan etnik bilinç, bir hukuk düzeninin sürdürülmesini gerekli kılıyordu, ama etnik gruplara ve mezheplere belli bir özerklik tanınması da zorunluydu. "Gayri Müslimlerin büyük bir çoğunluğu ve Türk olmayan Müslümanların birçoğu, eşitlik ve özgürlükten cemaat için özgürlüğü ve cemaatler arası eşitliği anlıyorlardı, ayrıca merkezî yönetimin güçlenmesinde ve müdahalesinin artmasında değil, cemaatlerinin haklarının korunmasında ve vilayetlerin idarî otonomisinin pekişmesinde çıkarları olduğunu düşünüyorlardı."[28]

Olaylar, milliyetçi tarafı, yani İttihatçıları güçlendirdi. Meşrutiyetin ilanını izleyen aylar içinde Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etti, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti ve Yunanistan Girit adasını topraklarına kattığını duyurdu. Nisan 1909'da bir karşı-devrim girişimi yapıldı (31 Mart Vakası), ama isyan ordu tarafından bastırıldı. Bu fırsatı kullanan İttihatçılar kontrolü bütünüyle ele geçirerek Abdülhamit'i tahttan indirdiler. İki yıllık bir sükûn devrinin ardından, Arnavutluk'ta bir isyan çıktı ve İtalya Trablusgarp'ı işgal etti (Eylül 1911). Nihayet imparatorluğun sonunu getirecek olaylar dizisinin ilk halkası olan Balkan Savaşı (Kasım 1912) patlak verdi.

1909 sonbaharı ile Mart 1912 seçimleri arasındaki dönemde, koşullar elverdiği takdirde çeşitli etnik grupları barındıran bir imparatorlukta politikanın alabileceği istikamete dair işaretler ortaya çıkmıştı. Parlamentonun iyi işlediği, anayasanın yürürlükte olduğu ve umutların hayli yük-

---

Kent, ed., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra: George Allen and Unwin, 1984, s. 5-30.

28 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1938*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983 (1962), s. 281.

sek olduğu bir dönemdi bu. Aynı dönemde, Jön Türk hareketinin bir başka kanadı olan liberaller, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı bir güç oluşturmaya başlamıştı. Liberal kanadın entelektüel önderi Prens Sabahattin'di. Bu grubun programı, politik ve ekonomik liberalizm ile idarî adem-i merkeziyetçiliğe dayanıyordu.[29] Prens Sabahattin'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletçi merkeziyetçiliğinden çok farklı olan federalizmi, daha 1908 öncesinde, kendileri de Avrupa'da faal olan Rum ve Ermeni grupların dikkatini çekmişti. Parlamentonun açılması ve basın ve yayın özgürlüğünün sağlanmasıyla birlikte, aralarında çeşitli İslâmcı grupların da bulunduğu Arap, Rum ve Ermeni önde gelenleriyle, sayıları giderek artan bir grup parlamenter ve entelektüel de liberal kesime destek vermeye başladı. Bunların, İttihat ve Terakki'nin üniter devlet tasarıları karşısında duydukları kaygı giderek artıyordu: Liberal kanat içinde yer alan çeşitli kesimlerin endişeleri arasında, İttihat ve Terakki'nin şekil vereceği üniter devletin, Türk milliyetçisi ya da militan sekülarist olması ve farklı etnik grupların özerk olduğu (eğitim gibi) alanlarda tek bir programı dayatması yer alıyordu. Öte yandan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne destek veren kesimler, gayri Müslim burjuvazinin yükselişinden rahatsızlık duyan, devletçi ve aktivist nitelik taşıyan Türk entelektüelleri ile taşra tüccarlarıydı -yani milliyetçiliği destekleyen kesimlerin klasik kompozisyonuna uygundu.

Cemaatlerin temsili ve federalizm, en azından kısa vadede, imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması için diğer olasılıklara kıyasla daha fazla umut vaat ediyordu. O dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda toplanan liberallerin, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda atomize (bireylere

29 Bu konuda kapsamlı bir çalışma: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990. Ayrıca bkz. Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, İstanbul: Güneş Yayınevi, 1977.

dayanan) vatandaşlık ve organik (grupların göreli özerkliğine dayanan) vatandaşlık alternatifleri hakkında o sırada yürütülen tartışmalardan haberdar olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur.[30] Hürriyet ve İtilaf Fırkası programı, cemaate dayanan bir organik vatandaşlık versiyonunu savunuyordu. Bu programın -adem-i merkeziyetçiliğin yanı sıra- ikinci temel ilkesi "teşebbüs-ü şahsî" idi. Hürriyet ve İtilafçılar, etnik grupların parlamentodaki nispî temsilini talep ediyordu ve Rum meşrutiyetçiler ve Ermeni Hınçaklarla kilise özerkliği ve farklı dinsel okulların resmî olarak tanınması temelinde formel anlaşmalar yaptılar. Arap ve Hıristiyan politik grupların ve Türk İslâmcıların yanı sıra, Osmanlı Sosyalist Fırkası da İttihat ve Terakki'yi milliyetçiliğinden dolayı suçlamış ve İtilafçıların programına destek vermişti.[31]

Seçimlere "şaibe" karıştırılmamış olsaydı, Hürriyet ve İtilaf'ın 1912 seçimlerinden galip çıkıp çıkmayacağı belli değildir. Suriye, Beyrut ve Halep vilayetleri ile Kudüs sancağını temsil eden 30 mebusun 24 tanesi Hürriyet ve İtilaf'ın safına geçmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, kampanyayı yönlendirmek için devlet kaynaklarını kullanmaya başlamadan önce, kentsel kesimlerdeki seçmen desteğinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı parlamentoda çoğunluk partisi yapacak düzeye ulaştığı anlaşılıyor.[32] Ne var ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti, bazı adaylara gözdağı vermiş, özellikle kırsal kesimlerde seçmenleri tehditlerle ürkütmüş ve iktidarın

30 Uri Ra'anan, "Nation and State: Order out of Chaos", U. Ra'anan, M. Mesner, K. Ames ve K. Martin ed., *State and Nation in Multi-ethnic Societies. The Breakup of Multinational States*, Manchester ve New York: Manchester University Press, 1991.

31 Birinci, *Hürriyet ve İtilaf*, s. 141.

32 Rashid Ismail Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham", *International Journal of Middle East Studies*, c. 16, no. 4, 1984, s. 461-474; Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1867-1919", *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, no. 3, 1995, s. 265-286.

arkasında birleşilmesi için İtalya'yla devam eden savaşı propaganda malzemesi olarak kullanmıştı. Ayrıca, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın parlamentoda Hıristiyanların temsil oranını artırmaya kalkışacağı yolundaki kaygılar da İttihatçıların zafer kazanmasına katkıda bulundu. İttihat ve Terakki Cemiyeti imparatorluğun başka yerlerinde de "sopa"ya başvurmakla ve devlet görevlilerini kullanmakla itham edildi. 1912 seçimlerinin temsil edici nitelik taşımayan bir parlamento ortaya çıkardığı iddiası büyük yaygınlık kazandı.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçimlerden zaferle çıkması halinde ne gibi sonuçlar doğacağı sorusuna cevap ararken, Rum ve Ermeni cemaatlerin 1908 sonrasında Osmanlı Devleti'ne yönelik tutumları kritik önem kazanmaktadır. 1920'li yıllarda bir Türk ulus-devleti ortaya çıkmadan önce, imparatorluğun çeşitli etnik grupları barındıran bir yapı olarak ayakta kalıp kalmaması, devlet ile Türk olmayan unsurlar arasındaki ilişkilere bağlıydı. Bu gruplar arasında Rumlar kritik bir yer tutuyordu. Bunun nedeni, sadece Rumların İstanbul nüfusu içindeki büyük bir oranı temsil etmesi ve ekonomik önemi değildi, aynı zamanda Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması karşısında duyulan husumet ve bu tarihten itibaren Yunan devletiyle yaşanan savaşlardı. Dolayısıyla, Osmanlı Rumlarının temel sorunu, Yunan devletiyle aralarına nasıl mesafe koyacaklarıydı. İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi de aynı kaygıyı paylaşıyordu ve bu konuda bir alternatif geliştirilebildi. Patrikhane öyle bir yol izlemeliydi ki, bir yandan Osmanlı Devleti kendisinin Yunan devletinin bir uzantısı olarak hareket etmediği konusunda ikna olsun, bir yandan da Osmanlı Rumlarının kendisinden yabancılaşmasına neden olmasın.[33] Atina ise

33 Evangelos Kofos, "Patriarch Joachim III (1878-1884) and the Irredentist Policy of the Greek State", *Journal of Modern Greek Studies*, c. 4, no. 2, 1986, s. 107-120.

daha karmaşık bir siyaset izliyordu. Yunan devleti aktif biçimde Osmanlı Rumları üzerindeki etkisini artırmaya çalışıyordu. Bağımsızlığın kazanılmasından kısa bir süre sonra, Yunan konsoloslarına, bütün Osmanlı Rumlarına (hepsinin bir şekilde Yunan bağımsızlığına katkıda bulunduğu düşünülüyordu) vatandaşlık önerisi götürme talimatı verildi. Böylece bir beşinci kol oluşturuldu, bu grup Yunan irredantizminin kullandığı başlıca aktör haline getirildi. Yunan devleti, ayrıca Osmanlı Rumlarına etnik kimlik kazandırmak için de çaba gösterdi, bu süreçte özellikle Yunan milliyetçilerinin çeşitli Rum okullarında öğretmenlik yapmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmesi etkiliydi. Bu politikaların bir dereceye kadar işe yaradığı ve milliyetçi bir bilincin yavaş yavaş ortaya çıktığı konusunda kuşku yoktur.[34] Yine de, Osmanlı Rumlarının büyük bir çoğunluğunun şu noktayı kavradığı anlaşılıyor: Osmanlı Rum nüfusunun coğrafî dağılımı, belirli bölgelerin Yunanistan'a ilhakının pek anlamlı bir seçenek olmadığını gösteriyordu, dolayısıyla kendilerinin, imparatorluk içinde yeni meşrutiyet rejiminden yararlanacak başka politikalara ihtiyaçları vardı.

Bu kritik yılların niteliğini aydınlatan bir gelişme, etkili bir siyasal örgütün kurulmasıdır. Bu örgüt, siyasal bir parti değil, politik tartışma forumu olarak hizmet edecek bir etnik dernekti. Konstantinopolis Örgütü (bu örgütün adı "Konstantinopolis Cemiyeti" olarak da geçer) 1908'de İstanbul'da kuruldu ve Balkan Savaşı'nın başlamasına kadar, Rum elitleri arasında önemli bir yer tuttu -1912 sonlarında Balkan Savaşı patlak verince örgütün programı anlamını yitirdi.[35] Os-

34 Paschalis Kitromilides, "Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans", Martin Blinkhorn ve Thanos Veremis ed., *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Atina: Sage-Eliamep, 1990, s. 23-66, özellikle, s. 44-51.

35 Konstantinopolis Örgütü'nün tarihi için bkz. Gerasimos Augustinos, "Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, "1897-1914", *East*

manlıcılık'ı ateşli bir şekilde savunan örgüt, İstanbul'daki Rum burjuvazisinin çıkarlarını yansıtıyordu. İstanbul'un Rum burjuvazisi, "gayri Müslim burjuvazinin mutabakatıyla pekişecek güçlü bir Osmanlı Devleti'ne destek verme konusunda son derece hevesli"ydi.[36] Meşrutiyet rejiminin kurulmasına katkıda bulunan politik seçkinler de bu görüşü paylaşıyordu. İzmirli bir Rum mebus, Osmanlı Rumlarının millî fikrinin, imparatorluğun medenîleşmesi için kendi milletlerinin "bütün maddî ve manevî sermayesini seferber etmek"[37] olduğunu ileri sürmüştür. Bu örgütün ortama ilişkin değerlendirmesi şu şekildeydi: Rumlar Müslümanlarla bir arada yaşamayı ve Osmanlı anayasasının bunun için yeterli bir çerçeve sağladığını kabul etmeliydi. Yeni bir dönem başlamıştı, "en sonunda Türklerle tam bir eşitlik, hatta belki de imparatorluğun ortak idaresi mümkün olacaktı."[38] Rumlar, bürokrasideki konumlarını korumak için yeni hukukî çerçeveden yararlanmalı ve nihaî olarak imparatorluk yönetimine tam anlamıyla katılmayı hedeflemeliydi. Söz konusu Rum örgütü ile bu programı destekleyen Rum parlamenterler doğal olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın çekim alanına girmişti, "çünkü bu fırka, liberalleşme vaadini farklı *millet*'lerin kültürel kimliklerinin korunmasıyla birleştiriyordu."[39]

European Quarterly (Boulder, Colorado, 1979) ve T. Veremis, "From the National State to the Stateless Nation", Blinkhorn ve Veremis, ed., *Modern Greece*, s. 9-22.

36 Thanos Veremis, "From the National State to the Stateless Nation", Blinkhorn ve Veremis ed., *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, s. 9-22; s. 18'deki alıntı.

37 Alıntının yapıldığı kaynak: Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Atina: Center of Asia Minor Studies, 1983, s. 39.

38 Gerasimos Augustinos, *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897-1914*, Boulder: East European Quarterly, 1977, s. 131.

39 Adı geçen yerde.

Bu örgütün önemi milliyetçiliğe bir alternatif yaratmasında bulunmaktadır -gerçi uygun fırsatı ancak çok kısa bir süre bulabilmiştir. Böylece, Osmanlı Rumlarının Yunan devletine ve irredantist politikalarına meydan okuyarak bir araya gelebileceği politik ve entelektüel bir platform oluşmuştur. Daha önemlisi, imparatorluğun fiilî burjuvazisi olan İstanbul'un Rum eliti, ayrımcılık peşinde koşmaktansa Türklerle birlikte yaşamayı çıkarları için uygun buldu. Bu farklılaşma, imparatorluk parçalandıktan ve Aydın vilayeti Yunan işgali altına girdikten sonra bile kendini gösterdi: İzmir'in Rum seçkinleri ile işgal kuvvetleri arasındaki, daha önemlisi Osmanlı Rumlarına yakınlık duymaya başlayan Yunan vali Stergiadis ile Atina arasındaki görüş ayrılıkları dikkat çekicidir. Bu dönemde Osmanlı Rumları Yunanistan tarafından ilhak edilmek yerine bağımsız bir İyonya devleti kurma seçeneği üzerinde duruyorlardı.[40] Yunan işgal kuvvetleri Anadolu'dan çıkarıldıktan sonra, mübadeleyle Yunanistan'a göç etmek zorunda kalan Anadolu Rumları, bugüne kadar, "yerli" Yunanistan halkıyla sosyal ve kültürel farklılıklarını korumuş ve uyum sağlamakta güçlük çekmiştir.[41]

Önce 1912 seçimleri, ardından da Balkan Savaşı'nın patlak vermesi, bu liberal ara dönemin sonunu getirdi. Bulgar ordusunun Çatalca önlerine gelmesi, Selânik'in Yunanistan'ın eline geçmesi ve eski payitaht olmasıyla simgesel önem taşıyan Edirne'nin Bulgaristan tarafından işgali üzerine, İttihat ve Terakki politikalarında öngörülen milliyetçilik kendisine geniş bir taraftar kitlesi buldu. Osmanlı toprakla-

---

40 Bu ilginç dönem üzerine yapılan ve ne yazık ki basılmamış olan bir doktora tezi için bkz. Victoria Solomonides, "The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922", University of London, 1984.

41 Örneğin bkz. Renee Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

rına yine büyük bir mülteci akını oldu. Bu mülteciler, yeni yaşanan olayların etkisiyle Hıristiyanlara karşı kin besliyordu. Ayrıca, Edirne'nin 1913 yazında geri alınması, İttihat ve Terakki'nin iddialarını doğrular bir başarı olarak görüldü ve büyük bir sevince yol açtı. Bu sıralarda, muhtemelen İstanbul'daki yöneticilerin verdikleri örtük onay sonucunda, batı Anadolu'daki Rum köylerine karşı düzenlenen saldırılarla, Türk ve Rum köylüleri arasında ilk ciddi çatışmalar baş gösterdi. Bu çatışmalar etnik savaş ve kıyımların habercisiydi -önce 1915'te Ermeni tehciri yapılacak, daha sonra 1919-1922 yılları arasında Yunan ordusuna karşı bir savaş yürütülecekti. Artık, bir resmî politika olarak Osmanlıcılık'a dönüş mümkün olamazdı.

Resmî milliyetçiliğin evrimi, bu milliyetçiliğe verilen tepkiyi de belirledi. "Yeni Türk milliyetçiliğine karşı tepki olarak, Ermeni milliyetçiliği güçlendi, Arap, Arnavut ve Kürt milliyetçilikleri politik bir olgu olarak ortaya çıktı."[42] Arap milliyetçiliğinin tarihyazımında, İttihatçıların Hürriyet ve İtilaf Fırkası karşısındaki seçim zaferi ve Balkan Savaşları birer dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir, bu tarihten itibaren entelektüeller Osmanlıcılık'tan uzaklaşmış, Arap milliyetçiliğini geliştirmenin yollarını aramaya başlamıştır. "Arap siyasî milliyetçiliği söz konusu olduğunda, bu milliyetçiliği ateşleyen temel faktörün, Jön Türklerin ulus ve ırk politikaları olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir."[43] "Yeni Türkiye'nin temellerinin hangi politikaya dayandırılması gerektiği konusunda İttihatçıların herhangi bir kuşkusu varsa, bu kuşku [Balkan] savaşlar[ıy]la birlikte sona ermişti.(...) Birinci Dünya Savaşı arifesinde, bu yeni Türk milliyetçiliğinin Arap ve Müslü-

42 Hourani, *Arabic Thought*, s. 282.

43 Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, Delmar, NY: Caravan Books, 1973, s. 82.

man aleyhtarı ruhu kendisini, açıkça ve şiddetli bir biçimde ortaya koydu."[44]

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması 1913'ten sonra kaçınılmaz hale gelmişti. İmparatorluk mozaiğinde yer alan farklı unsurların bir *Nationalitätenstaat* [çeşitli ulusların yönetimde söz sahibi olduğu bir devlet] yaratmak üzere liberal bir program etrafında toplandığı konjonktür geçmişti: Bunun nedeni, hem Türk milliyetçiliğinin imparatorluk içinde güçlenmesine yol açan dış saldırılar, hem de Jön Türk devriminin, yukarıdan aşağıya modernleşme hedefine ulaşmak için merkeziyetçiliği esas alan gruplar tarafından gerçekleştirilmiş olmasıydı. Türk milliyetçiliğinin yükselişi, söz konusu koşullarda öteki milliyetlerin de benzer tepkiler vermesine yol açacaktı. Milliyetçilikler insanlığa büyük acılar çektirmiştir ve Türk milliyetçiliği de bu açıdan bir istisna değildi. Türk milliyetçiliğinin devlet oluşturma sürecindeki toprak talepleri büyük bir etnik temizliğe girişilmesi sonucunu doğurdu. Balkan Savaşlarını izleyen on yıl içinde imparatorluk parçalandı, dünya Wilson prensiplerine uygun olarak ulus-devlet temelinde yeniden biçimlendirildi. Milliyetçi ideolojilerin hegemonyası altında imparatorlukların sona erdiğine üzülen ya da tarihin farklı bir seyir izlemesi halinde ne gibi sonuçlar doğacağını düşünen kişilere de pek rastlanmaz oldu.

ÇEVİREN ***Şennur Özdemir***

44 Adı geçen eser, s. 99.

2

Birinci Dünya Savaşı arifesinde liman şehirleri ve politika

> Gelecekten ziyade, geçmişe mi yönelmişti bakışı? Kesin olarak söylemek kolay değil. Sonuçta gelecek anılarımızdan oluşur, başka neden oluşabilir ki?
>
> Her çeşit kökenden insanın Doğu'nun Limanları'nda yan yana yaşadığı ve dillerini harmanladığı bu çağ, geçmişin muğlak bir anısı mıdır? Yoksa geleceğin habercisi midir? Bu hayale bağlı kalanlar, geçmiş hayranları mıdır, yoksa geleceği gören kişiler midir? Bunun cevabını veremem. Fakat babamın inandığı şey buydu. Bir Türk'le bir Ermeni'nin hâlâ kardeş olabildikleri sepya renkli bir dünya.
>
> MAALOUF, 1996, s. 49.

I

Milliyetçi tarihyazımını sorgulamaya başladığımıza göre, imparatorlukların çöküşüne ilişkin yeni bir perspektif getirmemiz gerekiyor. Üçüncü Dünyacı sosyal bilim tarafından da pekiştirilen milliyetçi tarihyazımında, imparatorlukların çöküşüne, ulusların kendi kaderlerini çizmelerinin

kaçınılmaz bir süreç olduğu anlayışıyla yaklaşılmıştı. Bugün artık ulus-devlet biçiminin hayal kırıklığı yarattığını söyleyebiliriz -küçülen bir dünyada, ulus-devletin tek sadakat merkezi olma talebini karşılamak son derece güç. Ulus-devletin egemenliğinin çeşitli yönlerden aşındığı, ulus-ötesi ve ulus-altı düzeylerdeki örgütlenmelerin daha etkin çalışacağının düşünüldüğü bir dünyada, ulus-devlet biçiminin kaçınılmaz olduğu yolundaki iddiaların inandırıcılığı azaldı. Şimdi, imparatorlukları değerlendirirken, milliyetçi paradigmaların dışında bir perspektiften bakmak mümkün. İmparatorluklar, o dönemde yaşayanların önemsedikleri bir potansiyele sahipti. Bugün, yeni bir dönemin eşiğinde, bu potansiyel yeniden keşfediliyor: İmparatorluk, uyruklarının kimliklerini tanımlama konusunda, hedeflerini çok sınırlı tutan bir devlet şekliydi (Calhoun, 1998). İmparatorluklar, yurttaşlık şemsiyesi altında uyrukları birleştiren, ulusların kendi kaderlerini çizmeleri gerektiği teziyle bozulmamış bir anayasal düzen sağlayan ve milliyetçiliğe dayanmayan bir yurtseverlik ilkesini benimseyen siyasal yapılar olabilirdi. İmparatorlukların bu potansiyeli -tabiî ki gerçekliği değil- Aydınlanma mirasının kozmopolitlik idealiyle benzerlik taşımaktadır.

Bu makalede, "İmparatorluklar ayakta kalsaydı, bizi ulus-devletlerin aşırılıklarından kurtarabilir miydi?" gibi karşı-olgusal bir kurgu oluşturmayı amaçlamıyorum. Nostaljiye dalmak yerine, imparatorluklar döneminin önemli bir bileşeni üzerinde durmak istiyorum: Liman şehirleri.[1] İmparatorluklar gibi liman şehirleri de, tarih sahnesinden silindiler. Ama, liman şehirlerini tanımlayan unsurlar -yoğun küresellik ve çokkültürlülük, iktidar merkezinden uzaklık ve özyönetim girişimleri- bugünkü tartışmaların da bir parçasıdır. Liman

1 Bu konuda, daha farklı soruları ele alan daha önceki bir çalışma için bakınız Keyder, Özveren ve Quataert (1993).

şehirlerini ve bu şehirlerin kozmopolit ahalisini incelemek, günümüzün küreselleşme dalgasıyla şehirlerin önünde açılan politik ve kültürel fırsatlar için de aydınlatıcı olabilir.

II

Weber'den (1958) Tilly'ye (1992) kadar uzanan tarihsel sosyoloji geleneği şu noktaya dikkat çekmiştir: Ortaçağ'ın son dönemlerinde Batı Avrupa'da belirli bir arazi üzerinde egemenliğe dayalı ilk devletler kurulurken, temel çatışma, merkezîleştirici kraliyet güçleri ile şehirler arasındaydı. Birçoğu özyönetim hakkını 12. yüzyılda ve sonrasında kazanan şehirler, bu dönemde giderek aşınan özerkliklerini belli ölçüde korumak için büyük bir mücadele vermişlerdi. Şehirler ve kraliyet güçleri, birbirine rakip, alternatif mantıkları temsil ediyorlardı. Ortaçağ şehirleri, tüccarlar ve üreticiler tarafından kurulmuştu. Bu kesim için, ekonomik kazanç bütün etkinlikleri yönlendiren temel mantığı oluşturuyordu. Şehir sakinleri bölgesel yayılma veya savaşla ilgilenmiyorlardı; onların benimsedikleri kaynak edinme biçimi, şiddet kullanımına veya vergilendirmeye değil, piyasaya dayanıyordu. Bu amaçla, güvenebilecekleri bir yönetim şekli ve ticarî işlerini öngörülere dayalı olarak yürütmelerine olanak verecek bir hukuk sistemi (*lex mercatoria*) oluşturdular. Bu mantık, kraliyet güçlerinin toprak kazanmayı ve politik üstünlük kurmayı esas alan önceliklerine tamamen ters düşüyordu. Fakat kraliyet güçleri, bazı tavizler vermek zorunda kalsalar da, merkezîleştirme ve otoritelerini sağlamlaştırma konusunda başarılı oldu. Modern dünyaya damgasını vuran idarî birimler bağımsız şehirler değil, krallıklar oldu -yani şehirleri yutan ve kendilerine tâbi kılan güçlü devletler. Devletler, Ortaçağ'ın son dönemini karakterize eden yoğun ticaret ve malî akış ağını yok etti, şehirleri

ve şehir sakinlerini, siyasal iktidar merkezinden kaynaklanan yeni güç alanına uyum sağlamak zorunda bıraktı.

19. yüzyılın periferi liman şehirleri ile içinde yer aldıkları bölgeleri kontrol eden siyasî otoriteler arasındaki ilişkinin de tam aynı nitelikte olduğunu ileri sürüyor değilim. Her şeyden önce, liman şehirleri yeni ortaya çıkmış bir olguydu. Avrupa'nın meydan okuması karşısında imparatorlukların giderek zayıfladığı ve modernleşme ve merkezîleşme girişimlerinde bulunduğu dönemde, liman şehirleri otonomi kazanmıştı. Daha önemlisi, liman şehirleri otokton bir evrimin sonucu olarak değil, Batı'nın giderek yayılan kültür ve ekonomisiyle yapılan temaslarla tarih sahnesine çıkmıştı. Söz konusu olan, imparatorluk bürokratları ile liman şehirleri arasındaki basit bir mücadele değildi: Genişleyen piyasalar ve Avrupa'nın nüfuzu da bu süreçte etkiliydi. Yine de, 15. ve 19. yüzyıllar arasındaki benzerlikler gözden kaçırılmamalıdır. Bunların en bariz olanı, liman şehirlerinin piyasa ilişkilerinin başlıca merkezleri olmasıydı. Polanyi'nin "ticaret limanı" imgesi, yani imparatorlukların iç kesimlerinin piyasa dışı zihniyeti ile dışarıdaki piyasa dünyasının kontrollü bir biçimde kesiştiği noktalardan bahsetmesi kuşkusuz abartılıdır (Polanyi, 1968); yine de, imparatorluğun iç kesimleri ile liman şehirleri arasındaki iktisadî zihniyet farkı hissedilir bir düzeydeydi. İç kesimler, piyasanın ancak kısmen nüfuz ettiği alanlardı; metalaşma sınırlıydı ve Polanyi'nin terminolojisini kullanırsak, karşılıklılık ve yeniden dağıtım hâlâ ekonomik hayata yön veren önemli ilkeler durumundaydı. Buna karşılık liman şehirleri, piyasa zihniyetinin egemen olduğu bir dünyanın uzantılarıydı ve bu şehirlerin sınırları içinde gelenekler ve kumanda ekonomisi ikincil konumdaydı (bkz. Sunar, 1980).

Liman şehirlerinin hepsi, Yeni Dünya limanları veya -İngiliz sömürgeciliğinin bir ürünü olan- Hong Kong gibi dış-

sal etkilerle yeni ortaya çıkarılmış yapılar değildi. Piyasaya yönelik işleyişin tarihsel kökleri vardı. Ama liman şehirlerinin, imparatorluğun (genellikle iç kesimlerde yer alan) idarî merkezlerini gölgede bırakarak bölgelerinin en büyük şehirleri haline gelmesini sağlayan faktör, koloni ilişkisiydi. Liman şehirlerine yerleşen ve buraları 19. yüzyılın metropolleri haline getiren nüfus, tam da ekonomik fırsatların etkisiyle göç etmişti. Dünya ticareti, bu yüzyıl boyunca yaklaşık elli misli civarında artış gösterirken, liman şehirleri artan mal, para ve insan hareketlerinin ana kanalları haline geldi. Ticaretle doğrudan veya dolaylı bağlantılı istihdamın çoğu bu limanlarda yaratıldı.

Ama pazarların oluşmasını sağlayan tek faktör, arz ve talebin mevcut olması değildir. Pazarların nerede kurulacağını tayin eden, kültürel, politik ve idarî şartlardır; yoksa, her yer her an pazar haline gelebilir. O dönemde gözlemciler, "güvenlik" konusunun önemli bir faktör olduğunda hemfikirdi -muhtemelen "güvenlik", devlet otoritelerinin gelirlere aşırı keyfî bir şekilde el koyamaması anlamına geliyordu. Çin liman şehirleri hakkındaki şu değerlendirme, aslında bütün liman şehirleri için geçerlidir:

> Yabancı yerleşim alanlarında sağlanan can ve mal güvenliği... yabancı yerleşim alanlarında hukukî ve malî konularda Çin devletinin yetkili olmaması, ayrıca liman şehrini Çin otoritelerinin keyfî iktidarından ve kaprislerinden uzak tutmaya yarayan yabancı savaş gemilerinin varlığı. (Eng, 1989: 133-134)

Diğer bir deyişle, liman şehirleri, sakinleri kendilerini politik, hukukî ve malî açıdan güvende hissedebildikleri zaman, piyasa merkezleri durumuna geliyordu. İmparatorluk sınırları içinde sağlanabildiği ölçüde öngörülebilirlik, kritik bir faktördü. 1860'ların sonrasında çoğu liman şehri,

bir tür formel yerel yönetime sahip oldu: Yerel meclis, belediye, Ortaçağ şehrindekine çok benzeyen bir şekilde şehir eşrafının bir araya gelmesi. Bu belediyelerin gerçek iktidar sahibi olma derecesi, imparatorluk yetkilileriyle aralarındaki ilişkiye bağlıydı, ama belediye örgütü tüccarlar için daima bir güvenlik kaynağı anlamına geliyordu. Ayrıca, "yabancı"lar (bu, genellikle yerli nüfusun bir kısmını da kapsayan esnek bir kategoriydi) kendi ülkelerinin hukukuna göre yapılan düzenlemelere tâbiydi, dolayısıyla farklı hukuk yollarına başvurabiliyorlardı. Mısır, bu bakımdan tipik bir örnek sayılabilir -hukuk sistemi, konsolosluk mahkemeleri, karma mahkemeler ve yerel mahkemeler şeklinde üç ayrı yapıyı içeriyordu (Brown, 1995). Böylesi düzenlemeler bazı durumlarda daha da resmî nitelik kazandı: Çin'de 1842 Nankin Antlaşması'yla oluşturulan, daha sonra Pekin'e empoze edilen yeni düzenlemelerle sayıları artan "ticaret limanları" bu resmîleştirmenin boyutunu göstermektedir. Bu limanlarda yaşayan yabancılar ve onların ticarî faaliyetleri ayrı bir hukuka tâbiydi. Osmanlı İmparatorluğu ise, kapitülasyonları çok daha önceki tarihlerde kabul etmişti -kapitülasyonlar imparatorlukta ikamet eden yabancılara hukukî ayrıcalık tanıyordu.

Yabancılara özel mahkemeler, imtiyazlar ve kapitülasyonlar belli bir perspektiften haklı gösterilebiliyordu. Aksi takdirde, yerel mahkemelerin işleyiş mantığını anlayamayan yabancılar, formel rasyonaliteye dayanmayan bir hukuk sisteminde piyasa işlemlerini nasıl yapabilirdi? Osmanlı hukuk sistemi belli bir cemaat anlayışını ve devletle olan belli bir tip ilişkiyi yeniden üretmeye yönelikti. Hukukun işleyişini hâkim kültüre mensup olanların kolayca kavrayabileceği bir şekilde yönlendiren biçimsel olmayan gerçek toplumsal ve ideolojik amaçlar vardı. Farklı hedeflerin peşinde olan ve öngörülebilirlik temelinde hareket etmesi gereken

yabancılar, özellikle kalıcı ticarî ilişkiler kurmak istiyorlarsa, Avrupa'dakine benzer hukuk ilkelerinin yürürlükte olmasını talep ediyorlardı. Böylece, liman şehri ile kendisini kuşatan imparatorluk arasındaki fark, 19. yüzyıl periferisinde giderek daha çok ağırlık kazanan hukukî çoğulculukta yansımasını bulmuştur. Günümüzün dünyasında küreselleşme güçleri, esas olarak küresel kapitalistlerin tercihlerini yansıtan tek bir hukuk sistemi kurmaya çalışmaktadır. 19. yüzyıldaysa, yerel topluluklara henüz yüzeysel bir şekilde nüfuz edilmişti, böyle bir durumda istikrarlı bir hukukî çoğulculuğun yeterli olduğu düşünülmüştü. Yani, liman şehirlerinde piyasanın işleyişine imkân tanıyan formel bir hukuk, geri kalan nüfus için geleneksel kurallar.

Batı'nın kültür ve eğitiminin yanı sıra, yaşam tarzı, özgürlükleri ve şatafatı da insanları çekmeye başlamıştı:

> Antlaşmalara konu olan liman şehirleri, Batı'nın cazibesinin karmaşık boyutlarını anlamak için malzeme sağlar. Bu liman şehirlerinin en büyükleri, Çin sermayesi için, bürokratik müsadere ve zoralımın söz konusu olmadığı güvenli merkezler sağladı. Bu şehirler, ayrıca, farklı ve daha modern bir toplum örneği olarak da işlev gördüler; bu toplum hiç kuşkusuz ırkçılık ve ayrımcılığın damgasını taşıyordu, ama aydınlatılmış caddeleri, kamu taşımacılığı ve düzgün işleyen idare ve hukuk sistemi de son derece çekiciydi. Liman şehirleri ayrıca, eğitim, tıp, sosyal hizmet ve hayır işleri alanlarındaki misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezlerdi. Bu faaliyetler, eski dünyanın sağladığı güvenlik mekanizmalarının, etkisiz bir yönetici sınıfın kontrol edemediği toplumsal kargaşa yüzünden işlevsiz hale geldiği bir dönemde, hayat koşullarının iyileştirilmesine önemli bir katkı sağlamıştır (Rozman ve diğerleri, 1982: 36-37).

Dolayısıyla liman şehirleri, sadece sundukları ekonomik fırsatlar ve politik ayrıcalıklar nedeniyle değil, aynı zamanda farklı bir kültürel pratiği temsil eden merkezler olarak da ülkenin geri kalanı için bir alternatif sağlayacak duruma geldiler: Yeni kamu alanları ve binalar, bu farklılıkları çarpıcı bir biçimde gözler önüne seriyordu. Bu şehirlerin asfalt caddeleri, büyük mağazaları, Avrupa tarzı otelleri ve kafeleri vardı. Tramvay, kentsel nüfus yoğunluğunun yarattığı anonim biraradalık fikrini gerçeğe dönüştürüyor, daha önemlisi gaz lambasıyla aydınlatma şehrin belli yerlerini geceleri de ulaşılır kılıyordu (Anastassiadou, 1998: 165-170). 19. yüzyılın ikinci yarısı, Avrupa ve Amerika şehirlerinde de bir kentsel yaşam teknolojisinin icat edilmesiyle yeni bir dönem açmıştı, bu teknolojinin büyük bölümü, daha sınırlı ölçüde ve bir miktar gecikmeyle de olsa liman şehirlerine yayıldı. Aslında hinterlanttan gelenleri en çok etkileyen unsur, bu kentsel ortamın yeniliğiydi. Ortaçağ'ın özgür şehirleriyle burada da bir paralellik söz konusudur. Ortaçağ şehirlerinde de, çekicilik yaratan fark, ekonomik fırsattan ibaret değildi, ayrıca, şehrin özgürleştiren havası, katedrali ve şehir meydanı da iç bölgelerden gelen Avrupalı köylüye büyüleyici görünmüş olmalıdır. Yeni göçmenler üzerinde benzer bir etkiden, İzmir'in 'Kordon'u, İskenderiye'deki Korniş, Kalküta'nın veya Madras'ın 'Beyaz Şehir'i bağlamında da söz etmek mümkündür.

Liman şehirlerinde kendi haline bırakılmayı ideal durum olarak tercih eden tüccar gruplar vardı - öncelikle ekonomik kazanç peşinden gidiyor ve bu süreçte kendi seçimleri olan bir yönetim yapısı oluşturmak istiyorlardı. Belli bir coğrafya üzerinde egemenlik ilkesine dayanan devletlerde ise, esas projenin hedefi politik iktidarın pekiştirilmesiydi. Daha milliyetçi versiyonlarda bu politik mantık, ülkede yaşayanlardan yeni bir millî cemaat yaratmaya yönelecekti. Bu-

nun için, ekonomi belirli hedeflere göre yönlendirilmeye çalışılacaktı. Bu da, liman şehirlerinin işleyişinde ifadesini bulan otonom piyasa mekanizmasının ekonomik mantığına karşı çıkılması anlamına geliyordu. Bundan dolayı, 19. yüzyılda da, krallıklar ile özgür şehirler arasındaki çatışmaya benzeyen bir çatışmanın unsurları bulunuyordu. Ama, asıl farklılık, 19. yüzyılın sonunda dünya sisteminin işliyor olmasıydı. İdeolojik yönelimiyle ve genel olarak uygulamalarıyla dünyanın hegemonik gücü İngiltere, serbest ticareti ve ekonomik liberalizmi titizlikle savunuyor ve ekonomik kazanç mantığını gölgeleyecek her türlü bölgesel kapanmaya ve sınırlamaya karşı koyuyordu. Dolayısıyla liman şehirlerinin potansiyel müttefiki hegemonik dünya gücüydü; bu şehirlerin İngiliz İmparatorluğu'nun himaye şemsiyesi altında birer özerk politik bünye olarak ayakta kalabilmeleri pekâlâ mümkündü. Liman şehirlerinin etkin modele en çok yaklaştığı Çin'de durum buydu: İngiliz şemsiyesi, zayıf ve tâbi konumdaki yerel imparatorluk, yabancılar ve kentsel yönetimde bir özerklik biçimi olarak işlev gören tüccar loncaları. Başka ülkelerde de liman şehirlerinin önde gelenleri otonomi arayışındaydı. Kalküta'daki İngiliz yerleşimciler, "öncelikle elbette İngilizler için, sonra da kalabalık Hintli vergi mükellefleri grubu için belli başlı vatandaşlık haklarını ve belediye reformu talep etme konusunda ön saflardaydılar" (Furedy, 1985: 192). İstanbul'un yerel yönetimi de, büyük ölçüde Levantenlerin görev yaptığı, kent meselelerinde otorite sahibi olmak isteyen bir örgütlenmeye dönüşmüştü (Rosenthal, 1980). 19. yüzyılın son çeyreği boyunca Selânik'te yerel yönetim "her yerde kendini gösteren" bir kurum haline gelmişti ve şehir sakinlerinin bu kurumla son derece yakın ilişkileri vardı (Anastassiadou, 1998: 158). Yerel yönetim, imparatorluk merkezinin mutlak egemenliğine dayanan bir ortamda yepyeni bir yapılanmayı temsil ediyor-

du. Trieste'den İskenderiye'ye ve Şanghay'a kadar bütün periferi liman şehirlerinde, benzer belediye hareketleri, ticaret odaları, ayrıca spor kulüplerinden mason localarına kadar uzanan, önde gelen tüccar ve bankacıların bir araya geldiği çok çeşitli gruplar söz konusuydu - bunların tümü metropol elitinin kültürel hâkimiyetini yansıtıyordu.

Yerel otonomiye yönelik (yabancılar, beyaz yerleşimciler ve liman şehirlerinin yerli burjuvazileri tarafından yapılan) girişimler, acil gereksinimlerin bir yansıması olduğu kadar, yıkılına sürecine girmiş görünen imparatorlukların yerini alacak bir politik düzen arayışının da sonucuydu. Liman şehirlerinin sakinleri, bilinmezliğin getirdiği tehdit karşısında tepki gösteriyorlardı. İmparatorluklar, dünya ekonomisi ile liman şehirlerinin evliliğinin sürdürülebildiği ortamlar yaratmıştı. Gerçekleşmek üzere olan dönüşüm, daha doğrusu eski düzenin çöküşüyle ilgili sinyaller, 1890-1914 yılları arasında [*belle époque*] gözlemlenen kaygı dolu tepkileri üreten koşullardı. Politik duyarlılığın artması, liman şehirlerinin politikacılarında görülen aşırı iradecilik, çeşitli politik ihtimallere ilişkin tutumlar, eski düzenin sona erdiği korkusunun yol açtığı arayışları temsil etmektedir.

Liman şehirlerinin elitleri, zayıf imparatorluk şemsiyesi altında işlerini iyi yürütebilmişlerdi. İmparatorluğun geri kalanından farklı bir ekonomik, sosyal ve kültürel pratiği sürdürebilmek üzere devlet bürokratlarıyla girişilen pazarlıkta başarı sağlamışlardı. Bu elitlerin girişimleri sonucunda, piyasa özgürlükleri, hukuk düzeni ve vatandaşlık hakları düzeylerinde reformlar yapılmıştı. Bu elitler imparatorluk düzenini gayet iyi tanıyorlardı, bu düzende ayakta kalabiliyorlardı ve etkili olmayı umabiliyorlardı. Bu koşullar altında bilinmezlik ve belirsizlik, bu düzenden daha ürkütücü görünüyordu.

Ama, liman şehirlerinin geleceği konusu, sadece bu şehirlerin burjuvazilerinin değil, her kesimden insanın gün-

demindeydi: İmparatorluğu modernleştirmeye çalışanlar, milliyetçiler, dinsel reformcular, politik girişimciler ve çeşitli eğilimlerde Jön Türkler seslerini güçlü bir şekilde duyuruyorlardı. Dolayısıyla, rekabet, çok yönlü ve karmaşıktı. İngiliz İmparatorluğu açısından da seçenekleri belirleyen, sadece kapitalist dünya ekonomisi değil, aynı zamanda devletler arası sistem ve bu sistemin hassas dengeleriydi. Gerek imparatorluklar (Avusturya-Macaristan, Osmanlı, Hindistan ve Çin imparatorlukları) gerekse liman şehirleri, olsa olsa Manchester okulunun ideal dünyasında, yani herkesin alışveriş için doğduğu, politik projelerin gölgesinin görülmediği bir dünyada, otonom kent hayatının esas itibarıyla iktisadî nitelikteki mantığını yaşatabilme doğrultusunda bir evrim geçirebilirdi. Bundan dolayı, bir yanda liman şehirlerinin politikaya uzak, sadece ekonomik çıkar peşinde koşan sakinlerinin, öte yanda devlet düzeyinde ve devletler arası sistemde faaliyet yürüten, ekonomik çıkarla dizginlenemeyen tutkulara sahip politikacıların bulunduğu bir karşıtlık tablosu çizmek yanıltıcı olacaktır: Bu denklemin her iki yanı da gerçekçi değildir.

Liman şehirleri, ticaretin yanı sıra bütün renklerden politikaların yapıldığı yerlerdi. Şehir özerkliğini tercih edebilecek tüccarların yanı sıra, oluşmasına katkıda bulunacakları, belki de etkileyebilecekleri devletlerin kurulmasını hedefleyen tüccarlar da vardı. Ayrıca, doğal olarak liman şehirlerini temel alan, imparatorluk modernleşmecileri de mevcuttu, Avrupa'dan gelen reform fikirlerinin etkisi en fazla bu şehirlerde görülüyordu. Bu açıdan Selânik çok iyi bir örnektir. Selânik, Jön Türk devriminin hazırlandığı yer olmasının yanı sıra, Yunan irredantizminin, Makedon ve Bulgar milliyetçiliklerinin (ve daha az önemli olmak üzere Siyonizm'in) de merkeziydi. Osmanlı liman şehirleri (Selânik, İzmir, Beyrut ve İskenderiye), Birinci Dünya Savaşı önce-

sindeki dönem boyunca çeşitli politik etkinliklerin sınav alanı olmuştu.

Ama liman şehirlerinin olağanüstü kalabalıklaşan nüfusu, Ortaçağ şehirlerine kıyasla çok daha az homojendi - hem etnik ve kültürel açıdan, hem de sosyal statü ve sınıf açısından. Büyük ölçekli ticaret yapılabilmesi için, özellikle rıhtım bölgelerinde, çok sayıda işçiye ihtiyaç duyuluyordu. Söz konusu ticarî etkinlikler, ayrıca hizmet sektörünün genişlemesine yol açıyor, genellikle etnik işbölümü temelinde farklılaşmış gruplar ortaya çıkarıyordu. İngiltere'nin kolonilerdeki politikalarından biri, "böl yönet" taktiklerine uygun olarak, liman şehirlerine farklı etnik grupları yerleştirmekti (Metcalf ve Freitag, 1985; Conlon, 1985). 19. yüzyılın son çeyreğinde liman şehirlerinde, imalat sektörünün büyümesine tanık olundu, hem satılmak için üretilen metaların (ithal ikameci veya ihracata yönelik) hacmi arttı, hem de ticarete girmeyen alanlarda üretim artışı yaşandı - inşaat, elektrik, tramvay gibi alanlardaki ekonomik faaliyetler, Avrupa yaşam tarzını taklit etme arzusunun güçlenmesiyle bağlantılıydı. Yukarıda sözü edilen güvenlik avantajı yerel sermayeye de cazip gelmeye başladı: Bundan böyle ekonomik büyümenin motoru yalnızca ticaretin genişlemesi olmayacaktı. Yeni göçmenlerin bu şehirlere gelmesinin nedeni, sadece para kazanmak değildi, yeni tüketim kalıplarının parçası olmak isteğinin de bu süreçte bir payı vardı. Hem endüstrileşme hem de yeni oluşan ekonomik sektörler, ekonomik temelde yeni bir çeşitlenme anlamına geliyordu (Kalküta ve Madras örnekleri bağlamında bu gelişmenin bir incelemesi için bkz. Lewandowski, 1985). Nüfus artışı, yeni grupların göçü, ticaretle ilgisi daha dolaylı olan rakip elitlerin ortaya çıkışı, liman şehirlerinin sadece büyük tüccarlara ait bir alan niteliğini koruyamayacağına işaret ediyordu. Yeni işçi grupların veya formel ekonomiye dahil ola-

mayan lümpen kesimin, kentsel otonomiyle elde ettiği özel bir hak yoktu; aslında bunların politikaları, özellikle etnik farklılaşmanın sınıf konumuyla örtüştüğü durumlar bağlamında, merkeziyetçi ve milliyetçi alternatiflerden yana tavır almaya kolaylıkla kayabilirdi. Ticarî ağın parçası olmayan yeni elitler ve orta sınıflar da dünya ekonomisinin liberal ilkelerine bağlı değillerdi. Onlara cazip gelen, politik reformcular ve milliyetçi programlarıydı. Bu da, Ortaçağ'ın sonlarındaki kentlerle başka bir paralellik oluşturmaktadır - Ortaçağ kentlerinde, otonominin ilk dönemlerine kıyasla, politik ve sosyal düzenin giderek daha oligarşik bir hale gelmesi ve aşağı tabakaların bu denklemin dışında kalması nedeniyle, bütün kentli nüfus otonomi için birleşemiyordu. Dolayısıyla 15. yüzyılın Avrupa şehirlerinde de, 19. yüzyılın periferi liman şehirlerindeki gibi aşağı tabakalar, şehirlerde kontrolün, hükümdara veya devlet inşa eden milliyetçi politikacılara geçmesine çok aldırmıyorlardı.

Etnik çeşitliliğin kendisi de, milliyetçi ideoloji yavaş yavaş güçlendikçe, bir problem haline geldi. Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman tam anlamıyla kozmopolit olmamıştı: Kurumları ve elitinin dünya görüşü, evrensel bir *polis* oluşumuna yönelik olmaktan ziyade, çokkültürlülüğe dayanıyordu. Nüfusun çoğunluğu, yani ayrı köylerde, veya şehirlerde ayrı semtlerde yaşayanlar için farklı kültürlerle etkileşimin belirli kurallara bağlanmış olması, bu durumu daha belirgin hale getirmektedir. Ancak liman şehirlerinde, çeşitli kültürler birbiriyle yakın temasa geçmek, yeni tip bir ekonomi ve kurumlar aracılığıyla 'modern' etkileşim biçimlerine göre hareket etmek zorunda kalıyor, kültürel kimlik ve öznelliğin yeni boyutları kendini gösteriyordu. Kozmopolitliğin ortaya çıkabileceği bir zaman ve mekân ancak liman şehirlerinde bulunuyordu. Ama, etnik gruplar hızlı bir ekonomik değişim ve kentleşme sonucu birbiriyle temasa geçtikçe, kozmo-

politlikten ziyade sosyal bölünme ve çatışma potansiyeli gündeme geldi. Sadece dinsel pratikler değil, okullar ve cemaat örgütlenmesi, tüketim kalıpları ve Batılılaşma düzeyleri, maddî kültür ve yaşam biçimleri de giderek farklılaşıyordu. Bu farklılığı sorunsuz kılacak bir sosyo-politik düzen belki de zaman içinde ortaya çıkabilirdi; ancak, küresel düzeyde imparatorluklar arası rekabet devreye girdi ve yükselen milliyetçiliğin beraberinde getirdiği en korkunç tehditlerin gerçeğe dönüşmesine neden oldu.

III

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik dönüşüm ve etnik çeşitliliğin bir araya gelmesi, patlayıcı bir karışımın doğmasında rol oynamıştır. Dünya ekonomisi ile imparatorluk arasındaki etkileşim, esas olarak -yerli ve yabancı- Hıristiyanlar aracılığıyla yürütülüyordu. Bu durum, Anadolu'da daha da belirgindi, çünkü Anadolu'nun piyasaya yönelik ekonomisi, küçük üreticilerden oluşuyordu ve bunların ürettiği küçük artıkları esasen tacirler ve diğer aracılar piyasaya yöneltiyordu. Başarılı üreticilerin bir bölümü Rum ve Ermeni'ydi; ama, daha önemlisi, aracıların ezici çoğunluğunun söz konusu Hıristiyan gruplara mensup olmasıydı - bu aracılar, üreticileri piyasanın talep ettiği ürünlere yönlendiriyor, artıkların toplanması, finanse edilmesi, alınması ve satılması işlevini yerine getiriyor, ithal malların pazarlamasını ve perakende satışlarını yapıyordu. Gerçi gayri Müslim nüfusun tamamı, ticaretin hızla genişlemesinin yarattığı ekonomik sürece katılmış değildi, ama Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Anadolu'nun kıyı şeridinde yaşayan nüfus büyük oranda Rumlardan oluşuyordu ve bunların iç bölgelerdeki kent ve kasabalardaki ticarî uzantıları da büyük ölçüde Ermenilerdi. Ayrıca Hıristiyanların sürdürdükleri kültür ve

eğitim faaliyetleri, tedricî olarak etnik bilinci uyandırmıştı ve gayri Müslim cemaatleri etkisi altına almaya başlamıştı.

Kültürel yönelim, ekonomik fırsat ve yaşam biçimi farklılığı, rakip politik projelerin çatışmasının kaçınılmaz olduğu anlamına gelmeyebilirdi. Yukarıda yapılan uyarıyı tekrarlarsak, milliyetçi tarihyazımına dayalı olarak geçmişi okumak ve alternatiflerin bulunmadığı sonucuna varmak yanıltıcı olabilir. Liman şehirlerinin bütün sakinleri millî cemaat tahayyülü içerisinde değildi; içlerinden bazılarının, icat edilmiş cemaatler yerine, vatandaşlık temelli [*civic*] yapıların tahayyülünü kurdukları kesindir. Ticaret merkezlerinde gelişen Rum ve Ermeni orta sınıf, oldukça varlıklı ve eğitimliydi, ayrıca dernekler, kulüpler ve yayınlar yoluyla bir kent kamusal alanı tanımlamaya çalışıyordu. Bu sınıf içinde, imparatorluğun yerel ve merkezî idarelerine katılmak konusunda artan bir isteklilik gösteren gruplar da mevcuttu (Bkz. Kasaba, 1988; Krikorian, 1978). Ayrılıkçı bir milliyetçilik, bu yükselen burjuvaziye cazip görünen bir seçenek değildi; bunun yerine, imparatorluk çatısının ve liberal çerçevenin korunmasını tercih ediyorlardı. Benzer bir biçimde, İslamcılık ve Türkçülük seçenekleri arasında sıkışıp kalmayan Müslüman elitler de mevcuttu; bunlar anayasal güvenceler altında, çokkültürlü olacak bir Osmanlılık öngörüyorlardı. Yine de, liman şehirlerinde bile otonomi isteyenler elitlerle sınırlıydı; iç bölgelerde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu içinse, milliyetçilik, statüko karşısında tercih edilecek bir değişim vaadi anlamı kazandı.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı reformları, kanun önünde eşitlik ve Osmanlı İmparatorluğu vatandaşlığı için bir çerçeve oluşturması ve hükümdarın gücüne ilişkin daha mutlakıyetçi nosyonları terk etmesi anlamında modernleştiriciydi. Yeni bir idarî altyapının kurulmasına yönelik olan bu reformlar yine de yerel seçkinlerin, vilayet meclislerinin

ve liman şehirlerinde belediyelerinin daha fazla bağımsızlığa sahip olabileceği bir liberal devlet çerçevesi öngörüyordu. Böylesi bir gelişme, İngiltere tarafından tanımlanan dünya ekonomisinin koordinatları içine yerleştirilebilirdi; ama devletler arası sistem, özellikle imparatorluklar arası rekabetin İngiltere'nin hegemonyasını zayıflattığı bir ortamda, buna olanak tanıyacak mıydı? Bütün imparatorluk uyruklarının eşit statüye, hukukî güvencelere ve belli bir etnik otonomiye sahip yurttaşlar olarak tanınmasına yönelik politik ve hukukî reformlar bir anlamda çok geç ve sınırlı nitelikte yapılmıştı: Bu reformlar, en gür şekilde liman şehirlerinde dile getirilen çeşitli talepleri karşılayabilecek nitelikte değildi. Şayet bu reformlar daha hızlı ve köklü nitelik taşısaydı, milliyetçi rüzgârların yarattığı gelişmelerin seyri daha farklı olabilir miydi?

Bu hedefin gerçekleştirilmesine yönelik adımların atılması açısından en uygun ortam, İkinci Meşrutiyet dönemiydi. Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe konmasıyla, hem çok yoğun siyasal faaliyetler hem de imparatorluğa bağlılığı gösteren bir atmosfer ortaya çıkmıştı. Bu alt üst oluş içinde, liman şehirleri ile politik ve ekonomik liberalizmin serpilebileceği çatı olarak imparatorluk arasındaki olası uyum çizgisini çok iyi yakalayan bir politik akım ortaya çıktı: Hürriyet ve İtilaf. Liberal hareketin entelektüel lideri Prens Sabahattin'di ve bu kesimin politik hedefleri arasında politik ve ekonomik liberalizm ve idarede adem-i merkeziyetçilik (Birinci, 1990; Ege, 1977) yer alıyordu. Daha 1908'den önce İttihat ve Terakki'nin devletçi merkeziyetçiliğine karşı liberallerin federalizmi, Avrupa'da da aktif olan Rum ve Ermeni gruplarının dikkatini çekmişti. İkinci Meşrutiyet'le birlikte, İslâmî grupların yanı sıra Arap ileri gelenlerinin, Rum ve Ermeni politikacıların da aralarında bulunduğu, sayısı giderek artan parlamenter ve entelektüeller, liberal muhalefete katıldı. Bunlar, İtti-

hat ve Terakki'nin üniter devlet tasarılarına giderek daha büyük bir kuşkuyla yaklaştılar. Korkuları, İttihat ve Terakki'nin, önceden *millet*lerin otonom olduğu eğitim gibi alanlarda tek bir biçimi dayatmaya yönelik planları uygulamaya koymasıydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın liberal programıysa, liman şehirlerinin ihtiyaçlarına uygun bir platformdu: İstanbul'un ve İzmir'in Rum tüccarları, yine İstanbul'un önde gelen Ermenileri ve henüz Arap milliyetçiliğine bağlılık duymayan Arap burjuvazisi için cazipti (Khalidi, 1992). Cemaate dayalı temsil ve federalizm, vatandaşlık ve hukuk düzeniyle çokkültürlülüğün resmen tanınması, en azından kısa dönemde imparatorluğun bütünlüğünün korunması açısından daha büyük bir şansa sahipti. Hürriyet ve İtilaf programı, organik vatandaşlığın cemaatçi bir versiyonunu savunuyordu; bir başka deyişle, imparatorluk döneminde *millet*lerin sahip olduğu kolektif haklar tanınacak, parlamentoda etnik gruplara nisbî temsile göre yer verilecekti.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 1912 seçimlerini kaybetti (Bu kitaptaki "Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü" adlı makaleye bkz.). İttihatçılar, devlet görevlilerini kullanıp hileli bir seçim yapmakla suçlandılar. Burada önemli olan ve bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta, Osmanlı İmparatorluğu içinde hegemonik liberal düzenle ilişkileri sürdürmeyi öngören ve yerel otonomi taleplerini karşılamayı hedefleyen bir politik akımın mevcudiyetidir. Bu akımın bir hayli güçlü olması, hatta seçimleri kazanabilecek duruma gelmesi, imparatorluğun tek alternatifinin milliyetçilik olmadığını gösterir.

IV

Liman şehirleri, 19. yüzyıl dünya ekonomisinin esas olarak tarım toplumu niteliği taşıyan güçsüz imparatorluklara nü-

fuz etmesinin özgül biçimleriydi. Bu şehirler, çeşitli etnik grupları barındıran, ulusal olmayan politik birimlerden oluşan bir dünya düzeni olasılığını temsil ediyordu - söz konusu politik yapılarda devletin merkezîleşmesi zayıf kalacak, ekonomik düzenlemeler İngiliz hegemonyasına uygun olacaktı. Serbest ticaretin ve altın standardının geçerli olduğu bir ortamda, liman şehirleri dünya ekonomisinin yayılmasının temel bir boyutu olarak ortaya çıktılar. Rhoads Murphey (1974) bu şehirlerin rolünü çok iyi ifade etmiştir: Yabancıların ve Batılı tarzları benimsemiş yerli nüfusun yaşadığı liman şehirleri, modernleşme teorisinin öngördüğü rolü oynayacak "değişim aktörleri"ni barındıran yerlerdi. Liman şehirleri, yeni ekonomik etkinlik ve sosyal yaşam biçimlerinin mekânlarıydı. Gelişmekte olan dünyaya ilişkin düalist modelde modern tarafı oluşturuyorlardı; etkilerinin, arkalarındaki bölgeleri nüfuz alanlarına çekecek güçte olduğu düşünülüyordu. Ayrıca, imparatorlukların farklı etnik gruplardan oluşan ve hızla dönüşen nüfusunun birlikte yaşaması bakımından da model olma özelliğine sahiptiler: "Kolonyal liman şehirlerinin nüfuslarının, hoşgörülü bir Avrupa otoritesi altında ticarî etkinliklerle gevşek bir tarzda bir araya gelmiş farklı etnik, dinsel ve dilsel cemaatlerin toplamından oluştuğu yolundaki imaj gayet yaygındı" (Conlon, 1985: 49). İngiliz hegemonyasının öngördüğü dünya liberalizmiyle bağlantılı bir medeniyet projesi, liman şehirleri olmadan düşünülemezdi.

Dünyayı liman şehirleri aracılığıyla modernleştirip asimile etmeyi amaçlayan 19. yüzyıl dünya düzeninin tam tersini, tarihsel bir proje olarak milliyetçilik temsil ediyordu. Milliyetçilik, dünya ekonomisinin küresel coğrafyasının ortadan kaldırılmasını savunuyor, ağırlık merkezinin Londra olmaktan çıkıp birçok başkente kaydırılmasını öngörüyor, yerel devletlerin yurttaşların kaderi üzerinde -hem siyasal

hem de ekonomik hükümranlık yoluyla- tam bir kontrol kurması gerektiğini ileri sürüyordu. Liberal düzenin neden olduğu hasara karşı ortaya çıkan tepkinin niteliğinden dolayı, milliyetçiliği etnik saflaştırma ve homojenleştirmeyle özdeşleştirmek ya da bu doğrultuda yönlendirmek zor olmadı. Bu tepki, esas olarak yabancı emperyalistlere ve kompradorlara yönelikti. Herhangi bir gruba komprador sıfatını yüklemek ve sonuç olarak bu grubun haklarından yoksun bırakılmasını sağlamak kuşkusuz etkili bir taktikti. Çok esnek ve gerektiğinde yeniden tanımlanmaya uygun olan bu kavramın kullanılması, liberal dönemden arta kalmış olan bütün öngörülebilirlik unsurlarını yok etti: Her grup komprador olarak yaftalanıp yeni ulusal yapıda istenmeyen grup haline getirilebiliyor, ulusal olanın sınırları, politik, ekonomik ve ideolojik ihtiyaçlara göre yeniden çizilebiliyordu. Bu ihtiyaçlar zamanla değişen bir niteliğe sahip olduklarından, gelecekteki dahil etme ve dışlamalar açısından güvenilir bir kılavuz bulmak zordu.

Liman şehirlerinin işleyişi açısından hayatî önemdeki sosyal tabanı yok eden faktör, etnik homojenleştirme projesiydi. Liman şehirlerinin en çarpıcı özelliklerinden biri, etnik grupların bir arada yaşamasıydı - bu özellik, Birinci Dünya Savaşı sonrasında (bazılarında birdenbire, bazılarında ise tedricî olarak) ortadan kalktı. İmparatorluğun kıyı bölgelerindeki nüfus mozaiği, iç kesimlere kıyasla esaslı bir farklılık içermekteydi. 20. yüzyılda sık sık karşımıza çıkan gelişme şöyle özetlenebilir: Bir bölgeden belirli bir nüfus grubunun uzaklaştırılması, piyasaya yönelik ve liberal politikalara destek olan kesimlerin ortadan kalkması, böylelikle devletçi ve milliyetçi politikacılara karşı koyacak kimsenin kalmaması. Etnik saflaştırmanın bir diğer sonucu da, kıyı şeridine iç kesimlerden gelen nüfusun yerleşmesiydi - bu, "denize ve karaya yönelik vektörler arasındaki çatışmanın" sonucuydu

(Roberts, 1989: 184). Söz konusu durum Güney Asya için olduğu kadar Türkiye için de geçerliydi. Karaya yönelik kesimler denize yönelik güçler karşısında hâkimiyet kazandıkça, dış ticaretin önemi azaldı ve kendine yeterlilik yüceltildi.

Farklı etnik grupları barındıran imparatorluklar kültürel çeşitliliği korumak açısından sınanmış çerçevelerdi. Ulusdevletlerdeyse dinsel, etnik veya dilsel homojenleştirme ilkeleri, azınlıklar açısından hayatı zorlaştırdı. Bu sürecin etkisinden çeşitli derecelerde başarıyla kurtulan (ve daha sonra -iç savaşla- çarpıcı bir başarısızlık dönemi yaşayan) tek Ortadoğu ülkesi Lübnan'dı, bunun temel nedeni de, bu ülkenin esas olarak bir liman şehri etrafında kurulmuş olmasıydı. Ankara ve Kahire, kendi bünyelerindeki liman şehirlerinin (İstanbul, İzmir ve İskenderiye), etnik çeşitliliği sürdürmesine imkân tanımadı, homojenleştirmeye yönelik kendi politik ilkelerini hayata geçirmeyi tercih etti. Zaten, yeni sınırların çizilmesi ve bu sınırların kıskançlıkla korunmasıyla, ekonomik ağlar yok edilmişti; eski bağlar geçerliliğini yitirmiş, ekonomik etkinliğin mantığı değişmişti; liman şehirlerinin sakinleri kozmopolitliğin kendilerine sağladığı ayrıcalıktan artık yoksun kalmışlardı.

Ulusal devletlerin kurulmasıyla liman şehirlerinin otonomisi yönündeki istekler anlamını yitirdi - tıpkı kralların kurduğu merkezî devletler karşısında Hansa ve Lombardia birliklerine ilişkin politik projelerin geçersizleşmesi gibi. Fakat bu yenilginin sonuçlanması biraz vakit aldı. Tipik bir liman şehri olan İzmir'in sakinleri, kendilerine yardımcı olan vali sayesinde, şehri hiç değilse 1919'a kadar savaşın dışında tutma konusunda başarılı oldular. Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkmasına kadar İzmir'in Rumları Yunan devletinin genişlemeci planlarının parçası olmak konusunda gönülsüz kaldılar. Selânikli Yahudiler, savaşın Alman zaferiyle sonuçlanmasının, Avusturya-Macaris-

tan İmparatorluğu'nun ömrünü uzatacağını, ulusal devletlerin ortaya çıkışını erteleyebileceğini düşünüyorlardı. Beyrutlu tacirler, coğrafî sınırları ne olursa olsun ulusal bir çözüm yerine, Osmanlı İmparatorluğu'na biçimsel açıdan bağlı yarı-özerk bir yapı olarak kalmayı tercih ediyorlardı. Liman şehirlerinin uluslararasılaştırılması, hem liman şehirlerinin hem de imparatorluk zihniyetinin ulus-devlete karşı son seçeneğiydi: Danzig, Trieste, Selânik, hatta İstanbul bu kapsamda düşünülmüştü. İşgal altındaki İstanbul'a, uluslararası bir statü tanınması üzerinde ciddi bir biçimde durulduğu. Pontus Rumları Lozan Konferansı'nda Trabzon'da kendilerine ait bir şehir devletinin kurulmasını savundular.

Liman şehirleri sakinlerinden bazılarının otonomi seçeneği üzerinde durup ulusal devletlerin yükselişlerinden çekinmelerine paralel olarak, yeni devletler de liman şehirlerinin varlığından pek hoşnut değildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 19. yüzyılın küresel ekonomisinin parçalanmasıyla birlikte, liman şehirlerinin ayakta kalmasının maddî temeli sarsılmıştı. Yeni ulus-devletlerin otarşik politikaları, ticarete dayanan kıyı şehirlerinin ağırlık merkezi olmasını artık imkânsız hale getiriyordu. Yeni ulus-devletler kendilerini eski imparatorluk coğrafyasına kuşkuyla yaklaşma temelinde meşrulaştırdılar. Bu durum Türkiye'de bilhassa belirgindir: İzmir "gâvur İzmir" diye nitelenerek küçümsenmiş ve İstanbul, yakın zamanlara kadar yeniden fethedilmesi gereken yabancı bir yer sayılmıştır.[2] Üçüncü Dünya'nın bu tür bütün kozmopolit şehirleri gibi, bu iki şehre de kuşkuyla bakılmış, başka bir evrene ait oldukları suçlaması yöneltilmiştir. Milliyetçilerin Osmanlı mirasıyla son

2 Bu duyarlılık bir dizi tutumun temelinde kendini gösterir: Atatürk'ün 1920'lerde İstanbul'a yönelik soğuk yaklaşımından, İslâmcı hareketin 1990'lardaki seçimlerdeki "yeniden fetih" projesine dek çeşitli gelişmeler bu açıdan değerlendirilebilir. Son nokta için bkz. Bora (1999).

derece çapraşık ilişkisi, liman şehirlerinin geçmişteki kozmopolit evrenine yönelik tutumda da kendini göstermiştir.

Liman şehirlerinin tarihi, ulus-devletin sonunun geldiğine ilişkin işaretlerden bahsedilmeye başlandığı, hatta bunun olumlu bir gelişme sayılıp öne çıkarıldığı 1990'larda yeniden gündeme geldi. Yine, metropolden kaynaklanan liberal bir düzenin, giderek daha az etnik nitelik taşıyıp daha fazla vatandaşlık temeline dayanan, zayıflamış ulus-devletler çerçevesinde "dünya şehirleri"yle bağ kuracağı öngörülüyordu. 19. yüzyıl sonlarındaki deneyimi barındıran kolektif hafıza bu bağlamda belli bir rol oynayabilir. En azından, nüfusun etnik kompozisyonu ve mekân düzenlemesi açısından toptan bir yeniden yapılandırmaya uğramayan liman şehirlerinde, liman şehri deneyiminin yeniden değerlendirilmesi ve milliyetçi tarihin görelileştirilmesi bu bağlamda büyük bir önem taşımaktadır.

ÇEVİREN *Şennur Özdemir*

KAYNAKLAR

Anastassiadou, M. (1997) *Salonique, 1830-1912: Une ville ottomane a l'age des réformes*, Brill, Leiden.

Augustinos, G. (1977) *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897-1914*, East European Quarterly, Boulder.

Basu, D. K. (1985) (ed.) *The Rise and Growth of the Colonial Port Cities in Asia*, University Press of America, Lanham.

Birinci, A. (1990) *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, Istanbul.

Bora, T. (1999) "Istanbul of the Conqueror: the 'Alternative Global City' Dream of Political Islam", Çağlar Keyder (ed.), *Istanbul between the Global and the Local*, Rowman & Littlefield, Boulder.

Broeze, F. (1989) (ed.) *Brides of the Sea, Port Cities of Asia from the Sixteenth to Twentieth Centuries*, University of Hawaii Press, Honolulu.

Brown, Nathan J. (1995) "Law and Imperialism: Egypt in Comparative Perspective", *Law and Society Review*, c. 29, no.1, s. 103-125.

Calhoun, C. (1998) "Nationalism and the Contradictions of Modernity", *Berkeley Journal of Sociology*, c. 42.

Conlon, F. F. (1985) "Ethnicity in a Colonial Port City, 1665-1830", Basu, D. K. (ed.) *The Rise and Growth of the Colonial Port Cities in Asia*, University Press of America, Lanham.

Ege, N. N. (1977) *Prens Sabahaddin, Hayatı ve Ilmî Mûdafaaları*, Güneş Yayınevi, Istanbul.

Eng, R. Y. (1989) "The Transformation of a Semi-colonial Port City: Shangai, 1843-1941", Broeze (ed.) *Brides of the Sea, Port Cities of Asia from the Sixteenth to Twentieth Centuries*, University of Hawaii Press, Honolulu.

Furedy, C. (1985) "British Tradesmen of Calcutta, 1830-1900: Citizens in Search of a City?" Basu, D. K. (ed.) *The Rise and Growth of the Colonial Port Cities in Asia*, University Press of America, Lanham.

Kasaba, R. (1988) *The Ottoman Empire and the World Economy: the Nineteenth Century*, SUNY Press, Albany.

Kayalı, H. (1995) "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1867-1919", *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, n. 3, s. 265-86.

Keyder, Çağlar (1997) "The Ottoman Empire", K. Barkey ve M. von Hagen (ed.), *After Empire, Multi-ethnic Societies and Nation-Building*, Westview Press, Boulder.

Keyder, Çağlar; E. Özveren ve D. Quataert. (1993) "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives", Keyder, Çağlar, E. Özveren ve D. Quataert (ed.), *Port-Cities in the Eastern Mediterranean*, Special Issue of *Review*, 16, 4, s. 519-558.

Khalidi, R. I. (1984) "The 1913 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham", *International Journal of Middle East Studies*, c. 16, no. 4, s. 461-474.

Khalidi, R. (1992) "Society and Ideology in Late Ottoman Syria: Class, Education, Profession and Confession", John P. Spagnola (ed.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective, Essays in Honour of Albert Hourani*, Reading: Ithaca Press.

Krikorian, M. K. (1978) *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Routledge, Kegan Paul, Londra.

Lewandowski, S. (1985) "Merchants, Temples and Power in Madras", Basu, D. K. (ed.) *The Rise and Growth of the Colonial Port Cities in Asia*, University Press of America, Lanham.

Maalouf, A. (1996) *Les Echelles du Levant*, Edition Grasset et Fasquelle, Paris.

Metcalf, T. ve Freitag, S. (1985) "Karachi's Early Merchant Families: Entrepreneurship and Community" Basu, D. K. (ed.) *The Rise and Growth of the Colonial Port Cities in Asia*, University Press of America, Lanham.

Murphey, R. (1974) "The Treaty Ports and China's Modernization", Mark Elvin ve G. William Skinner (ed.) *The Chinese City between Two Worlds*, Stanford University Press, Stanford.

Polanyi K. (1968) "Ports of Trade in Early Societies", G. Dalton (ed.), *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, Beacon Press, Boston.

Ra'anan, U. (1991) "Nation and State: Order out of Chaos", U. Ra'anan, M. Mesner, K. Armes ve K. Martin (ed.), *State and Nation in Multi-ethnic Societies: The Breakup of Multinational States*, Manchester University Press, New York ve Manchester.

Roberts, M. (1989) "The Two Faces of the Port City: Colombo in Modern Times", Broeze, F. (ed.) *Brides of the Sea, Port Cities of Asia from the Sixteenth to Twentieth Centuries*, University of Hawaii Press, Honolulu.

Rosenthal, S.T. (1980) *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul*, Greenwood Press, Westport.
Rozman, Gilbert et al. (1982) *The Modernization of China*, Free Press, New York.
Sunar, I. (1980) "Anthropologie politique et économique: l'empire ottomane et sa transformation", *Annales, ESC*, XXXV, 3-4, s. 551-579.
Tilly, C. (1992) *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*, Blackwell, Oxford.
Weber, M. (1958) *The City*, Glencoe, Free Press, Illinois.

İKİNCİ BÖLÜM

Ulus-Devlet

3
Bir Türk milliyetçilik tarihi ve coğrafyası

Cumhuriyetten önce

Türk milliyetçiliği, Alman modelinin başlattığı çizgide, 19. yüzyılın 'geç kalmış' milliyetçilikleri genel bağlamında ortaya çıktı. Türk milliyetçiliğinin tam anlamıyla şekillendiği Birinci Dünya Savaşı yıllarında, bütün imparatorluklar dağılıyor ve milliyetçilik dünya çapında meşruiyet kazanıyordu. Türk milliyetçiliği, aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rakip milliyetçi akımlardan beslenmiş, onlara tepki olarak geliştirilmiş ve onların getirdiği sınırlamalara maruz kalmıştı. Osmanlı reformcuları, esas olarak devletin modernleştirilmesini hedefliyorlardı, imparatorluğu bu yolla koruyabileceklerini umdukları için, bu hedef milliyetçi bir boyut taşıyamazdı. Osmanlı eliti, pek çok etnik gruptan bireyler barındırıyordu ve bunların ortak çabası Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmadan modern dünyaya katılmasını sağlayacak bir dönüşüm gerçekleştirmekti. Çeşitli dinsel ve etnik grupların mensuplarından oluşan bu elit, hiç değilse Balkan Savaşlarına kadar, imparatorluğun ayak-

ta kalabileceği yolunda iyimser bir inancı paylaşıyordu. Bugünden geriye bakarak, Osmanlılık'a bu bağlılığın safiyane olduğu hükmünü vermek yanlış olur. 1912 sonrasında ise, hem Düvel-i Muazzama (Büyük Devletler) arasındaki rekabet hem de güçlenen yerel milliyetçilikler, imparatorluğun dağılması sürecine tersine çevrilemez bir ivme kazandırdı. Birinci Dünya Savaşı, daha geniş ölçekte, imparatorlukları modernleştirme yolundaki girişimlerin sona ermesi anlamına geldi. İmparatorluklar yıkılırken, milliyetçilikler büyük bir zafer kazanıp dünya sahnesine egemen oldu.

Ama, Birinci Dünya Savaşı öncesinde dahi, elitlerin bir kısmının Osmanlılık idealine bağlı olmasına karşın, milliyetçi fikir akımları imparatorluğun çeşitli halkları üzerinde etkili bir güç haline gelmişti. Bir başka deyişle, her etnik grupta hem milliyetçiler hem de Osmanlıcılar vardı. Bu politik farklılıkları sosyal konumlara indirgemek güç de olsa, etnik grup içi çatışmanın (Rum, Ermeni ve daha sonra Arap halkları içindeki ihtilafların) nedenlerinden birinin, rakip elitlerin varlığı olduğu yolunda son derece güçlü bir tez ortaya konmuştur.[1] Bu teze göre, elit rekabeti ve eski elitlere karşı duyulan öfke, yeni ortaya çıkan ve yükselme emelleri taşıyan elitlerin milliyetçiliğini besleyen önemli bir faktör olmuştur. Daha geleneksel elitler Osmanlı İmparatorluğu'na sadakat göstermiş olabilir, ama muhtemelen daha ticarî nitelik taşıyan ve yeni yeni palazlanan rakip gruplar, geleneksel elitlere karşı ideolojik silah olarak milliyetçilik fikrine sarılmayı tercih etmişti.

Oysa, Türk milliyetçiliğinin oluşumunda elitler arası rekabetin etkisi söz konusu değildi. Osmanlı elitinin Türk

1 Ermeni milliyetçiliğiyle ilgili olarak bkz. Hovannisian, 1967; Yunan milliyetçiliği hakkında ise, bu konudaki çeşitli makalelerin bir araya getirildiği derlemeler için bkz. Blinkhorn ve Veremis, 1990 ve Augustinos, 1977. Dawn ise, rekabet halindeki elitler tezini Arap milliyetçiliği için kullanmaktadır: Dawn, 1977, ayrıca bkz. Zeine, 1973.

milliyetçisi olan kesimi, imparatorluğun devlet sınıfının bir parçasıydı, dolayısıyla başlangıçta Osmanlıcılık projesine bağlılık duyuyordu. İmparatorluktaki tüccarların çoğu ve yeni zenginleşen ticaret grupları Rumlar ve Ermeniler olduğu için, benzer ekonomi tabanlı bir rakip Türk eliti ortaya çıkmadı. Türk-Müslüman eliti içinden sonunda boy gösteren milliyetçilik ne nitelik taşırsa taşısın, bu akımın belirgin, kendine özgü bir sosyal tabanı olmadığı açıktır. Jön Türkler, elit içindeki milliyetçiler olarak, sosyal tabanlarıyla değil, gençlikleriyle ve benimsedikleri ideolojik çizgiyle farklılaşıyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı sonrası döneme kadar Türklük, somut bir referans noktası olmayan bir kavramsal kurgu olma özelliğini sürdürdü. Karışık evlilikler (farklı 'ırk'lardan kişilerle evlenmeler), Osmanlı hanedanından başlayarak toplumun bütün katmanlarında yayılmış bir uygulamaydı - Osmanlılarda valide sultanın, imparatorluğun uzak bir köşesinden veya imparatorluk sınırları dışından getirilip İslâm dinini 'kabul eden' bir Hıristiyan olması, istisna değil, kuraldı. Yüksek devlet yöneticileri arasında da, yükselme fırsatı elde etmek için din değiştiren Avrupalılar yer almaktaydı. Özellikle Tanzimat okulları açıldıktan sonra, taşranın ileri gelenleri, oğullarını öğrenim görmeleri için İstanbul'a gönderdiler, bu gençler İstanbul'da Osmanlı tarzında sosyalleşeceklerdi. Bir diğer deyişle, yönetici elit Osmanlı'ydı ve bu koşullarda imparatorluk merkezinde Türklük'ün, etnik bir üstünlük ideolojisine doğal dayanak oluşturmaya başlaması söz konusu değildi.[2] Osmanlı elitinin kültürü olan 'karışım'dan farklı bir Türk kültürünün tanımlayıcı

2 Yine de bu hususta, Kushner'in (1997) iddialarına da bkz. Kushner'e göre, bir Türklük duyarlılığı daha eski tarihlere kadar geriye götürülebilir. Bunun doğru olması mümkünse de, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Türk milliyetçiliği marjinal bir entelektüel seçenek durumundaydı ve Jön Türklerin yönetici kadroları tarafından da Türkçülük'e kuşkuyla yaklaşılıyordu.

unsurlarının neler olacağı henüz keşfedilmemişti veya teorize edilmemişti -dolayısıyla, bir politik programın parçası olarak sunulamazdı.

Aslında, 'Türk' tanımının kendisi, imparatorluğa ve imparatorluk nüfusuna dışarıdan empoze edilmişti. İmparatorlukta, sadece, 'cahil ve kaba' Anadolu köylülerine Türk ("Etrak-ı bî-idrak") denirdi. Avrupa'da ise, öteden beri, imparatorluktan "Türkiye" ve imparatorlukta yaşayanlardan da -özellikle küçümseyici bir dil kullanılmak istendiğinde- "Türkler" diye bahsediliyordu. Avrupa dillerindeki bu tercih, kuşkusuz, imparatorluğa ilişkin örtük bir değerlendirmeyi yansıtıyordu -yani, Avrupalıların gözünde, Osmanlı İmparatorluğu, Türklerin diğer halkları, özellikle Hıristiyanları boyunduruğu altında tuttuğu despotik bir devletti. Dolayısıyla, 'Türklük' etiketinin elit tarafından sahiplenilmesi, imparatorluğun etnik niteliği hakkındaki bu basitleştirici Batılı perspektifin kabulü anlamına geliyordu.

İmparatorluğun son döneminde, entelektüel hayatta milliyetçi düşüncenin ilk etkileri belli belirsiz hissedilmeye başladı ve zaman içinde, Türk milliyetçiliği, rakip milliyetçiliklerle etkileşimi sayesinde tedricî olarak daha belirgin bir biçim kazandı. Ama bu, aşama aşama ilerleyen bir "ulusal uyanış" süreci değildi, sonunda elit için Türk milliyetçiliğini geçerli çözüm yolu olarak benimseten kritik gelişme, savaşlar ve imparatorluğun toprak kayıplarına uğrayıp küçülmesiydi. Başka bir deyişle, milliyetçilik, öncü milliyetçi entelektüellerin başlattığı bir gelişim süreciyle kök salan bir duygusal birikime dayanmıyordu, daha ziyade elitin politik bir tercihi olarak ortaya çıktı.

Bu dönemin önde gelen üç milliyetçi entelektüelinin yaşam öyküleri bu iddiayı desteklemektedir. Yusuf Akçura, Rus İmparatorluğu'ndaki Kazan Tatarlarından bir burjuva ve entelektüel ailenin çocuğuydu (Georgeon, 1980). Akçu-

ra'nın milliyetçiliği, önceleri Rus İmparatorluğu'nun hâkimiyetine karşı oluşturulmuş bir tavır olarak Pantürkist nitelik taşıyordu. Paris'teki eğitiminin ardından İstanbul'a gelen Akçura, milliyetçilik hareketinin liderlerinden ve teorisyenlerinden biri oldu. Ziya Gökalp Diyarbakırlı bir Kürt'tü: İstanbul'a görece geç gelmiş olan Gökalp için de, milliyetçilik politik bir tercihti (Parla, 1985; Berkes, 1964). Gökalp'i milliyetçiliğe yönelten akıl yürütme, pragmatikti: Türklük, geleceğin devletinde kültürel bir dayanışma oluşturma şansı taşıyan birleştirici bağ olabilirdi. Tekin Alp, Yahudi kökenli bir Orta Avrupalı'ydı, dolayısıyla Tekin Alp için, Pantürkizm (bu akımın belli başlı eserlerinden birini kaleme almıştır), entelektüel bir deneyim olmaktan öte bir anlam taşıyamazdı. Jön Türk döneminde İstanbul'da faal olan ünlü sosyalist Alexander Helphand (Türkçe metinlerinde Parvus takma adını kullanmıştır) da, bu üç isme eklenebilir. Parvus Efendi, milliyetçi akıma yazıları ve konferanslarıyla katkıda bulunmuş, Türklük'ün uyanışına anti-emperyalist bir boyut eklemeye çalışmıştır (Sencer, 1977). Dolayısıyla, başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de milliyetçilik, fikir adamlarının çabalarıyla doğmuştu, ama Türkiye'de bu akımın doğuşunda rol oynayanların büyük bir bölümü, "dışarıdan" gelmişti.

Çokkültürlü bir imparatorluk fikrine karşı daha kendiliğinden gelişen tepkileri inceleyince, imparatorluğa yeni gelenlerin bu alanda da ağırlıklı rol oynadığını görürüz. Jön Türkleri, devlet modernleşmeciliğinin milliyetçi versiyonundan yana tavır almaya zorlayan önemli bir maddî gelişme, imparatorluk küçüldükçe, kaybedilen toprakları terk edip Batı Anadolu ve Trakya'da yerleştirilen rövanşist bir Müslüman nüfusun ortaya çıkmasıydı. Toprakları giderek küçülen imparatorluğa yerleşmek zorunda kalan bu grup, dışlayıcı milliyetçilik fikrini ülkeye getirerek siyaset sahne-

sinde yer aldı.[3] Bu göçmenler, yeni kaybedilen topraklarda evlerinden barklarından koparılmalarına yol açan çatışmalara tepki göstererek, İslâmcı düşünceyi veya Türk milliyetçiliğini benimsediler. Örneğin, 1910 yılında Balkanlar'dan gelip Batı Anadolu'ya yeni yerleşen Müslümanlar ile yakın köylerde yaşayan Osmanlı Rumları arasında bir dizi çatışma yaşandı, mal-mülklerinin talan edilmesinin ardından Rum köylüler, Ege'nin öteki tarafına göç etti. Ege kıyıları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin darbeyle iktidara el koyduğu 1909 yılı ile nüfus mübadelesinin yapıldığı 1923 yılı arasında, az çok sürekli olarak, etnik çatışmalara sahne oldu (Hirschon; Arı, 1995; Pentzopoulos, 1962). İmparatorluğun doğusunda da benzer bir dinamik söz konusuydu. Bu bölgede Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki çatışmalar, özellikle Kürtlerin yeni iskân edildiği yerlerde görülüyordu: Devletin yerleşik hayata geçirmek için iskâna tâbi tuttuğu aşiretlere, Ermeni köylerinin yakınlarında toprak verilmişti. Bu nedenle, Ermeniler ile Kürtler arasında, hayvan otlatılacak veya daha büyük bir olasılıkla ekilen alanların genişletilmesi için kullanılacak topraklar konusunda rekabet potansiyeli büyüktü. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Müslümanlar ile Ermeniler arasında en önemli etnik çatışmalar, Çukurova bölgesinde yaşanmıştır. Bu bölgede Ermenilerin toprak mülkiyeti genişlerken, kentsel alanda ve hinterlantta etnik güç dengeleri hızla değişiyordu.

Bu etnik ve proto-milliyetçi çatışmaların ne derece kendiliğinden geliştiği tartışmalıdır. Her olayda devletin kışkırtması yoksa da, en azından resmî makamlardan destek sağlanmış ve onay verilmiş olması ihtimali yüksektir - Rumlara karşı, İttihat ve Terakki yönetimi, Ermeni örneğinde ise, Kürt aşiretlerinden kurduğu Hamidiye Alayları aracılığıyla

3 Önce 1878 savaşında, daha sonra da Balkan Savaşlarında, küçülen imparatorluğa göç etmek zorunda kalan nüfus iki milyona ulaşmıştı.

Abdülhamit müdahalede bulunmuştur. Yunan irredantizminin ve Ermeni milliyetçiliğinin, daha sonra milliyetçiliğe dönüşen resmî tepkinin ifadesini bulduğu ortamı yarattığını söylemek gerekir. Önce Çukurova'da, daha sonra da İstanbul'da, binlerce Ermeni'nin kıyımına yol açan 1895-1896 olayları, Avrupa'nın dikkatini kendi davaları üzerine çekmeyi uman Ermeni milliyetçileri tarafından kışkırtılmıştı. Rekabet halindeki milliyetçilikler, Büyük Devletlerin karmaşık güç oyunlarında birer koz olarak kullanılıyordu.

1912-1913 Balkan Savaşları, milliyetçi retoriğin popülerleşmesi açısından bir dönüm noktasıydı. Selânik'in Yunanistan'ın eline geçmesi, Edirne'nin işgali ve Bulgar ordusunun Çatalca'ya kadar ilerlemesi, çeyrek milyon Müslüman'ın Bulgaristan ordusundan kaçarak İstanbul'a sığınması, imparatorluğun bekasına yönelik tehdidin çok somut bir biçimde hissedilmesine yol açmıştı. Kentli nüfus, politik hayata katılmaya -milliyetçi mobilizasyon doğrultusunda- ilk kez bu dönemde teşvik edildi. Bu hareketlenme, İttihatçı elitin titizlikle oluşturduğu resmî politikanın, kitlesel destek temelinde geçerlilik kazandığı ilk örnek oldu (Ahmad, 1993; Zürcher, 1993).

Daha sonra, Birinci Dünya Savaşı döneminde milliyetçi söylem devlet elitinin diğer kesimleri arasında da yaygınlık kazandı. Osmanlı ordusu, savaşın başlamasının üzerinden daha bir yıl geçmeden, Doğu cephesinde ve Çanakkale'de 200.000'in üzerinde asker ve çok sayıda subay kaybetti. Sınırlı sayıda istisna dışında, savaşta şehit düşenler Türk unsurundandı: 'Cahil' Anadolu köylüleri ve onlarla ortak bir etnik kökeni paylaştıklarını keşfeden subaylar. İmparatorluk yıkılırken, milliyetçi perspektife temel oluşturan, işte bu 'keşif'ti.

Etnik anlatılar

Bütün ulusların tarihlerinde, aktif olarak unutma çabalarının sonucu olan, sessizlik noktaları vardır.[4] Birinci Dünya Savaşı'ndaki ve sonrasındaki, devletin yeniden kurulduğu dönemi, milliyetçi tarihyazımında unutma/unutturma çabasının boyutları dikkat çekicidir. Bu çaba, sadece bir dizi etnik temizliğin yapıldığının ve/veya sorumluluğunun reddedilmesiyle ilgili değildir. Böyle bir iddia, genellikle olduğu gibi, bir dizi suçlama ve karşı-suçlama süreci içinde eritilebilirdi. Bundan daha da ciddi olan nokta, daha sonra formüle edilen Türk milliyetçilik mitinin, Türkiye Cumhuriyeti haline gelen coğrafyada gayri Müslim nüfusun yaşamış olduğunu bile tanımamasıdır. Oysa, sözü edilen olaylar yaşanmamış olsaydı, bir etnik-milliyetçilik mitinin üretilmesi çok zor olurdu.

Olgular görece açıktır. 1912'deki Balkan Savaşı yenilgisinin ardından Anadolu'daki Rum köylerine yönelik saldırılar arttı. Pek çok Hıristiyan ülke dışına kaçtı. Birinci Dünya Savaşı başladığında, askere alınan Rum ve Ermenilerin çoğu iç bölgelerdeki çalışma kamplarına gönderildi ve bunların bir kısmı bu kamplarda hayatını kaybetti (bu arada, Müslüman gençler de cephelerde hayatlarını kaybediyorlardı). Daha sonra, 1915 yazında, Ermeni nüfusun önemli bir kesiminin öldürülmesine veya hastalık ve açlık sonucu hayatını kaybetmesine yol açan tehcir yaşandı. Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, Yunan ordusu Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü işgal etti. Ankara'nın örgütlediği kurtuluş ordusu, üç yıllık çatışma döneminin (1919-1922) ardından, Anadolu'nun kurtuluşunu sağladı ve Anadolu'daki Rum Ortodoks nüfusun büyük bölümü ülke topraklarını terk et-

4 Bu konuya ilişkin klasik metin Ernest Renan'ın "Ulus Nedir?" adlı makalesidir. Bkz. Bhabha (1990).

mek zorunda kaldı. Atina ve Ankara arasında yapılan bir antlaşmayla, resmen İstanbul'da oturanlar istisna oluşturmak kaydıyla, geri kalan Rumların nüfus mübadelesiyle Yunanistan'a gönderilmesi kararlaştırıldı. 1913 yılında bugün Türkiye olan coğrafyada yaşayan nüfusun beşte biri Hıristiyan'dı; 1923'ün sonunda ise bu oran 40'ta bire düşmüştü.

Yeni cumhuriyetin meşrulaştırıcı ideolojisi olan Türk milliyetçiliği, bu arka plana dayalı olarak oluşturuldu. Bu milliyetçiliğin neden etnik bir ulusal anlatıyı tercih ettiğini anlamak zor değildir. Bir başka deyişle, Türklük kavramı, gerçek bir çeşitliliği gizleme çabasıyla geride kalan nüfusu homojen olarak temsil edebilmek üzere oluşturulmuştur. Böylece Rum, Ermeni ve Arap etnik gruplarının varsayılan homojenliklerine karşı, benzer şekilde hasmane bir Türk etnisitesi yaratılmış oldu. Bunun için, yabancı bir coğrafyadaki mitik bir geçmişe kadar uzanan kesintisiz bir etnik tarih kurgusu oluşturuldu.

Daha sonraları "Türk Tarih Tezi" adını alan tez, bu ihtiyaca hizmet eden dolaysız bir araç niteliği taşıyordu. Bugün bile okul çocuklarına, Türklerin Orta Asya'dan göç etmelerinin ardından bütün bir Avrasya bölgesine yayıldıkları öğretilir (Ersanlı, 1992). Verilen bu eğitime göre, Anadolu'da ve yakın coğrafyasında tarih öncesinde yaşayanlar Türk soyundan geliyorlardı. Böylece, Anadolu'nun eski nüfusu Türklük kapsamına dahil ediliyordu. (İlkokul ders kitaplarında Hitit ve Sümer Türklerinden bahsedilir.) Resmî ideoloji yakın zamanlara kadar, Kürtler diye ayrı bir etnik grubun varolduğunu inkâr etmeye çalıştı.

Türk tarih tezi, etnik kökene dayalı bir milliyetçilik geliştirmek açısından mantıksal bir gereklilikti. O güne kadar Osmanlı tarihyazımında, 1071 Malazgirt zaferinin ardından Türklerin Anadolu'yu tedricî olarak fethettiği belirtiliyordu. Fakat din değiştirmelerin ve farklı gruplar arasında evlilik-

lerin yaşandığı yüzyılların ardından, Hıristiyanlar hâlâ ülke nüfusunun beşte birini oluşturuyordu. Bu nedenle, Anadolu'nun Türklerin anavatanı olduğunu ve nüfusunun etnik açıdan saflığını ileri sürmek çok zordu. Öte yandan, eğer Anadolu'nun çok eski dönemlerdeki nüfusu proto-Türklerden oluşmuşsa, ulusal kimliğe ilişkin yeni uyanış, kaybedilmiş bir özün yeniden bulunması anlamına gelecekti. Böyle bir tez, yakın geçmişin silinmesine olanak sağlamasının yanı sıra, (Bizans İmparatorluğu'nda yaşayan nüfusa oranla) Anadolu'ya yerleşen Türk nüfusun büyüklüğü veya Türklerin Anadolu'nun fethine başlamasından bu yana geçen yüzyıllar boyunca din değiştirenlerle ilgili rahatsız edici olabilecek sorulardan da kurtulmak anlamına geliyordu. Bu iki konu, resmî ideolojiyi savunanlar tarafından hâlâ birer rahatsızlık kaynağıdır. Örneğin 1970'lerde yapılan ve 16. yüzyılda Karadeniz Bölgesi'nin "Türkleşme ve Müslümanlaşma"sını inceleyen ve bu dönemde pek çok Hıristiyan'ın din değiştirip Müslüman olduğu sonucuna varan bir doktora tezi, bir üniversite yayınevi tarafından yayınlanmış, ama daha sonra piyasadan çekilmişti (Lowry, 1998; ayrıca bkz. Baer, 1999). Anadolu'daki ilk Türk yerleşimleriyle gelen nüfusu hesaplamaya yönelik araştırma yapmak hâlâ kolay değildir. Türk tarihçilerinin benimsedikleri anlaşılan bir önerme, ekonomik sıkıntıların ve güvenliğin sağlanamamasının Bizans nüfusunun azalmasında rol oynadığıdır. Ama, bugün Türkiye olan coğrafyada etnik grupların tarihine gelişigüzel bir bakış bile, din değiştirmelerin çok yakın zamanlara kadar devam ettiğini açıkça göstermektedir. Lazlar, 19. yüzyılda kitlesel biçimde din değiştiren belki de son gruptur. Yakın tarihimizde Ermenilerin din değiştirip Müslüman olması hakkında ve Hıristiyan olarak doğmuş kadınların ve çocukların Birinci Dünya Savaşı'nda Müslüman ailelerin nüfuslarına geçirilmesi hakkında belgelere dayalı araştırma-

lar bulunmamaktadır. Ancak, bu tip vakaların yüz binlere vardığı ortadadır.[5] 1923-1924 yıllarındaki nüfus mübadelesi sırasında yeni bir dalga daha yaşanmış olabilir: Türkçe konuşan Rum Ortodoks cemaatinin bazı mensupları, kendilerinin Müslüman olduğunu beyan ederek mübadele kapsamı dışında kalmayı seçmiş olabilirler. Bu konularda bilgilerimiz anekdotlara dayanmaktadır.

Etnik milliyetçilik, ömrü kısa olan Türk tarih tezinden çok daha uzun süre varlığını sürdürdü. Resmî tarih, ulus-devletin kurulmasıyla Anadolu'nun gerçek sahiplerinin eline geçtiğini iddia ediyordu. Anadolu'nun fethi, bu toprakların yeniden canlandırılması ve "şenlendirilmesi" olarak gösterilir: Türk unsuru, çökmüş bir Bizans geleneği altında zarar gören insanların ve toprakların kurtarıcısıdır. Popüler medyada, tarihî romanlarda, çizgi romanlarda, sözel gelenekte ve daha yakın dönemde film ve TV programlarında, Anadolu'nun fethinin hikâyesi anlatılırken, neredeyse daima, kendisine âşık olan bir Rum (Bizanslı) kadın (genellikle Bizans komutanın karısı veya kızı) sayesinde amacına ulaşan yakışıklı bir Türk savaşçısı baş roldedir. Türk kahraman, başka örneklerden tanıdığımız bir cinsel metafor eşliğinde, çöken ve sefil durumdaki bir imparatorluğu yeniden canlandıran yiğit savaşçıdır.

Yeni ulusun coğrafyası

Anadolu'yu fetheden ve bu topraklarda yaşamaya layık olan Türk nüfusu, Anadolu'nun eski sakinlerinden tamamen farklı bir grup olarak sunulmuştur: Hiçbir birleşme veya karışım söz konusu değildir. Aslında, bu saflık iddiası, milliyetçi söylemin en kritik boyutudur ve kurucu mitini oluş-

5 Her iki kesimin tarihyazımı da, tabiî ki, kitlesel ölçekteki bu din değiştirmeleri görmezden gelmektedir; yine de bu konuyla ilgili olarak bkz. Ünsal, 1999.

turur. Bu mite göre, günümüzün Türkleri, Orta Asya'nın göbeğinden bozulmadan, karışmadan gelen bir halkın, bugüne kadar saflığını koruyabilmiş torunlarıdır. Orta Asya'da yaşanan büyük ekolojik felaket nedeniyle Türkler, anayurtlarını terk edip göç etmek zorunda kalmışlardı. Diğer bir deyişle, "anayurt" sadece hayal edilebilir; bu toprakların yeniden ele geçirilmesi ise, sadece uzaklığından dolayı değil, ama aynı zamanda bu topraklar büyük bir dönüşüm geçirdiği için de mümkün değildir. Milliyetçi eserlerde ve tarih kitaplarında, bu hayalî topraklara ulusun mekânsal göndergesi olarak büyük önem atfedilir. Türklerin Orta Asya'daki "anayurt"u olmasa, ulusal tarih, gerçek bir "toprak"tan yoksun kalacaktı; elitlerin, imparatorluğun kaybedilmesini ve sonuç olarak elde "küçücük" bir yarımadanın kalmasını içlerine sindirmesi kolay olmamıştır.[6]

Dahası, Anadolu Yarımadası'ndaki bazı coğrafî mekânlara ve unsurlara da büyük bir kuşkuyla bakılıyordu: İzmir "gâvur İzmir" olarak anılıyordu. Bu şehirde, Rum ve Yahudilerden oluşan gayri Müslim nüfus çoğunluğu oluşturmuştu. 19. yüzyılda İzmir'e yeni yerleşen yabancı nüfus, şehrin fiziksel görünümünü ve sosyal özelliklerini değiştirmişti. İzmir, bu dönemde, geç sömürgecilik döneminin tipik bir liman şehriydi - yerel çözümlere kuşkuyla bakan kozmopolit bir şehirdi. Milliyetçiliğin egemen olduğu bir ortamda ise, Üçüncü Dünya'daki diğer bütün kozmopolit şehirler gibi, İzmir'e de şüpheyle bakılmış ve farklı bir dünyaya ait olmakla suçlanmıştır (bu kitaptaki "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika" adlı makaleye bkz.). İstanbul'la kurulan ilişki, daha büyük çelişkilerin damgasını taşıyordu. İstanbul bir yandan Bizans'tı. Cumhuriyet eliti, Osmanlı mirasıyla çelişkilerle dolu ilişkisi çerçevesinde,

6 Toprak ("vatan") ile milliyetçilik arasındaki bağa ilişkin değerlendirmeler için şu derlemedeki makalelere bkz.: Hooson (1994).

Osmanlı payitahtının temsil ettiği debdebe, israf ve hazlara karşı, Ankara'nın bozkır hayatını öne çıkarmıştı. Cumhuriyetin tarihyazımı, Bizans'ın şaşaa ve entrikalarının devamı olarak görülen Osmanlı sarayına ve padişahlara son derece mesafeli bir tutumla yaklaşıyordu. Cumhuriyetçi milliyetçilik, daha radikal versiyonlarında "militan laik" kimliğine bürünüyor, bu da, halifelik merkezi ve kutsal bir İslâm şehri olarak da görülen İstanbul'a soğuk yaklaşımın başka bir nedenini oluşturuyordu. Ayrıca, ülkenin geri kalanında etnik temizlik yapılmıştı, ama İstanbul hâlâ Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden arındırılamamıştı, üstelik bunlar, en azından 1950'lere kadar, ticaret ve sanayide egemen konumlarını sürdürecekti.

Ülke coğrafyasının belirli özelliklerinin seçilip ısrarla göz ardı edilmesi, denize yönelik milliyetçi tutumda çok net bir şekilde görülür. Uzun bir kıyı şeridine sahip, yarımada şeklindeki bir ülkede, halkın denizle ilişkisinin bu denli sınırlı olması dikkat çekicidir. Bunun temel nedeni, kıyının Rum bölgesi olarak değerlendirilmesidir. Sahil kesimlerinde "bizden olmayanlar" yaşıyordu. İmparatorluğun kıyı nüfusunun büyük bir çoğunluğu -denizciler, balıkçılar ve deniz ticaretiyle uğraşanlar- tanım gereği Müslüman Türk kökenli olamazdı, çünkü Osmanlıca'da "Türk" kelimesi Anadolu köylüleri ve göçerler anlamına geliyordu. Rumlar ülkeyi terk ettiğinde, deniz kenarındaki şehir ve kasabalar, 1960'larda kentleşmeyle doluncaya kadar görece boş kalmıştı. Cumhuriyet politikası, merkezden kontrol edilmesi zor olacağından kıyı ticaretini teşvik etmemiştir. Sonuç olarak, Türk tüccarlarının ticaret filosunun ve deniz trafiğinin biraz olsun gelişmesi için 1980'leri beklemek gerekmiştir. Cumhuriyet döneminde Karadeniz'de veya Akdeniz ve Ege'de düzenli kıyı taşımacılığı hizmeti verilmiyordu, hâlâ da verilmiyor. Yolcular, deniz ulaşımına

en elverişli yerler için bile karayolunu kullanmak zorunda kaldılar.[7]

Bütün bunlar, İstanbul yerine Ankara'yı başkent yapan zihniyetle uyum içindedir. Bizans, Rum veya Osmanlı kozmopolitliğinin damgasını taşıyan, yozlaşmış İstanbul yerine, yepyeni bir şehir ülkenin merkezi ilan edilmiş, böylece taze bir başlangıç yapılmak istenmiştir. Başkentin, tarihi sıfır noktasından başlatmak için, pek bir özelliği olmayan bir Anadolu kasabasına taşınması bile, yeni devlet projesini, tarihten ve simgesel ağırlıktan yoksun soyut bir mekânda hayata geçirme arzusunu göstermektedir. Böylelikle, bizim gerçek coğrafyamızın başka bir yerde olduğu iddiasını ortaya atan resmî söyleme uygun olarak, bozkırın ortasında, "yokluk"ta bir coğrafya inşa edildi. Cumhuriyet eliti, Ankara merkezli, Anadolu bozkırını temel alan bir milliyetçiliği oluşturmayı tercih etti. Milliyetçi duyarlılığı somutlaştırdığı ileri sürülen Ankara, 'anavatan'ın seçici bir biçimde sahiplenilmesini yansıtıyor, milliyetçi yazarlar köyler, kasabalar ve Anadolu'nun "bağrında" meydana gelen sosyal dönüşüm üzerine eserler veriyordu.

Daha önceki yaşamın göstergelerinden kaçınmak, modernleştirici milliyetçiliğin idealidir: Tercihan tamamıyla yeni veya yeni yerleşilmiş topraklarda, nüfusuna ilişkin eski rakip imgelerin hiçbir izinin kalmadığı, yeni bir vatan inşa edilmesi. Bu arzu, yer adlarının sık sık değiştirilerek Anadolu'nun yeniden "yaratılması"nda en net ifadesini bulmuştur. Yer adlarını Türkçeleştiren devlet, eski Rumca veya Ermenice isimlere çok benzeyen karşılıklar buldu. Bir yerin Türkçe adı da varsa, o adı kullanıma soktu - tabiî, söz konusu ad, heterodoks bir gelenek gibi kabul edilemez göndermeler içermiyorsa.

---

7 Büyük ulusal başarılardan biri olarak her yıl kutlanan, ülkeyi tüccar ve yolcu hareketlerinden yoksun bırakan "kabotaj hakkı" bu açıdan tam bir paradoksu ortaya koymaktadır.

Coğrafyanın bu reddinin çok çeşitli sonuçları olmuştur. Bunların en bariz olanı, bu reddin bir ait olmama ve geçicilik duygusuna yol açmasıdır: Bu da, bu topraklarda varolma hakkının sürekli bir savaşla elde edilebileceği inancına yol açmıştır. Aslında bu inanç, kutsal toprakların kendilerine ait olduğunu ve burada yaşayanların kovulması gereken geçici yerleşimciler olduğunu iddia eden Hiristiyan merkezli haçlı mantığının basit bir dönüşümü, Türklere uygun olarak yeniden oluşturulmuş biçimidir. Türkiye'nin dışilişkilerinde daima etkisi görülen Sevr sendromu, bu bağlamda daha anlamlı hale gelmektedir; çünkü, bu fikrin öncülleri, Türk milliyetçiliği tarafından da kabul edilmektedir. 1970'li ve 1980'li yıllarda kentleşme sürecinde yerleşim yerlerinin yoktan var edilmesi âdeta bir kural haline gelmişti, bu süreçte şehirlere yönelik tahrip edici tutum, belki de, coğrafyayı yeniden sahiplenme girişiminin bir parçası olarak okunabilir. Modern Türkiye hakkında oryantalist perspektifle yazanlar, yerleşim alanlarının geçici niteliğine ve inşaatların sürekli yıkılıp yeniden yapılmasına dikkat çekmektedir. Tabiî ki bu, daha önceki oryantalist değerlendirmelerin yeni bir kılıfla sunulmasından başka bir şey değildir: Türkler bu coğrafyanın meşru yerleşimcileri olmadığı için, bu geçiciliğin, oturmamışlığın kaçınılmaz olduğu yolunda pek de gizlenmeyen bir argüman söz konusudur (örneğin bkz. Glazerbrook, 1984).

Aslında bu davranış tarzı, yakın dönemlerde yaşanan hızlı kentleşmeden ve azgelişmişlikten kaynaklanan faktörlerle açıklanmalıdır. Fakat resmî milliyetçiliğin içeriği de oryantalist yaklaşıma uygundur. Bu milliyetçilik, sürekli olarak halkı, tehlikeler karşısında uyanık olmaya ve gerektiğinde vatan için silaha sarılmaya çağırmaktadır, zira, ülkenin dört bir tarafı, asıl hedefleri, Türkleri bu topraklardan atmak olan düşmanlarla çevrilidir. Nitekim okullarda ezberletilen

kahramanlık şiirlerinde, örneğin *İstiklâl Marşı*'nda, vatan toprağının her karışının şehit kanıyla sulandığı belirtilerek, yine vatan savunmasına hazır olunduğu bildirilmektedir. Bu ordu kampı retoriğinde, ne doğal ne de inşa edilmiş ortam yüceltilmektedir, ya da herhangi bir biçimde coğrafyadan gurur duyulması söz konusu değildir. Anavatanı bizim yapan şey, bizim onun uğrunda şehitler vermiş olmamız, gerekirse yine canımızı feda edecek olmamızdır - onun güzellikleriyle büyülenmemiz değil. Coğrafî bir temel olmayınca, milliyetçilik zorunlu olarak daha etnik bir karaktere bürünmektedir.

Kuruluş mitinin ayrıcalıklı alanı coğrafya olmadığı için, Anadolu'nun niçin özel olduğu veya -savaşların ve antlaşmaların olumsallığı dışında- neden bu sınırlara sahip olduğu, bir türlü açıklığa kavuşmamaktadır. Mekânsal boyutun soyut oluşu, milliyetçi kurgunun saflık koşulunu karşılamak açısından önemlidir. Milliyetçi coğrafyada öne çıkan, yeniden oluşturulmuş alanlar ve anıtlardır. Örneğin, her yıl işgalci orduların kovulmasını ve Cumhuriyet güçlerinin bir kasabaya girişini anmak için yapılan "kurtuluş" kutlamaları birbirine tıpatıp benzeyen Cumhuriyet meydanlarında ve aynı biçimde yapılır: Bu kutlamalara, düşmanın temsilcileri önünde tipik olarak dönemin üniformalarıyla gazilerin yer aldığı kaba bir düzenlemeden oluşan bir merasim eşlik eder ve bu tören Atatürk anıtı önüne çelenk bırakılmasıyla son bulur (Orr, 1991; genel bir değerlendirme için bkz. Billig, 1995). Bununla amaçlanan, yerelliğe atfen bir farklılık duygusuna yol açmaksızın, yerel kahramanlığı övmektir. Milliyetçilik, kendi oluşumuna katkıda bulunmuş bireyleri yansıtacak bir niteliğe sahip değildir; tersine, insanların öğrenmeleri ve hatırlamaları gereken, kendi hatıraları yerine ikame edecekleri bir derstir.

Milliyetçi kurgunun kullanımları

Türk ulus-devleti ortaya çıktığında, ulus-devlet ideolojisi henüz formüle edilmemişti; ortada, işe yarar bir milliyetçiliğe dönüştürülmek üzere hazır hissiyat da bulunmuyordu. Birinci Dünya Savaşı, ulusal bir duyarlılığı uyandırma işlevi görse bile, Türk ulusu adına değil, imparatorluk adına yapılan bir savaştı ve bunu izleyen yıllarda Yunan ordusuyla yapılan savaş da, aynı savaş yorgunu askerlerle yürütülmüştü. 1919-1922 arasındaki savaş, Birinci Dünya Savaşı'yla kıyaslandığında nispeten küçük çaptaydı. Fransız ve İtalyanlar, "millî mücadele"nin başlamasının hemen ardından, meşru otorite olarak İstanbul hükümetini değil, Ankara hükümetini tanımanın çıkarlarına daha uygun olduğuna karar verdiler. Bir süre kararsız kalan, ama Yunanistan'ın ardındaki ana güç olarak görülen İngiltere de, Yunan ordusuna yardım etmeyeceğini bildirdi. Böylece, kurtuluş ordusu, yalnızca Ege bölgesini işgal eden Yunan ordusuyla çarpıştı ve demoralize Yunan ordusunu 1922'de kesin olarak Anadolu'dan çıkardı. Bu savaş, bir milliyetçi mitolojinin oluşturulmasına olanak sağlayacak bir anti-emperyalist kurtuluş savaşı boyutlarında olmamıştı. Buna karşılık, Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı boyunca yaptıkları büyük muharebeler, doğuda savaş sırasında ve sonrasında yaşananlar ve yerel Hıristiyanlarla yaşanan çatışmalar, insanların hafızalarında hâlâ tazeydi. Ama, cumhuriyetin kurulmasından sonra oluşturulan milliyetçi anlatı, Birinci Dünya Savaşı üzerinde pek durmamış ve yerel Hıristiyanlarla yaşanan çatışmaları unutturmayı tercih etmiştir. Bunun yerine, Yunan ordusuyla girişilen savaş bir kurtuluş savaşı olarak yüceltilmiş, bazı versiyonlarında ise sömürgeci güçlere karşı verilen anti-emperyalist bir savaş olarak sunulmuştur.

Vatandaşların büyük çoğunluğunun ideolojik hazırlığı-

nın olmadığı ve ulusun inşasının temeli olarak düşünülen bir mücadeleye kitlesel katılımın bulunmadığı bir ortamda, milliyetçilik, öğretilmesi gereken bir duygu olmak zorundaydı. İronik olan noktaysa, yeni Türk yurttaşlarını birleştiren ortak bir deneyimin bulunmasıydı. Aslında Türkiye Cumhuriyeti nüfusunun büyük çoğunluğu bu deneyimden etkilenmişti. Söz konusu deneyim, elbette, 1915-1923 yılları arasında ülkenin Hıristiyan nüfusunun yok olmasıydı. Ermeni kırımlarının, Rumların ölümlerinin ve nüfus mübadelesinin hatıralarını bütünüyle bastırmayı (ve unutturmayı) tercih eden cumhuriyetçiler, icat edilmiş bir milliyetçilik versiyonunu savunan yapay bir tarih kurmayı seçti. Milletin kültürel birliğini ortaya koyması beklenen milliyetçi tarih, ideolojiyi üreten elitler ile ideolojiyi gelecekte benimsemeleri beklenenler arasında bağ kuramadı, çünkü tam da bu ideolojinin ön plana çıkarmaya çalıştığı erdemleri gölgeleyen olaylara bu tarihte yer verilmiyordu. Ama bu unutmanın ağır bir bedeli oldu: Elitler ile kitleler arasında ortak zemin bulunmamasından kaynaklanan geleneksel uçurumu daha da derinleştirdi, karşılıklı şeffaflığa olanaksız hale getiren, sessizliğe dayalı bir suç ortaklığı yarattı.

Etnik çatışma döneminde meydana gelen şiddetin derecesi, söz konusu nüfusların olaylar öncesindeki yaşam dünyası deneyimlerinden bütünüyle farklı bir boyuttaydı. Gerçi 19. yüzyılın ikinci yarısında maddî koşullar büyük bir değişim geçirmiş, belki de bir etnik çatışma potansiyeli yaratmıştı, ama Müslümanlar ile Hıristiyanlar kentlerde, kasabalarda ve birçok köyde birlikte yaşıyor, komşuluk ilişkileri sürdürüyordu. 20. yüzyılın deneyimlerinin ışığında, etnik çatışmalar karşısında şaşkınlık göstermek muhtemelen yersiz olur. Yine de, bu coğrafyada yaşayanlar açısından kırımların ve zorunlu göçlerin çelişkili duygulara

yol açtığı anlaşılmaktadır. Kuşkusuz, Ermeni ve Rum *millet*'lerinin bu coğrafyadan tasfiyesinden Müslüman nüfusun elde ettiği maddî kazanımlar da söz konusudur. Bu tip kazanımlar, cumhuriyetin ilk yıllarında devlet ile nüfus arasındaki ilişkilere damgasını vuran ortaklıkta rol oynamıştır. İnsanların kendilerini etkileyen tecrübeleri unutmalarında belki bu kazanımların payı da vardı. Yukarıda açıklandığı üzere sorun, Anadolu'da etnik birliğin oluşturulması tarihinde deneyimlerle bağlantı kurulacak noktaların bulunamamasından çok, milliyetçi program hayata geçirilirken, elit-kitle birliğinin temeli olarak söz konusu anlatıdan yararlanılmasında yatmaktadır. Deneyimlerle bağı olan anlatıların yokluğunda, yeni oluşumun dayanağı ne olacaktı? Türk tarih tezinin pek inandırıcı olmayan anlatılarının kurgulanıp öne çıkarılması ve "millî mit"in merkezden üretilen versiyonunun benimsetilmesi uğruna bütün yerel varyasyonların silinmesi, nüfus üzerinde istendiği gibi sosyal mühendislik yapabileceğine duyulan inancı göstermektedir.

Aynı fenomenin bir başka boyutu, Türk milliyetçiliği öğretisi, sömürgecilik karşıtı ve Üçüncü Dünyacı milliyetçiliklerle karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Türk milliyetçiliği, hem sosyal kontrol hem de modernleşmeye yönelik sosyal mobilizasyon için kullanıldığından, fazlasıyla araçsal bir nitelik taşır. Bir kontrol ve mobilizasyon yöntemi olarak araçsallık, söylemin içeriğini hedef doğrultusunda yaratma eğilimi doğurmuştur. Türkiye'de bunu yapmak pek zor olmadı, çünkü, milliyetçi söylemin oluşturulmasında, kitlelerle herhangi bir müzakere söz konusu değildi. Daha önce de ileri sürdüğüm gibi, millî hissiyat çok geç ortaya çıkmıştı ve elitle sınırlıydı; ama daha da önemlisi, halkın duygularıyla ve deneyimiyle bağı olan unsurların, milliyetçi söylemden dışlanmış olmasıdır. Bu dışlama, sessiz

kalmanın ötesinde Batı karşıtlığı yaratmamaya yönelik bilinçli bir tercihi de yansıtıyor olabilir. Üçüncü Dünya ulusal hareketlerinin çoğunu besleyen sömürgecilik karşıtı duyguların aksine, Türk milliyetçiliğinde Batı karşıtlığı ve yerelcilik görülmez. Türk mirasını yüceltmeye yönelik cumhuriyetçilerin yaptığı girişim, Avrupa geleneğiyle kendi zemininde rekabet etmek üzere tasarlanmıştı. Bu, Türk unsurunu uygarlık serüvenine ilişkin yerleşik metnin içine sokmaya yönelik bir girişimdi, yoksa uygarlıklara ilişkin rölativist bir yaklaşımla yerleşik metne meydan okumaya çalışılmıyordu. Dolayısıyla, Türk reformcuları, modernleşme teorisini -daha teori oluşturulmadan- savunan kişiler konumundaydılar. Kendi toplumlarının geri olduğunu, ama esas itibarıyla farklı olmadığını düşünüyorlardı. Gandhi'nin aksine Türk reformcuları kendi geleneklerimize dönmeyi savunmadılar; onlar Nehru gibi Batı'yı ve moderni kopyalamaya yöneldiler (Chatterjee, 1984). Atatürk'ün kendisi, otantik bir mirasa dayanan farklılığı öne çıkaran bir metin kaleme almadı. Kendisinin temel eseri, Osmanlı idaresine karşı ayaklanmanın mantığını açıklayan ve rakiplerin tasfiye edilmesini meşrulaştıran bir politik savunmadır (Atatürk, çeşitli basımlar). Bugün resmî binaların duvarlarını süsleyen bütün vecizeleri, Batılılaşma yolunda ilerlemeyi teşvik etmek için halka ulusal gurur ve kendine güven aşılamayı amaçlamaktadır.

Türkiye'nin esas olarak Avrupalı olduğu inancı, 19. yüzyılın devletler arası ilişkilerinde, Osmanlı devlet adamlarının Düvel-i Muazzama'nın denge oyunlarında rol alan aktörler olarak kabul edilmesinden türetilmişti. Sosyal ve ekonomik kaygılar, bu siyasî çerçevenin dışlanmış bir boyutu olarak kaldı. Daha sonraları, cumhuriyetin ulus-devlet inşasını yeniden tanımlamaya dönük girişimlerinde, solcu bir kanat, cumhuriyetin kuruluşunu sömürgeciliğe karşı bir

zafer olarak sunmaya çalıştı; ama bu, ancak 1930'ların genel liberalizm karşıtı ortamında kabul gören zorlama bir yorumdu. Bu yaklaşımda ortaya konan sömürgecilik karşıtlığı, o dönemde bile, Üçüncü Dünyacı yeni bir uygarlık anlayışı oluşturmaktan çok uzaktı, *dependencia* türünden bir kalkınmacılığa daha yakındı.[8]

Türkiye'nin Batı'nın bir devamı olarak konumlandırılabileceği görüşünün benimsenmesinde belirleyici unsur, elit grup ile kitleler arasındaki kopukluktu. Bu kopukluk Anadolu köylülüğünün Avrupa'dan tek farkının daha azgelişmiş olduğu şeklinde bir algılamaya olanak verirken, elitin hayata geçirmeye çalıştığı proje de, Batı uygarlığının benimsenebileceği tezine dayanıyordu, dolayısıyla Avrupa'yla aramızda kapatılamaz bir uçurum olduğu düşünülemiyordu. Bu nedenle, milliyetçiler için medeniyet çatışmasından kaynaklanan öfke veya kültürler arası rekabet ve mücadele söz konusu değildi - bu ideolojik çizgi, İslâmcı hareket tarafından benimsenecekti.

Aslında, politik İslâm, Batılılaşma reformlarının eleştirisi ve medeniyet farkının vurgulanması konusunda çok net bir tavır sergilemiştir. Ankara, cumhuriyetin ilk yıllarında laiklik reformlarına girişince, Kurtuluş Savaşı'nın İslâmî unsurlarına bütün atıflar resmî tarihten çıkarıldı, 'Batılılaşma' kitleleri seferber etmeye yönelik tek ideoloji haline geldi. Cumhuriyetçilerin tercihi, yani dinsel atıflar taşıyan özselci bir kültüralizmden uzak durulması, bu arka plan düşünülünce daha anlaşılır hale gelmektedir. Batı'ya karşı kültürel bir karşıtlık, ancak otantikliğin savunulmasıyla mümkün

8 Bu, özellikle cumhuriyetin kuruluşunu ilk sömürgecilik karşıtı mücadele olarak görmek isteyen Kemalist tarihyazımının solcu versiyonu için geçerlidir. Tabiî ki, Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman sömürge olmamıştı ve Türkiye'nin oluşumu bir anti-emperyalist savaşla değil, imparatorluğun yıkılınası sonucu gerçekleşmişti. *Bağımlılık* teorisinin Türkiye bağlamındaki icatçıları, 1930'ların ilk yarısındaki Kadro hareketi içinde bulunabilir.

olabilirdi ve İslâm bunun için tek adaydı. Mehmet Akif'in ünlü dizesinde, savaşın "medeniyet denen tek dişi kalmış canavara" karşı, yani ahlaken çökmüş Batı'ya karşı verildiği bildiriliyordu. Yozlaştığını düşünmedikleri Batı uygarlığının bir parçası olmak isteyen laiklik yanlıları için, böyle bir farklılık formülasyonu söz konusu olamazdı. Aslında laik Batıcılar, İslâmcıların manevî çöküntünün göstergesi saydıkları her şeyi benimsiyordu. Cumhuriyetçi milliyetçiler İslâmî gelenekle aralarına mesafe koymaya çalışarak, ulusal mirasın kitlelere çok daha az hitap eden bir versiyonunu tercih ettiler. Ulusal miras, yapaylığı çok bariz olan bir tarihe indirgeyen kuruluş mitinin seçilmesi, 'anavatan'ın coğrafyasızlaştırılması ve yakın geçmişin ortak deneyimlerini oluşturan gelişmelerin özenle unutturulmaya çalışılması, Türk milliyetçiliğini son derece kısır hale getirmiştir.

Eğer "millî mücadele", geniş bir katılımla, daha uzun bir süre devam etmiş ve gerçekten sömürgecilik karşıtı nitelik taşımış olsaydı, milliyetçiliğin laik ve modernleşmeci versiyonunun kitlelerden uzak ve araçsal özelliklerden kurtulması ve daha farklı bir içerik kazanması için daha çok fırsat doğardı. Kitlelerin katkısından yoksun olarak geliştirilen milliyetçi ideoloji, katlanılması gereken bir ders olmaktan öteye geçememiştir - yıldönümü kutlamalarında kullanılacağı zaman, naftalinlenerek kaldırıldıkları yerlerden çıkarılarak kullanılan özel üniformalardan ve öğretmenlerinin bellettiğini tekrarlayıp duran okul çocuklarından öte bir anlam kazanamamıştır. Kendi milliyetçilik versiyonunu savunmada ısrar eden devlet elitinin süregelen militan tutumunu ve her türlü sapmayı engellemeye ve cezalandırmaya yönelik gayretkeşliğini açıklayan da, herhalde milliyetçiliğin bu denli yüzeyde kalmış olmasıdır.

ÇEVİREN ***Şennur Özdemir***

KAYNAKLAR

Ahmad, F. (1993) *The Making of Modern Turkey*, Routledge, Londra.

Akgündüz, A. (1999) "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler, 1783-1922" *Toplum ve Bilim* 80, Bahar.

Arı, K. (1995) *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Atatürk, Mustafa Kemal (çeşitli basımlar) *Nutuk*.

Augustinos, G. (1977) "Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897-1914", *East European Quarterly XI*, Bahar.

Baer, M. D. (1999) "The İslamization of Turkish Cities", *New Perspectives on Turkey* 20, Bahar.

Bhabha, H. (1990) (ed.) *Nation and Narration*, Routledge, Londra.

Berkes, N. (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal.

Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*, Sage, Londra.

Blinkhorn, M. ve Veremis, T. (1990) (ed.) *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Sage-Eliamep, Athens.

Chatterjee, P. (1984) *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse*, Zed, Londra.

Dawn, E. C. (1977) *From Ottomanism to Arabism; Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois Press, Urbana.

Ersanlı Behar, B. (1992) *İktidar ve Tarih, Türkiye'de 'Resmi Tarih' Tezinin Oluşumu (1929-1937)* Afa Yayınları, İstanbul.

Georgeon, F. (1980) *Aux origines du nationalisme turc, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Editions ADPF, Paris.

Glazerbrook, P. (1984) *Journey to Kars*, Holt, Rinehart, New York.

Hirschon, R. (yayımlanacak) (ed.) *The Consequences of the Greek-Turkish Exchange of Populations*.

Hooson, D. (1994) (ed.) *Geography and National Identity*, Blackwell, Oxford.

Hovannisian, R. G. (1967) *Armenia on the Road to Independence*, University of California Press, Berkeley.

Kasaba, R. ve Çağlar Keyder (1998) "Writing History: Armenians in the Empire", *New Perspectives on Turkey* 19, Güz.

Karpat, K. H. (1985) *Ottoman Population, 1830-1914*, University of Wisconsin Press, Madison.

Keyder, Çağlar, E. Özveren ve D. Quataert (1993) (ed) "Port-Cities of the Eastern Mediterranean, 1800-1914", special issue of *Review*, c. XVI, no. 4, Güz.

Keyder, Çağlar (1987) *State and Class in Turkey*, Verso, Londra.

Kushner, D. (1977) *The Rise of Turkish Nationalism*, Cash, Londra.

Lowry, H. (1998) *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi, 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi (2. baskı), İstanbul.

McCarthy, J. (1983) "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies*, Nisan.

Orr, J. M. (1991) "Nationalism in a Local Setting", *Anthropological Quarterly* 64/3, s. 142-52.

Parla, T. (1985) *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, E. J. Brill, Leiden.

Pentzopoulos, D. (1962) *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, Paris: Mouton.
Sencer, M. (1977) (ed.) *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, Parvus Efendi*, May Yayınları, Istanbul.
Ünsal, S. (1999) "Mardin: Aidiyet ve Suskunluk", *Birikim*, no.124, Ağustos.
Zeine, N. (1973) *The Emergence of Arab Nationalism*, Delmar, Caravan Books, NY.
Zürcher, E. J. (1993) *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, Londra.

4
Nüfus mübadelesinin Türkiye açısından sonuçları

Giriş

1923 yılında yapılan nüfus mübadelesinin, Ermeni tehciri ve kırımıyla birlikte, yeni Türk kimliğinin oluşmasındaki en önemli girdiyi oluşturduğu söylenebilir. Türk ulus-devleti üzerindeki kalıcı etkileri açısından, bu iki olayın paralel sonuçları olmuştur: Söz konusu olaylar, etnik olarak 'temizlenmiş' bir Türk coğrafyasının yaratılmasını sağlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, bu zorunlu nüfus hareketlerinin bir sonucu olarak, görece homojen bir nüfus temelinde veya homojenlik iddiasının en azından çok da kuşkuyla karşılanmayacağı bir temel üzerinde kuruldu.

Türkiye'de 1914-1924 yıllarının demografik ve politik açıdan çalkantılı ortamı, söz konusu dönem açısından hiç de benzersiz değildir. Bu dönemde, etnik homojenlik idealine dayanan birçok ulus-devlet kurulmuş, ya da bu tür ulus-devletlerin kurulması için mücadele edilmişti. Ulus-devletler, tabiî ki, dünyanın hemen hemen her yerinde milliyetçilere ilham kaynağı olan temel metinlerin yazıldığı 19.

yüzyıl boyunca tahayyül edilmişti. Ama, hem ABD başkanı Wilson hem de Rus sosyalist devriminin liderleri ulusların kaderlerini tayin haklarını desteklediklerini ilan ettikleri zaman, bu amaçların gerçekleştirilmesini sağlayan benzersiz fırsatı yaratan Birinci Dünya Savaşı oldu: Bundan böyle, ulusların kaderlerini tayin hakları ulus-devletlerin oluşumlarındaki ana politik ilke durumuna gelmişti.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce siyasî milliyetçilik, kimlikler ile politik birimler arasındaki karmaşık ilişkiyi biçimlendirebilecek çeşitli alternatiflerden sadece biriydi - diğer alternatifler arasında, imparatorlukların sürdürülmesi veya belki de, ulus-devlet olmayan başka siyasal birimlerin global liberalizmin himayesi altında oluşturulması vardı. Aslında, o dönemde liberalizm yeni bir atılım gösterseydi, mallar ve sermaye için küresel bir pazar imparatorluklarla beraber 20. yüzyılda da varlığını sürdürebilirdi. Zira, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki imparatorlukları, modernleşmeyle başa çıkma yeteneğinden yoksun, değişime ayak uyduramadığı için çökmeye mahkûm, güçsüz, hantal ve çağdışı yapılar olarak tasvir etmek, gerçeği yansıtmaktan uzaktır; aslında bunlar, zamana uyum gösteren, modern bir idarî yapı oluşturma, hukukun üstünlüğüne dayalı bir düzen kurma ve belli ölçüde siyasal temsil kanalları açma yönünde değişim geçiren, kesinlikle işleyen -belki de dinamik diye nitelenebilecek- sistemlerdi.[1] Ulus-devletlerse, farklı türde bir modernleşmeyi temsil ediyorlardı - yeni bir devlet-toplum ilişkisi çerçevesinde liberallerin nefret ettikleri ateşli bir milliyetçilik ideolojisini benimsiyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, dünya kamuoyunda, eski imparatorlukların yerine ulus-devletlerin kurulmasının tarihsel gelişmenin gideceği yönü temsil ettiği

1 Imparatorlukların yıkılışının neden ve sonuçlarıyla ilgili bir makale derlemesi için bkz. Barkey ve Von Hagen, 1987.

fikri hâkimken (Marrus, 1985), çeşitli halkları, etnik homojenlik alanları olması düşünülen bölgelerde toplayan pek çok *de facto* veya *de jure* nüfus değişimi yaşanmıştır. Dağılan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorluklarında muazzam nüfus hareketleri görüldü. O dönemde, Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi de, eski imparatorluk düzeninin çökmesinin kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak değerlendirildi. Çok büyük kitlelerin yaşadıkları yerlerden zorla başka bölgelere yerleştirilmesi anlamına gelmesine karşın, nüfusların yer değiştirmesi, coğrafya ile millet uyumsuzluğunun düzeltilmesini sağlayacak zorunlu bir önlem şeklinde yorumlanıyor ve ulusdevletlerin oluşum sürecini hızlandıran bir yöntem olarak kabul görüyordu. Bu bağlamda, Lozan'da alınan nüfus mübadelesi kararının amacı, bu dönem için tipik sayılabilir: Bu antlaşmayla, müzakere edilmiş ve hukukî açıdan kabul edilebilir -dolayısıyla medenî- bir etnik temizlik sağlanmış oluyordu.

Osmanlı mirası

Osmanlı İmparatorluğu, imparatorluklar arasında modernleşme sürecine geç katılanlardan biriydi. Politik elitin reformu ciddiye alması ve hukuk devletine dayalı bir idarî düzen oluşturmaya başlaması için Tanzimat dönemini beklemek gerekmişti. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, uyruklar arasında eşitliğe ve çeşitli etnik gruplardan kişileri barındıran elit içi dayanışmaya dayalı, vatandaşlığın temel alındığı bir düzenle, eski imparatorluğun kendisini yeniden yaratma şansı olduğu anlaşıldı (Deringil, 1998; ayrıca bkz. Salzmann, 1999). Sosyal ve politik düzenin temeline hukuk yerleşecekti. Genişleyen bir pazar ve ekonomik ilerleme vaadi de toplumsal dengeleri koruyacaktı.

İmparatorluğun yönetici eliti, Osmanlılık inancına sadakati paylaşıyordu, gerçi bu kavramın içeriği konusunda anlaşmazlıklar vardı. Bu idealde devlet, tek bir etnik gruba, din veya dile bağlılık temelinde nüfusu homojenleştirmeye çalışmıyordu.[2] Uyruklar, genellikle kendi dinsel cemaatlerinin sınırları içinde, kendi kimliklerini kurmak ve tanımlamak konusunda özgürdü. İmparatorluk devleti, ulus-devletin aksine, uyruklarına tek bir aidiyet anlatısı sağlamaya çalışmıyordu; uyrukların imparatorluk temelinde 'vatanseverlik' göstermesi yeterliydi. Bunun dışında, uyruklar kendilerini Arap, Kürt, Ermeni, Rum vb. kimlikleriyle tanımlamakta özgürdü. Osmanlı yönetimi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan uzun dönem boyunca bu modele göre işledi. Birinci Dünya Savaşı'nda da, bu çizgide bir vatanseverliğin boş bir slogan olmadığı görüldü: Binlerce Rum ve Ermeni asker savaş sırasında imparatorluğu kendi dindaşlarına karşı savundu.

İmparatorluğun son döneminde, dinsel cemaatlerin insanlar üzerinde artık düşünüldüğü kadar etkili olmadığına işaret etmek gerekir. Cemaatler arası evlilikler gibi, bu sınırları ihlal eden türden davranışlardaki artışı gösterecek verilere sahip değiliz; ama, eski din temelli kategorilerin (Osmanlı *millet* sisteminin) daha esnek ve değişime açık kategoriler olarak değerlendirilmesi yönünde artan bir isteklilik olduğu kesindir. Bu dönemde bireyler kolayca din değiştirdiler ve kendilerini yeni oluşan imparatorluk toplumu içinde konumlandırdılar (Deringil, 2000). Büyük şehirler, elitlerin politika ve ortak çıkar temelinde örgütlendikleri kozmopolit merkezler haline geldi. Yerel örgütler, mason locaları ve çeşitli kulüplerle dernekler, 19. yüzyıl kentliliğinin göstergeleriydi: Burada ideal, yerel ve kozmopolit kim-

2 İmparatorlukların ve ulus-devletlerin kimlik oluşumu üzerindeki farklı etkileriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Calhoun, 1998.

likleri başarılı biçimde harmanlayabilme becerisine sahip olmaktı. Bu gelişmeler, milliyetçi hareketlerin veya *millet* kolektif kimliğinin artık ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Aslında, 19. yüzyıl boyunca, özellikle kısa ömürlü iki parlamenter dönemde, kolektif yapılar yeni bir rol üstlenmiş, neredeyse temsil edici bir nitelik kazanmıştı. Osmanlılık ve imparatorluk vatandaşlığına kıyasla bu tip bir temsil, kolektif gruplardan oluşan farklı bir imparatorluk anlayışını yansıtmaktadır. Osmanlı elitinin esas tercihi bu değildi, ama elitin bu anlayış sayesinde temsil ettikleri kitlelerin kendilerinkinden farklı olan isteklerini görebildikleri söylenebilir. Elit ile cemaat arasındaki bu anlayış farkı, milliyetçi hareketlerin yükselişinin yerel toplumsal temellerini anlamak için açıklayıcı olabilir.[3]

Milliyetçi hareketlerin mevcudiyeti, mutlaka ayrılıkçı milliyetçiliğin hâkim düşünce tarzı olduğu anlamına gelmez, çünkü aynı cemaat içinde birbiriyle rekabet eden akımlar hep vardı. Ama ayrılıkçı milliyetçiliğin nihaî olarak üstünlük kazanması, bu akımın zaferine olanak sağlayan dışsal koşulların, yani savaş ortamının önemini göstermektedir (Keyder, 1997). Savaş koşullarında, eşitsiz modernleşme ve ekonomik kutuplaşmanın beslediği milliyetçi duygular, imparatorluğun çeşitli unsurları arasında çatışmalara yol açtı ve savaş boyunca meta ve sermaye akışları sekteye

3 Arap örneği için geliştirilen, ünlü bir milliyetçilik teorisi, diğer *millet*'lerin -özellikle Rum ve Ermenilerin- ayrılıkçılığı açısından da aydınlatıcı olabilir (Dawn, 1973). Bu hipoteze göre, milliyetçi fikirleri besleyen, elitler arasındaki rekabetti. Eski yerleşik elitler, vatandaşlık ve hukuk devletine dayalı, modernleşmiş bir imparatorlukta Osmanlılık idealini paylaşırken, muhtemelen ticarî bir eğilim taşıyan ve dünya ekonomisindeki hızlı büyümenin sunduğu fırsatlardan yararlanma konumunda olan yeni ortaya çıkan elitler, bağımsız gelişme istiyorlardı. Dolayısıyla milliyetçilik, konvansiyonel bir biçimde yorumlandığı gibi, sadece ölmek üzere olan bir imparatorluk geleneğine karşı değil, ayrıca aynı *millet* içindeki eski yerleşik elite karşı da bir mücadele ideolojisi olarak çekici hale geldi.

uğradığından, liberal piyasanın yeniden kurulması, gerçekleşmesi imkânsız bir hayal haline geldi. Nüfus mübadelesi ve milliyetçi idealin yol açtığı benzer düzenlemeler, yeni siyasî koşulların nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Nüfus mübadelesinin boyutları

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaşın hemen ardından Türk ulus-devletinin temelleri atıldı. Ermeni kıyımını ve Yunanistan'la nüfus mübadelesini gerçekleştirenlerin, etnik açıdan homojen bir ulus-devlet kurma niyetini önceden taşıdıklarını ileri sürmek doğru olmaz. Ama Türkiye Cumhuriyeti resmen kurulduğunda, yönetici elit, vatan topraklarını 'yabancı' etnik unsurlardan temizlediğini iddia edebilecek durumdaydı. Bu 'yabancılık' anlayışı, dinsel olarak tanımlanmış bir etnisite kavramına dayanıyordu. Başka bir deyişle, cumhuriyetin kurucularının kafasında 'millet' Müslümanlardan oluşan bir topluluktu ve bu ilkenin hayata geçirilmesi, nüfus mübadelesinde kendisini gösterdi. Türkçe konuşan Karamanlı Rum Ortodokslar ve Yunanca konuşan Giritli Müslümanlar gibi mübadele kapsamına alınan çeşitli gruplar, nüfus değişiminin dışında kalmak istemişlerdi. Ancak, iki tarafın politikacıları için de, etnik homojenlik anlayışları, kitlelerin kendi kaderlerini tayin etmesi ilkesinden daha ağır basıyordu.

Sonradan Türkiye devletini oluşturan coğrafyada, daha 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan olaylarla, etnik homojenleşme süreci başlamıştı (McCarthy, 1983; Karpat, 1985). Osmanlı İmparatorluğu Rusya, Avusturya ve Yunanistan'a toprak kaybettikçe, bu topraklardan imparatorluğun merkezine iki milyon kadar Müslüman göç etti. Bu göçler Balkan Savaşları sırasında da devam etti, ama artık Hıristiyanlar da ters yönde göç etmek zorunda kalıyorlardı. Balkan

Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasında 130.000 Rum, Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç ederek Makedonya'ya, Yunan adalarına ve Yunanistan anakarasına yerleşti[4] ve çoğu, Yunanistan işgali altındaki Makedonya'dan olmak üzere, bir o kadar Müslüman göçmen de Anadolu'ya geldi. Bu gelişmeler doğrultusunda, Yunanistan'la bir nüfus mübadelesi, ilk olarak Nisan 1914'te gündeme geldi: Osmanlı Devleti, Ege bölgesindeki Rumlar ile Makedonya'daki Müslümanların değişimini önerdi; ama bu plan uygulamaya geçirilemedi.

Vatandaşlık haklarına sahip eşit uyruklar yaratmayı hedefleyen Osmanlı modernleşmesinin ironik sonuçlarından biri, bütün erkek vatandaşlara askerlik yükümlülüğü getiren 1909 tarihli yasanın yol açtığı gelişmelerde görülmektedir. O tarihe kadar, Müslümanlar askerlik hizmeti yaparken, Hıristiyanlar bir bedel karşılığında genellikle askerlik yükümlülüğünden muaf olurlardı. Ama, yeni meşrutiyet idaresi, bütün erkek vatandaşlar için zorunlu askerlik yükümlülüğü getirdi. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra devlet, yedekleri askere çağırdığında, bedel ödeyerek askere gitmemek hâlâ mümkündü. Ne var ki, yoksul Rumlar bedel için gerekli parayı ödeyemediler ve askerlik hizmeti yapmak zorunda kaldılar (bunun için üst sınır 48 yaştı); ama birçoğu ya askere gitmedi, ya da birliğine katıldıktan sonra askerden kaçtı. Buna karşılık, bazılarının aileleri tehcire uğradı. Askerlik hizmetini yapan Rum ve Ermeniler, daha çok iç bölgelerdeki çalışma kamplarında, yol yapım işlerinde çalıştırıldılar. Bunların bir kısmı, ya çalışma kampına giderken yolda, ya da orada çalışırken, hayatını kaybetti. Daha sonra, 1915 yazındaki tehcirde, Ermeni nüfusun yarısı ile üçte ikisi arasındaki bir kesimi, ya öldürüldü, ya da kötü

4 Nüfus mübadelesi öncesindeki nüfus hareketlerinin bu değerlendirmesi, şu kaynağa dayanmaktadır: Solomonides, 1984.

koşullarda yaya olarak zorla göç ettirilirken, açlık ve hastalıktan dolayı hayatını kaybetti. Ölümden kurtulanlar da başka ülkelere gittiler.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu'dan kaçan veya zorla göç ettirilen Rumların terk ettiği çok sayıda ev yıkıldı. Bu evlerin geri kalanlarına ise, Sırbistan, Makedonya, Ermenistan, Kıbrıs ve Ege adalarından gelen göçmenler yerleştirilmişti. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın (31 Ekim 1918) ardından, savaş sırasında evlerini terk eden Rumların bazıları Anadolu'ya dönmeye başladı. Bu üç faktörün bir araya gelmesinin, işgalci Yunan otoriteleri için anlamı, ilk karşılaşılan sorunlardan birinin konut sıkıntısı olmasıydı. Durum, Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla Anadolu'nun iç bölgelerindeki Rumların, Yunanistan işgali altındaki bölgeye sığınmacı olarak gelmesiyle daha da kötüleşti. Türk milliyetçileri ile Yunan ordusu arasında çatışmaların başlamasıyla, etnik homojenleşme doğrultusundaki baskı yeni bir ivme kazandı. Yunan işgali altındaki yerlerde yaşayan bazı Müslümanlar iç bölgelere yerleştirilirken, Ortodoks Hıristiyanlar da ters yöne giderek sığınmacı olarak Batı Anadolu'ya yerleştiler. Yunan ordusunun Anadolu'dan atılacağı ve İngilizlerin tekrar savaşa girmeyeceği kesinlik kazanınca, Ortodoks nüfusun Türklerin kontrolündeki bölgelerden göçü hız kazandı. En son dalgaysa, yarım milyondan fazla Ortodoks Rum'un Türkiye'yi en kötü koşullar altında terk edip Yunanistan'a gittiği 1922 yazının sonlarında yaşandı. Bu nedenle, resmî nüfus mübadelesi, sadece Anadolu'da kalan 150 bin ile 200 bin arasında değişen bir Rum nüfusu için geçerli oldu - bunların çoğu da Karadeniz Bölgesi'nde ve iç bölgelerde yaşıyordu.[5] Buna karşılık, 450 bin ile 500 bin arasındaki bir Müslüman nüfus da Yunanistan'dan ve

5 Nüfus mübadelesine ilişkin temel kaynak olma özelliklerini koruyan iki çalışma Pentzopoulos (1962) ve Ladas'ındır (1932). Ayrıca bkz. Arı, 1995.

Ege adalarından Anadolu'ya getirildi. 1913 yılında, bugün Türkiye olan coğrafyada, beş kişiden biri Hıristiyan'dı; 1923'ün sonunda bu oran 40'ta bire düşmüştü.

Nüfus mübadelesi ve Türkiye Cumhuriyeti

Yunanistan'a yeni yerleşen göçmenlerin bu ülke üzerindeki sayısal ve sosyal etkisi, Türkiye'ye gelenlerin Türkiye üzerinde yarattığı etkiden çok daha büyük oldu. Anadolulu Rumlar, büyük oranda bir nüfus artışına yol açtı (ülke nüfusu, onlarla yaklaşık dörtte bir artmış oluyordu), ayrıca yerli Yunan nüfusa göre daha eğitimli ve varlıklı bir gruptu. Ama, mübadeleyle Türkiye'ye yerleşen Müslümanlar nüfusun yüzde dördünden daha küçük bir orandaydılar ve bunlar, çoğu köyler olmak üzere, çok daha geniş bir alanda yerleştirildiler. Genellikle de ülkenin politik ve sosyal gelişmesi üzerinde fazla bir etkileri olmadı.[6] Diğer bir deyişle, mübadelenin bu iki toplum üzerindeki etkisi, sadece sayısal ağırlıkları nedeniyle değil, aynı zamanda göçmenlerin veya mübadillerin niteliği arasında büyük bir fark olduğu için de simetrik değildi.

Nüfus mübadelesine karar verildiği zaman, Yunanistan ve Türkiye, ulus-devlet oluşumu bakımından farklı aşamalarda bulunuyordu. Yunanistan neredeyse yüz yıldır ulus-devlet olarak varlığını sürdürmüş durumdaydı ve milliyetçi ideale uygun bir ideoloji oluşturmuştu. Böylece, Yunanistan'a gelen Anadolulu Rumlar, uzun zamandır mevcut olan bir devletin ideoloji ve politikasına uyum sağlamaya çalıştılar. Anadolu'dan gelenlerin etkileri en çok, sol politikaya verdikleri

---

6 1912 yılında Selânik Yunanistan'ın eline geçtiğinde, ayrıca mübadele sırasında, buradan gelen *Dönme*ler bu konuda istisna oluşturmaktadır. *Dönme*ler, yeni cumhuriyetin en güçlü burjuva gruplarından birini oluşturdu, bkz. bu kitapta "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni."

destek ile kültür, edebiyat ve müzik alanlarında belirgin şekilde görünüyordu. Oysa Türk ulusunun oluşumu doğrudan doğruya etnik saflık sağlama aracılığıyla biçimlendi. Yani nüfus mübadelesi, ulus-devlet idealinin oluşumunda atılan temel adımı oluşturdu. Bu nedenle, mübadelenin Türk toplumu üzerindeki etkisini daha geniş kapsamlı ulus-devlet oluşum sürecinden ayırmak kolay değildir. Nüfus hareketlerinin Türkiye'nin toplumsal gelişmesi üzerindeki etkilerini iki ana başlık altında incelemeyi öneriyorum: Devlet-toplum ilişkileri üzerindeki etkisi ve Türk milliyetçiliğinin ve ulusal kimliğinin oluşumu üzerindeki etkisi.

Devlet-toplum ilişkisindeki değişmeler

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, liberal bir düzenin oluşturulmasına yönelik bir modernleşme sürecinden geçmişti. Devlet, vatandaşlık ve hukuk düzenine dayalı bir sivil toplumun gelişebilmesi için, kendi kendini kısıtlama fikrini benimsemeye başlamıştı. Bâbıâli'nin rolü, devletin patrimonyal ilkelere göre idaresinden, hukuk düzenine saygılı, gittikçe daha rasyonelleşen bürokrasiye dayanan bir devlet idaresine dönüşmüştü. Bu gelişmeye yol açan faktörler hem devlet hem de toplum kaynaklıydı. Devletin modernleşmesi, kısmen politik elitin uluslararası baskılara boyun eğmesinin sonucuydu, ama aynı zamanda imparatorluğun merkezîleşmesi ve güçlendirilmesi amacına yönelik bir girişimdi. Emperyalist dayatmanın ve yukarıdan aşağıya modernleşmenin, devlet-toplum ilişkilerinin niteliğini değiştirme konusunda birbirini pekiştirdiği Osmanlı örneği, bu bakımdan, 19. yüzyıl dinamiğini yansıtan iyi bir örnektir.

Aynı dönemde, imparatorluğun bünyesinde, talepleri devletin kendisini sınırlayıcı reformlarına paralel nitelik taşıyan bir sosyal grup gelişiyordu. Başka bir deyişle, 19. yüz-

yılın liberal ekonomisi hızla büyüyen bir periferi burjuvazisini besliyordu: Bu grup, mülkiyet haklarını güvenceye alan liberal ilkeleri ve öngörülebilir bir hukukî ve politik ortamı arzuladığını açıkça ifade ediyordu. Ama bu anayasallaşma trendi, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında tersine döndü, bunun belki de en bariz göstergesi, nüfus hareketlerinin mülkiyet rejimi üzerindeki geriletici etkisiydi.

Mülkiyet kavramı -devletin mülkiyet haklarıyla ilişkisi ve bunlara duyduğu saygının derecesi- başarılı bir liberal rejimin kurulmasının belki de başlıca göstergesidir. Mülkiyet hakları, hukuk düzeni aracılığıyla bireyi devlet karşısında koruyan vatandaşlık haklarının temelidir. Kökleşmiş bir mülkiyet kavramı olmaksızın, devlet yönetimi keyfî niteliğinden kurtulamaz - belki bir tür adalet ve eşitlik fikrine bağlı olur, ama formel olarak rasyonel hale gelemez. Osmanlı örneğinde toprak mülkiyeti her zaman problematik bir kavram olmuştu, çünkü esas itibarıyla bütün topraklar padişahın mülkü sayılırdı, devlet istediği anda herhangi bir araziyi müsadere edebiliyordu. Dolayısıyla toprak sahipliği, yasalara değil, İstanbul'un siyasî kayırmacılığına ve yerel güç dengelerine bağlıydı. Ayrıca, arazi bolluğu söz konusuydu, arz talebin çok üzerindeydi. Arazi kıtlığı bulunmadığı veya toprak aşırı değerli olmadığı için, toprak sahibi olmak bir sorun değildi. Ege'nin, görece yoğun bir nüfusa sahip kıyılarında bile, 19. yüzyılın göçmenlerine fazlasıyla yetecek kadar toprak mevcuttu.

Kısmen dış baskılarla gündeme gelen, kısmen de devletin yürüttüğü modernleştirme hamlesinin bir parçası olan ünlü 1858 Arazi Kanunnamesi, ifadesi muğlak da olsa, temel özel mülkiyet kategorilerini belirlemesi açısından önemliydi. Ama daha da önemlisi, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dünya pazarına açıldıkça, tarımsal arazilerin değeri yükseldi. Artan ticarîleşmeyi, arazi üzerindeki rekabetin

artması izledi. Özellikle 1890'lar sonrasında ekonomik büyümeyle beraber toprağa olan talep, daha net bir mülkiyet kavramının ortaya çıkmasını sağladı. Değişen demografik ve ekonomik koşullar, önemli bir liberal yasal düzenleme talebine yol açmıştı.

Ne var ki, 1910'lu yıllarda politik mantık ekonomik gereksinimlerin önüne geçti ve liberalleşme süreci tersine döndü. Ermeniler ve Rumlar topraklarını bırakıp gittiklerinde veya göçe zorlandıklarında, onların mülkü olan araziler yerel düzeyde güçlü veya politik bağlantıları bulunan kişilerin eline geçti. Aslında, mübadele hükümlerine göre, terk edilen bütün arazilerin 'millîleştirildiği' ve devlet arazisi haline geldiği kabul ediliyordu. Bunun pratikteki anlamı, yerel iktidar simsarları tarafından gasp edilmemiş olan arazi ve evlerin, politik elitin ve himayesindekilerin mülkü olmasıydı.

Bu dağıtım sistemi, Osmanlı'nın son dönemindeki liberal trendi tersine çevirdi, bunun sonucunda da, kapitalist mülkiyet anlayışının gelişmesini yıllarca sonraya erteledi. Cumhuriyet devleti, arazi ve teşvikleri kendi güvendiği adamlarına dağıtan ve bu yolla kendi sorgulanamaz konumunu hukukun üstüne yerleştiren klasik patrimonyal Osmanlı Devleti'nin âdeta yeniden dirilen biçimiydi. Bu durumun kentsel alanlarda uzun vadeli etkileri oldu, 1950 sonrasında gecekondulaşmanın artışı, mülkiyet ve toprak sahipliğini düzenleyen hukukî çerçevenin belirsizliklerle dolu olmasının doğrudan sonuçlarından biridir.[7]

Devletin, cumhuriyetin kurulmasından önceki savaşlar sırasında edindiği maddî kaynaklar, daha sonra güçlenmesinde de etkili oldu. Gayri Müslim nüfus saf dışı bırakılınca, onlara ait mülkler ve konumlar, yeni devletin -artık halka dağıtılabilecek olan- kaynakları arasında yer aldı. Bu da-

7 Söz konusu belirsizliklerin İstanbul'un büyümesi üzerindeki etkisini incelediğim bir çalışma için bkz. Keyder, 1999.

ğıtım, hem yerli bir burjuvazinin yaratılmasını hızlandırdı, hem de bu sınıfı devlete bağımlı kılınayı kolaylaştırdı. Aynı zamanda, dünya ekonomisinin koşulları ve dönemin ideolojik *ruhu* da, anti-liberalizme ve devlet güdümlü bir ekonomiye kayışı kolaylaştıracak şekilde değişmişti. 1930'lar ve İkinci Dünya Savaşı boyunca, bu ortam, sermaye birikiminin bütünüyle devletin kontrolü altına girmesini sağlayan bir süreç yarattı.

Mülkiyetle ilgili düzenlemeler, Hıristiyanların ülkeyi terk edişinin ardından yeni sosyal yapının ortaya çıkış ve cumhuriyetin kuruluş sürecinde, devlet ile toplum arasında oluşan ilişkiyi sergilemek bakımından simgesel ve açıklayıcıdır. Osmanlı döneminin burjuvazisi ve profesyonel orta sınıfı, büyük ölçüde gayri Müslimlerden oluşuyordu ve bu grup, devletin modernleşme girişimlerinin arkasındaki toplumsal güçtü. Serbest ticarete ve sermayenin serbest dolaşımına dayanan 19. yüzyıl dünya ekonomisi, ilkin yabancı tüccarlar ile köylüler arasında aracılık eden bir yerel burjuvazi yaratmıştı. Ama bu aracılar, tedricî bir şekilde bizzat dış ticaretle ilgilenen tüccarlar haline geldiler ve daha sonra kendileri de imalatçı oldular.

Önceleri liman şehirlerinde ve civarında yaşayan bu burjuvazinin etkinlikleri ve yaşam tarzları, küçük Anadolu şehirlerinde de taklit edilmeye başladı. İttihat ve Terakki dönemine gelindiğinde, Anadolu şehirleri ticarî merkezlere dönüşmüştü. Kulüpleri, konser salonları ve özenli taş evleriyle, doğmakta olan burjuvazi ve eğitimli orta sınıflar ekonomik ve sosyal gelişme açısından aşama kaydediyorlardı. Yeni ortaya çıkan bu sosyal yapıda, Müslümanlar çok geride kalmıştı. Bu nedenle, nüfus hareketinin ve bunu izleyen nüfus mübadelesinin kaçınılmaz bir sonucu, ülkenin ekonomik ve sosyal olarak en çok modernleşmiş katmanının ülkeden uzaklaşması oldu. Dahası, ortaya çıkan iş fırsatları-

nı hızla kullanan cumhuriyet dönemi Müslüman işadamları, devlete çok daha fazla bağımlıydı. Bunlar, maddî ve politik kaynakları ve ülkeyi terk eden Hıristiyanlardan arta kalan ticaret ağlarını, siyasal elitin kontrolü altındaki bir politik süreç dolayımıyla ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla, yeni işadamları kendilerini devlete borçlu hissettiler ve çeşitli açılardan devlete bağımlı hale geldiler. Ayrıca, seleflerinden farklı olarak, dış güçlerin desteğine ve korumasına sahip değillerdi ve bu nedenle, devlete muhalefet veya politik örgütlenme için otonom bir taban oluşturmaları, uzun bir dönem boyunca söz konusu olmadı (bkz. Buğra, 1994).

Burada Cumhuriyet Türkiyesi'nde gözlenen devlet geleneğinin (örneğin Heper, 1985) Osmanlı geçmişinin doğrudan bir uzantısı olmadığını savunuyorum. Osmanlı devlet-toplum ilişkisi son dönemlerinde değişmişti ve Türkiye artık bir önceki, klasik Osmanlı modeline dönüyordu. İmparatorluktan cumhuriyete geçiş, devletten bağımsız olarak ekonomik hayatlarını sürdürme kapasitesine sahip güçlü bir burjuvazinin oluşumunu sağlayabilecek bir gelişmeyi tersine çevirmişti. Cumhuriyet devleti, geç dönem Osmanlı devletiyle kıyaslandığında, çok daha az hesap veren bir devletti, dolayısıyla daha otokratik ve keyfî idi. Üstelik, toplum da hem kendisini devlet karşısında koruyacak hukukî çerçeve açısından, hem de özerk düzenlemeler için gerekli sivil toplum kurumları bakımından çok daha zayıf bir konumdaydı. Kısacası, nüfus mübadelesinin sonuçlarından biri, modern öncesi devlet geleneğinin yeniden canlanmasıydı.

Türk milliyetçiliğinin doğası

Devlet-toplum ilişkisindeki gelişim trendinin böylesine tersine dönüşü, devlet otoritesinin meşrulaştırıcı söyleminde bir değişim olmaksızın gerçekleştirilemezdi. Osmanlı'nın

imparatorluk ideolojisi -İslâm ile üst düzey elit dayanışmasının bir karışımı- terk edilmeliydi. Bunun yerini milliyetçilik alacaktı. Osmanlı devlet eliti, ayrılıkçı ve irredantist milliyetçiliklerle mücadele ederken, kendi milliyetçilik ideolojisini oluşturma konusunda yavaş davranmıştı; tabiî ki, imparatorluğu korumayı hedefleyen Osmanlı eliti için her türlü milliyetçilik tehdit oluşturuyordu. Ama, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından daha küçük bir toprak parçası üzerinde egemen olma ihtimali ortaya çıktığında, elit grubun Türk milliyetçiliğinden başka bir seçeneği kalmamıştı.

19. yüzyılın ortalarından beri milliyetçilik, Almanya, Çin gibi birbirinden çok farklı ülkelerde savunmacı modernleşme için gerekli sözdağarını sağlamıştı. Üçüncü Dünya'da modernlik sorunu, ulus-devletin oluşturulması sorunuyla ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmişti (Calhoun, 1998). Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ideolojisini de, böyle bir yukarıdan aşağıya modernleştirici milliyetçilik oluşturdu. Bu süreçte devlet, ulus tablosunu çizerek, dışına çıkılması halinde "ulusal birlik ve beraberliğe" halel gelecek sınırları belirliyordu. Bu perspektif, nüfus mübadelesine zemin oluşturmuştu, aynı zamanda bir bireyler topluluğu olarak etrafında birleşilebilecek bir yurttaşlık kimliği oluşturulması seçeneğini dışlamanın da gerekçesini sunuyordu. Din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin ülkedeki herkes için geçerli olacak ilkeler temelinde bir vatandaşlık tanımı yapılması olasılığı da dışlanmış oluyordu. Bunun yerine otoriter milliyetçilikle "birlik-beraberlik" ve kolektif hedeflere vurgu yapılıyordu (bkz. Greenfeld, 1995). Millet, etnik birlikten kaynaklanan bir homojenlik sergilemeliydi: Bu, her konuda tek bir sesle konuşarak somutlaştırılmalıydı. Bu kolektivist bakış açısı, milletin biricik, benzersiz sesini bilen ve temsil eden bir yorumcular ve dile getiriciler kadrosu gerektirdiğinden, otoriter bir uygulamayı zorunlu kılıyordu. Modern-

lik projesini hayata geçirme rolünü üstlenen, işte bu kadroydu. Türk milliyetçiliği, devletin cumhuriyet olarak yeniden örgütlenme sürecinde, bir elit söylemi olmaktan çıkarak devlet ideolojisine dönüştü. İçeriği de, devletin yeni kazandığı merkezî konuma ve bunun ortaya çıktığı özgül biçimin gereklerine uygun olarak yeniden yapılandırılacaktı. Bu süreç boyunca dikkat çekici olan nokta, kitlelerin bütünüyle pasif bir konumda tutulmuş olmalarıydı. Türk milliyetçiliği, kitlelerin sessiz katılımcılar olmaktan öteye geçmediği uç bir örnektir, modernleştirici elit popüler duyarlılığı milliyetçi söyleme yedirmeye çalışmamıştır. Halkın coşkusuzluğunu açıklayan diğer bir faktör, Osmanlı reformcuları ile cumhuriyetçi milliyetçiler arasında idarî personel açısından görülen devamlılıktır. Yunan savaşı, bir ulusal kurtuluş savaşından çok, yabancı bir saldırgana karşı sürdürülen bir savaş olarak algılanmıştı; bu da, zaten uzun süredir seferberlikle silah altında bulundurulan Anadolulu gençlerin yürüteceği yeni bir askerî harekâttan başka bir şey değildi. Aslında, kentli nüfusun çoğu gibi Anadolu köylüleri de, yeni cumhuriyeti, Hıristiyan nüfusun ortadan yok olması dışında, imparatorluğun küçültülmüş bir devamı gibi algılamış olsa gerektir. Dolayısıyla, yeni bir milliyetçi söylemin önündeki mesele, sadece yeni devlet-toplum ilişkisini meşrulaştırmak değildi, aynı zamanda büyük ölçüde değişmiş olan nüfus kompozisyonuna anlam yüklenmesi de gerekiyordu.

Osmanlı'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümü sırasında kitleleri doğrudan etkileyen gelişme, etnik homojenleştirme süreciydi: İmparatorluğun Ermeni ve Rum nüfusunun göç ettirilmesi, kıyımı ve Müslüman nüfusla mübadelesi. Ama, Hıristiyan nüfusun yaklaşık onda dokuzunun ortadan yok olması sonucunu doğuran olayların açıkça sahiplenilmesi yerine, hem resmî söylemde hem de ulusal hafıza-

da bunların üstünün örtülmesi yoluna gidildi. 19. yüzyıl boyunca Hıristiyan tebaanın hızlı sosyal ve ekonomik yükselişi Müslümanlarda rahatsızlık yaratmıştı. Ayrıca savaş yıllarında, özellikle Batı Anadolu'da Rumlara karşı olumsuz duygular güçlenmiş olabilir. Yine de, meydana gelen olaylar, mevcut husumetle kıyas kabul etmeyecek ölçüde büyük bir kırılmaydı. Yeni oluşan milliyetçi söylemin ülke nüfusu içindeki hiçbir yerel çatışmadan söz etmemesi bu bakımdan çok anlamlıdır. Milliyetçi söylem, bunun yerine, ulusal kurtuluş hareketi tarafından yenilgiye uğratılan bir dış düşman -emperyalist güçler- tanımlamıştır. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında Anadolu'daki nüfusun etnik kompozisyonu hakkında hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Rum ve Ermenilerden pek bahsedilmez, araştırmacıların imparatorluğun çokkültürlü mirasıyla ilgilenmeye başladığı son on yıla gelinceye kadar, Anadolu'daki cumhuriyet öncesi demografik kompozisyon hakkında herhangi bir değerlendirmeye de rastlanmıyordu. Milliyetçi mücadelenin bu temel olayının ortak ulusal hafızada bastırılmış olması, üzerinde durulması gerekli bir olgudur.

Milliyetçi mobilizasyonun amacı, Batı'nın karşı konulamaz mantığının benimsenmesi şeklinde formüle edildi. Başarılı bir milliyetçi hareket, halkın deneyim ve duygularına hitap eden bir anlatı kurmak zorundadır (Chatterjee, 1986). Türkiye'deki milliyetçi tarih kurgusuyla ilgili ana sorun, halkın yaşadığı deneyimi ve duygularını dikkate almamış olmasıydı. Bu tarih, milliyetçi elitin gerçekleştirmeye çalıştığı proje, yani modernleşme ile kitlelerin milliyetçi mücadeleye katılmasını sağlayan etkenler arasındaki bir ortak zemin bulmaya yönelik çabaların sonucu olarak ortaya çıkmamıştı ve katılımcıların yaşadıkları olayları açıklamak bir yana, söz konusu bile etmiyordu. Resmî söylemin kitlelere sunduğu anlatı, ulusal inşa sürecindeki kritik bir olayı

örtbas etmeye çalışmak, üstelik bunu da pek beceriksizce yapmak gibi büyük bir kusurla malûldü. Söz konusu anlatının yapaylığından dolayı, ulusal tarih ve ulusal kimlik bütünüyle araçsal bir tarzda, elitin işine geldiği gibi inşa edildi. Oluşturulan versiyon, modernleşme projesinin isterlerine fazlasıyla uydurulmuştu, popüler unsurları içine alabilmekten çok uzaktı ve kitleleri, "medenîleştirme" projesine göre biçimlendirilecek pasif seyirciler olarak görüyordu.

Her milletin tarihinde unutmak için aktif çaba gösterilen sessizlik noktaları bulunur.[8] Türk milliyetçiliği tarihyazımının çarpıcı özelliği, Türkiye Cumhuriyeti haline gelen coğrafyada yaşamış Türk olmayan nüfusun mevcudiyetini yok sayma çabasının büyüklüğüdür. Aslında, yeni cumhuriyetin meşrulaştırıcı ideolojisi olarak Türk milliyetçiliği, nüfus kompozisyonunda büyük değişimlerin yaşandığı bir tarihsel arka planın damgasını vurduğu koşullarda icat edilmişti. Bu etnik milliyetçilikte Türklük kavramı, geri kalan nüfusu homojen göstermeye yönelik olarak geliştirilmişti ve nüfus içindeki her türlü çeşitliliği gizleme işlevi görüyordu. İmparatorlukta ortaya çıkmış bütün rakip milliyetçilikler gibi, Türk milliyetçiliği de, mitik bir geçmişe dek uzanan kesintisiz bir etnik tarih inşasını kullanmıştı. Fakat Türk milliyetçiliğinin farklı bir özelliği, bu etnik tarihin Anadolu'dan değil de, mitik bir coğrafyadan başlatılmasıdır.

Türk tarih tezi, bu iddianın doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bu tez, etnik bir milliyetçiliğin temeli olarak mantıksal bir gereklilikti. Osmanlı tarihyazımında belirtildiği gibi Türkler, Bizans ordusunun 1071'deki yenilgisinin ardından Anadolu'yu tedricî olarak fethetmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde -imparatorluk hayatının, din değiştirmelerin ve çeşitli gruplar arası evliliklerin

8 Bu, Renan'ın 'tarihi yanlış anlama' fikrini ifade etmenin bir başka biçimidir. Bkz. Renan, 1990 (1882).

yaşandığı yüzyılların ardından- Hıristiyan nüfusun hâlâ nüfusun beşte birini oluşturduğu dikkate alındığında, Anadolu'nun Türklerin anavatanı olduğunu ve etnik açıdan saflığını ileri sürmek bir hayli zordu. Öte yandan, çok eski dönemlerin nüfusu proto-Türklerden oluşmuşsa, yeni uyanış kayıp bir özün yeniden bulunması anlamına gelecekti. Resmî tarih, bu çelişkiye hiç değinmeksizin, (Ermenilerin tehcirinin ve Rum nüfusun mübadeleyle gönderilmesinin ardından) ulus-devlet kurulmasının, Anadolu'nun gerçek vârislerine geçmesi demek olduğunu savunabildi.

Milliyetçi söylem için seçilen kuruluş miti, "anavatan"ı çok uzak bir bölgeye, Orta Asya'ya taşıdı. Milliyetçi söylemde, bu hayalî toprak, fethedilen ve son zamanlarda işgal altında olan Anadolu'dan daha büyük bir gerçekliğe sahipti. Cumhuriyetin ulusal tarihi, mekânsal bir göndergeye pek başvurmuyordu. Coğrafyanın, kutsal yerlerin, ülkeyi başka ülkelerden ayıran niteliklerin yüceltilmesi söz konusu değildi. İngiltere'nin, ormanlarıyla, Almanya'nın, ırmaklarıyla, Fransa'nın, altıgen şekliyle ve Rusya'nın, kutsal *mir*'iyle (köy komünüyle) yüceltildiği gibi, Anadolu'ya büyülü ve mistik bir nitelik atfedilmiyordu. Daha da önemlisi, bazı mekânlara büyük bir kuşkuyla bakılıyordu: Özellikle kıyı kesimlerine. Buralarda bizden olmayanlar, 'ötekiler' ikamet ediyordu. Bu coğrafî yabancılaşmanın, Rum nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerin çağrışımlarını hafızadan silmek için harcanan yoğun çabayla bağlantılı olduğunu ileri sürmek güç olmasa gerek; bu yerler artık yeniden ele geçirilecek olan "uç" topraklar olarak değerlendiriliyordu. Bu çaba, kendisini, yer adlarının sık sık değiştirilerek Anadolu'nun yeniden "yaratılması"nda bariz biçimde görülmektedir. Yer isimlerini Türkçeleştiren devlet, eski Rumca veya Ermenice isimlere çok benzeyen kelimeler buldu. Bir yerin Türkçe adı da varsa, o adı kullanıma soktu - tabiî söz konusu ad,

heterodoks bir gelenek gibi kabul edilemez bir gönderme içermiyorsa. Başka örneklerde, eski ismin düzmece bir anlatıyla "millîleştirilmesi" yoluna gidildi.

Cumhuriyetçiler, Ankara merkezli, Anadolu bozkırı etrafında bir milliyetçilik oluştururken, bu milliyetçi duyarlılığın dayandığı coğrafya, 'anavatan'ın seçici bir sahiplenmesiyle de gerçekliğe dönüşmeye başladı. Milliyetçi yazarlar, köyler, kasabalar ve "Anadolu'nun bağrında" yaşanan sosyal dönüşüm üzerine eserler verdiler. Ulusal coğrafyanın bazı özelliklerine vurgu yapan ve başka özelliklerini de yok sayan seçicilik, denize ilişkin milliyetçi tutumda belirgin bir biçimde görülür. Çok uzun kıyı şeridi bulunan, yarımada şeklindeki bir ülkede, halkın denizle ilişkisinin bu denli sınırlı oluşu dikkat çekicidir. Bunun ana nedeni, kıyının Rumların bölgesi olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Gerçekten, imparatorluğun kıyı şeridi nüfusunun büyük bir çoğunluğu -denizciler, balıkçılar ve deniz ticaretiyle uğraşanlar- tanım gereği Müslüman Türk unsurundan olamazdı, zira Osmanlıca'da "Türk" kelimesi Anadolu köylüleri ve göçerleri için kullanılıyordu.

İmparatorluk döneminde nüfusu büyük oranda Rumlardan oluşan kıyı kasabaları, anavatanın bu seçici sahiplenmesine uygun olarak, 1960'lara dek görece boş bırakıldı. Daha sonra, Türkiye'nin, Anadolu medeniyetlerinin mirasını tanıması konusunda çaba gösteren klasik eğitimli küçük bir entelektüel grup, Ankara'daki cumhuriyetçilere karşı ideolojik bir meydan okuma başlattı.[9] Milliyetçi ideolojinin hegemonyasından yavaşça uzaklaşan bu grup, Türk ente-

9 Cevat Şakir (Halikarnas Balıkçısı) bu görüşün ilk savunucularındandı. Kendisi, kıyı kasabalarında geçen kurmaca eserler yanında Anadolu tanrıları, Anadolu uygarlıkları ve Anadolu efsaneleri üzerine de kitaplar ve denemeler yazmıştır. Ayrıca, Bozkurt Güvenç'in ulusal kimliğin temeli olarak bu coğrafî miras görüşünü savunan *Türk Kimliği* adlı kitabına da bakınız.

lektüellerini 'mavi yolculuk'larla tanıştırdı. Milliyetçi mitolojiyle ve "Anadolu bozkırı" popülizmiyle yetişen cumhuriyet entelijensiyası, böylece, farklı bir Akdeniz mirasını keşfetmeye başladı. 1960'lardan sonra köyler ve köy hayatı artık idealize edilmiyordu. Onun yerine, orta sınıfların kıyı kasabalarında yazlık ve devre mülk almak için sıraya giriyor olması gözleniyordu.

Sonuç

Nüfus mübadelesi, Türkiye Cumhuriyeti'nde hem devlet-toplum dengesinin, hem de hâkim milliyetçilik ideolojisinin oluşumunda belirleyici önem taşıyan bir aşamadır. Aslında bu, üstbelirlenmiş bir olguydu, yani dönemin egemen eğilimi, etnik açıdan homojen devletler oluşturulmasıydı ve bu hedefe, farklı coğrafî bağlamlarda katliamlara, nüfus değişimlerine veya ideolojik baskılara başvurularak ulaşılmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrası dünya ortamı, farklı etnik grupları barındıran ve bunların liberal bir biçimde bir arada yaşamasını temel alan bir devletin ayakta kalmasına pek uygun değildi.

O günkü dünya koşullarında gerçekleştirilen nüfus mübadelesinin, Türkiye'nin geleceği üzerinde, hem sosyal sınıfların kompozisyonu, hem de resmî ideolojinin oluşumu açısından büyük bir etkisi oldu. Sosyal sınıflar ve bunların devletle ilişkileri açısından Osmanlı Hıristiyan nüfusunun tasfiye edilmesinin temel sonucu, Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşum halindeki burjuvazisi olarak tanımlanabilecek bir grubun yok edilişi olmuştur. Yani piyasa potansiyelinden yararlanma konusunda devletten bağımsız bir konuma ulaşmayı ve özerk örgütlenmeler ağı biçimindeki bir sivil toplumu oluşturmayı başarmış olan bir grubun ortadan kalkması. Böylece, kendisini devletten özgürleştirebi-

lecek özerk bir toplum oluşması potansiyeli de son derece azalmış oldu.

Nüfus mübadelesinin, daha sonra ulus-devletin resmî tarihyazımı haline gelen milliyetçi ideoloji açısından ortaya koyduğu sonuçlar da, bir o kadar önemlidir. Ermeni kırımı gibi nüfus mübadelesine de, ulusal tarihyazımında hemen hemen hiç yer verilmedi. Resmî versiyonuyla bu ulusal tarih, yakın zamanlara kadar, Türk kimliğinin karşı çıkılamaz temelini oluşturdu. Cumhuriyetin kurucuları, yaşanan tarihe herhangi bir biçimde atıfta bulunmayan bir kurgu oluşturmayı yeğlediler. Bu kurgu daha sonra, bu toprağın ve burada yaşayan nüfusun 'gerçek öyküsü' olarak sunuldu. Bu öyküde, daha sonra Türkiye olan coğrafyadaki gayri Müslimlerin varlığı yok sayıldı ve gerilimlere, düşmanlıklara, bu grupların tasfiyesine ve Müslüman nüfusla değiştirilmelerine hiç değinilmedi. Müslüman ve gayri Müslim nüfusların, çoğu zaman barış içinde süregelen, ama çatışmalarla sona eren gerçek bir arada yaşama deneyimleri ise aktif biçimde bastırıldı. Anadolu, antik dönemden bu yana Türklerin toprağı olarak gösterildi, 11. yüzyılda başlayan tarih de, bu toprakların geri alınması olarak takdim edildi. Modern Türkiye mirasının, etnik Türklüğün hakikî merkezinde, yani Orta Asya'da bulunduğu öne sürüldü. Anadolu'nun zengin kültürel tarihi yok sayıldı. Bu bastırma, mevcut nüfusun gerçek deneyimini ve hafızasını dışlamak anlamına geliyordu. Bunun sonucunda ise yaşanmış tarih ile resmî tarih arasında giderilmesi zor bir kopukluk ortaya çıktı.

ÇEVİREN *Şennur Özdemir*

KAYNAKLAR

Arı, K. 1995, *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
Buğra, Ayşe (1994), *State and Business in Modern Turkey*, New York, SUNY Press.
Calhoun, C. (1998) "Nationalism and the Contradictions of Modernity", *Berkeley Journal of Sociology*, c. 42.

Chatterjee, Partha (1986) *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?*, Zed Books for the United Nations University, Londra.

Dawn, C. Ernest, (1973) *From Ottomanism to Arabism; Essays on the Origins of Arab Nationalism.* University of Illinois Press, Urbana.

Deringil, Selim (1998) *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra-New York, s. 335-342.

Deringil, Selim (2000) " 'There Is No Compulsion in Religion': On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856", *Comparative Studies in Society and History*, 3.

Greenfeld, Liah (1992) *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge.

Heper, Metin (1985) *The State Tradition in Turkey*, Eothen Press, Hull.

Karpat, K. H. (1985) *Ottoman Population, 1830-1914*, University of Wisconsin Press, Madison.

Keyder, Çağlar (1997) "The Ottoman Empire", K. Barkey ve M. von Hagen (ed.), *After Empire, Multi-ethnic Societies and Nation-Building*, Westview Press, Boulder.

Keyder, Çağlar (1999) *Istanbul: Between the Global and the Local*, Rowman and Littlefield, Boulder.

Ladas, Stephen P. (1932) *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan, New York.

Marrus, M. (1985) *The Unwanted - European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Oxford.

McCarthy, J. (1983) "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies*, Nisan.

Pentzopoulos, D. (1962) *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impacts on Greece*, Paris, Mouton.

Renan, Ernest (1882) *Qu'est-ce qu'une nation*, Paris, 1882. [Türkçe çevirisi için bkz. Renan, Ernest (1939) "Millet Nedir", *Ülkü*, Sayı 77, Temmuz, Sayı 78, Ağustos 1939]

Salzmann, Ariel (1999) "Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire, 1808-1913", Michael Hanagan ve Charles Tilly, ed., *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, Rowman and Littlefield Publishers.

Solomonides, Victoria (1984) *The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, doktora tezi, Londra Universitesi.

5
Güney Avrupa modernitesi ve değişim

I

Güney Avrupa toplumlarının tarihi Kuzey'de ortaya çıkmış olan modernite biçimiyle sorunlu bir diyalektik ilişki içinde gelişti. Kuzey modernitesinin özü, liberal idealin doğmasına yol açan özerk bireyin ortaya çıkışıyla belirlenmişti. Bu ideal, klasik biçiminde, yaşamın tüm alanlarını kapsayan bir modernleşme süreci varsayımına dayanıyordu. Oysa, 1960'lardan bu yana geliştirilen modernleşme eleştirisi, ne özerk bireyin ne de siyasal liberalizmin olmazsa olmaz öğeler olarak görüldüğü, daha esnek bir modernite anlayışını gündeme getirmeye çalışmıştır. Bu eleştiride modernite daha kısıtlı bir şekilde yorumlanmış, özellikle ekonomik ve idarî alanlardaki değişimlerle ilişkilendirilmiştir: Örgütlenmede rasyonellik, devletin işlevlerinde modernleşme, ekonomik verimlilik ve teknoloji kullanımı gibi. Dolayısıyla, bu alternatif modernite anlayışı içinde Batı modernitesinin temel özelliği olarak kabul edilen özerk bireyin ortaya çıkışı ve başat önemi, yinelenmesi gerekli olmayan bir özellik

olarak kalmaktadır. Öte yandan bu yaklaşım çeşitli düzeylerde yerelliklerin korunmasını kabul eder. Böylesi bir modernite yaklaşımı ampirik örnekleri belirli bir kesinlik içinde tartışmayı zorlaştırmaktadır. Liberal anlamda özerk bireyin yokluğu, değiş(e)meyen bir kültürün sonucu mudur? Yoksa, başarılamamış, engellenmiş veya ket vurulmuş bir modernleşmenin belirtisi midir?

Birey merkezli modernleşme kavrayışı ile bu kavrayışın eleştirisi arasındaki etkileşim yalnız Üçüncü Dünya sosyal bilim gündemini belirlemekle kalmamış, Batı Avrupa dışındaki Güney Avrupa gibi bölgeleri de etkilemiştir. Aslında bu eleştirinin ilk olarak Güney Avrupa bağlamında dile getirildiği iddia edilebilir. Kuzey'le bu yüzleşme Güney Avrupa toplumlarında fikrî ve siyasî gündemi belirlemiş, bu toplumların liberal idealle karşılaştırılmaları, bu ideale karşı bir muhalefet de üretmiştir. Bu karşı çıkış, sadece, devletçi milliyetçiliği veya faşizmi savunmak biçimindeki çok açık ve belirgin örneklerle sınırlı değildir. Karşı çıkışlar çok daha ince ve saklı da olabilir; demokrasiyi çok partili siyasetin kliantalizmine dönüştürmek veya ahlakî ekonomileri kayıtdışı sektör yoluyla desteklemek için ekonominin boşluklarında doğan pratiklere bırakılmış alanı genişletmek gibi.

Güney Avrupa, sadece tarihsel gerçeklik anlamında bu yüzleşmeye sahne olması bakımından değil, ayrıca kendi bilincine varmış modernitenin doğuş alanına olan yakınlığından dolayı sosyal bilimcilerinin dikkatini çekmesi nedeniyle de, bütün bu zıtlıkların ve karşı çıkışların ayrıcalıklı alanı olmuştur. Onların Güney'in farklılığı üzerine spekülasyonları ve projeksiyonları, Güney Avrupa kavramsallaştırmalarında bu farklılığın derinleştirilmiş ve haliyle abartılmış biçimlerinin işlenmesine yol açtı. Bu Kuzey merkezli bilgi üretiminin gerçeklik üzerine etkisi, Güney'deki siyasal ve toplumsal düşünce tarafından yansıtıldı. Bu düşüncede-

ki ana itici (ve karşıt) güçler, Kuzey'le özdeşleştirilen modernite biçimine duyulan tepki ve hızla onu taklit etme arzusu oldu.

Güney Avrupa modernleşmesi, devlet yapılarınca yönlendirilmiş ve Kuzey'in baskısıyla şekillenmiş, çoğunlukla tepkisel bir modernleşme idi. Kuzey'in kaçınılmaz mevcudiyeti, milliyetçi ve reformcu kadroların bazen Kuzey'i yakalama, bazen de ona karşı direnme projelerinde kullandığı bir "acil durum" algısı yarattı. Kuzey'in ağırlığı aydınların imgelemi içinden dolaylı olarak ifade edilebildiği gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerikan hegemonyasının kurumları veya Avrupa Birliği tarafından dile getirildiği biçimiyle dolaysız ve pazarlıksız bir biçimde de kendini gösterebildi.

Güney Avrupa ülkelerinde modernleşme davasını benimseyen "liberal" orta sınıf partileri vardı, fakat kendilerini "Anglo-Saksonlar"dan yana ilan eden, bireysel özgürlükleri ve ekonomik girişimciliği siyasal platformlarının temeli yapan ve devleti geri plana çekmeyi amaç edinen partiler pek nadirdi (bkz. Kurth, 1993). Genellikle azınlıkta kaldılar. Liberalizmin vaatlerine şüpheyle bakan siyasal ve toplumsal hareketler hep daha popüler oldu. Bu hareketler, ulus adına veya ulusal cemaati ifade eden devlet adına, temel bir kültürel çıkarı temsil ettiklerini iddia edenlerce veya tehlike altında olduğu varsayılan cemaatin korunması gerekliliğini savunan partilerce geliştirildiler. Bunlar ortak bir çıkarın ve organik bir cemaatin varlığı ve devlet aracılığıyla korunabileceği (veya gerçekleştirilebileceği) varsayımından hareket ediyordu. Bu organik-devletçi kavrayışın arkasında saygıdeğer bir gelenek var (Stepan 1978, Wiarda 1973) ve bu gelenek, günümüzdeki Doğu Asya tartışmalarında da görüldüğü gibi, sadece Katolik toplumsal düşünceden kaynaklanmıyor. Bütüncül çıkar varsayımı, devleti cemaatin amaçlarını gerçekleştirmekle yetkili kılmak, kollektiviteye karşı so-

rumluluğun önceliği ve korporatist bir çıkarlar dolayımı yapısı; tüm bunlar bireysel özerklik, kendini düzenleyen piyasalar ve siyasal liberalizm ilkeleriyle çatışmaktadır ve alternatif bir toplumsal kavrayışın temel unsurları olarak anlaşılmalıdır.

İtalyan Risorgimento'su ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde siyasal liberalizm ile tepeden devletçi kontrol arasındaki birtakım tartışmalar hız kazandı. Bu dönem aynı zamanda devletin modernleşmesi dönemiydi. Güney'in tüm ülkelerinde, devlet yapılarının akılcılaştırılması ve merkezîleştirilmesi ve etkin bir ulusal yönetim kurabilmek için oligarşik ve despotik otoritenin terk edilmesi yönündeki baskılar zirve noktasına ulaşmıştı. Baskının nereden geldiği farklıydı: İspanya ve İtalya'da bu kaynağın sivil toplum olduğu söylenebilir, yani bölgesel kökenli, ama tüm ülke üzerinde siyasal ve ideolojik hegemonya kurmaya çabalayan burjuvaziler. Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan örneklerindeyse devletler arası alandan kaynaklanan baskı en önemlisiydi. Dolayısıyla liberalizm ile devletçilik arasındaki tartışma, oligarşik yönetimlerin yıkıldığı, zayıf devletlerden güçlü devletlere geçildiği dönemlerde yaşandı. Amaç, yeni oluşan güçlü devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiyi kurabilmekti.

Devletin modernleştirilmesi projesi yönetimin altyapısal mekanizmalarını güçlendirmeye yönelikti, fakat devletin yeni kapasitelerinin nasıl kullanılacağı konusunda açık değildi. Devletin modernleştirilmesi farklı amaçlara hizmet edebilir: Devletin yeni kapasiteleri kendini düzenleyen bir sivil toplumun işlevselliği için yasal ve kurumsal altyapılar kurmaya, özerk piyasalar oluşturmaya ve liberal siyasete dönük olarak kullanılabilir; veya devlet, toplumu ilgilendiren temel hedeflere ulaşabilmek için daha etkin duruma gelebilir. Aynı dönemde İspanya, Türkiye ve Yunanistan'da

tam da bu konular üzerine tartışmalar cereyan etti. İspanya'da 1898 yenilgisinin ardından oluşan entelektüel platformlar Avrupalılaşmacılar ile Hispanikleşmecileri karşı karşıya getirdi. Avrupalılaşmacılar devletin modernleştirilmesinin Anglo-Sakson yönelimle gerçekleştirilmesini, siyasal ve ekonomik liberalizmle birlikte Fabian'cı (sosyal demokrat) toplumsal reformu savunuyorlardı. Bu kesim, bir vatandaşlık oluşumunun ve öncelikle oligarşiyle özdeşleşmemiş bir orta sınıfın varlığının ekonominin ve devletin modernleşmesini garanti altına alacağını seziyordu. Karşı tarafta ise Hispanikleşme taraftarları vardı:

> Avrupalılaşmaya karşı Hispanikleşme'yle genel olarak ifade edilmeye çalışılan şey, İspanyol muhafazakârlarının geleneksel değer ve normlarını Avrupa 'aydınlanması' ile değiştirmeye olan isteksizlikleriydi. (Holman, 1996, 47)

Hispanikleşmeciler demokratik-liberal kurumların toplumsal istikrarı bozabileceğini ve siyasal düzeni alt üst edebileceğini, dizginlenmemiş ekonomik dönüşümün en sonunda oligarşik düzeni yıkacak toplumsal taleplere yol açacağını ileri sürdüler. Tercihleri açıktı: Oligarşinin ve *caciquismo*'nun* yıkıcı güdülerini kontrol altında tutabilen daha güçlü bir devlet. Bu tartışmadan doğan ve daha sonra Franko taraftarlığında ifadesini bulan sentez *regenerationism* (yeniden doğuşçuluk) olarak payelendirildi: Merkezî olarak belirlenmiş ulusal çıkarı geliştirmek için Avrupa yöntemlerini kullanan tepeden inme modernleşme. Başka bir deyişle devlet, ulusal amaçları tanımlayabilecek, bireycilik ve özgürlük tuzaklarından kaçınabilecek bir konumda olacak, ama aynı zamanda kontrol altında tutulan bir dönüşümü de gerçekleştirebilecekti. Böyle bir plan, ayrıcalıklı gruplar

---

(*) Yerel siyaset "ağalarının" yönetimde ağırlığının olduğu sistem - ç.n.

açısından, kontrollü bir değişimi kabul ederken, süregiden hâkimiyetlerini teminat altına almanın bir yoluydu.

Benzer bir tartışma, 1908 Jön Türk devrimi öncesi ve sonrasında Osmanlı bağlamında yaşandı. Padişaha karşı Avrupa'da örgütlenen Jön Türk muhalefeti birbiriyle rekabet eden iki hizbe bölünmüştü. Bu bölünme anayasa yeniden yürürlüğe konduğunda, iki siyasal parti halinde somutlaştı. İktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi, muhalefet partisi ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası oldu.[1] Muhalif hareketin entelektüel lideri Prens Sabahattin'in siyasî ve iktisadî liberalizmi aracılığıyla, ilhamını, az bilinen bir Fransız düşünürün, Edmond Demolins'in, Anglo-Sakson üstünlüğü üzerine bir risalesinden (*A quoi tient la superiorite des Anglo-Saxons?* 1897) alırken, İttihatçıların sözcüsü, Durkheim'ın bir takipçisi olan, milliyetçilik ve korporatizm teorisyeni, tesanütçü Ziya Gökalp oldu. Liberallere göre, "Türkiye'nin problemi toplumu kolektivist bir formasyondan bireysel bir düzene dönüştürmekti" (Berkes, 311). İttihatçı düşünüşse, sonraki dönemde Güney formasyonlarını karakterize eden bütün ideolojik yönelimleri bünyesine taşıdı: milliyetçilik, dayanışmacılık ve korporatizm. İttihatçı kanat kısa vadede baskın çıkmakla kalmadı, bu platform Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisi de oldu. Dolayısıyla, moderniteye giden yol konusundaki tartışma devletin

1 Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın entelektüel programı, siyasal ve ekonomik liberalizmi ve idarî adem-i merkeziyetçiliği içeriyordu. Ekonomik liberalizm, devlet müdahalesini asgariye indirerek ve "şahsî teşebbüs"le gerçekleştirilecekti. İttihat ve Terakki'nin devletçi merkeziyetçiliğiyle karşılaştırıldığında, Hürriyet ve İtilaf'ın federalizmi, 1908 öncesinde, İttihat ve Terakki 'nin üniter devlet tasarılarından kaygılanan, İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçisi olmasından ve içinde Türk-Müslüman unsurun çıkarlarının üstün olacağı tek bir cemaat inşası modelini uzlaşmasız dayatacağından korkan azınlık gruplarına cazip gelmişti. Öte yandan, İttihat ve Terakki, kendi tabanını, hırslı Türk entelektüelleri ve temel kaygısı devlete ayrıcalıklı erişim sağlamak olan kentli tüccarlar arasından bulmuştu.

önceliği lehine ve bireysel özerklik ve siyasî liberalizme dayalı modernleşmeye karşı olarak çözülmüş oldu. İspanya örneğinde olduğu gibi, savaş öncesi kısa dönem ve savaş, devletin yönlendirdiği modernleşmenin, ekonomik milliyetçilik, korporatist kurumlar ve oy hakkından yoksun bir vatandaşlıkla birlikte zemin kazanmasına yaradı.

Yunanistan'daki paralel siyasal tartışma da kabaca aynı dönemde yaşandı. Bu tartışmada da liberalizm-devletçilik karşıtlığının yansımaları açık biçimde görülüyordu. Yunanistan'da liberaller, burjuvazinin ticarî çıkarları bağlamında olsa da, daha fazla girişimciliği temsil ediyor, İngiltere'yle ittifakı destekliyorlardı. Buna karşın, kral ve taraftarları 1915'te Alman tarafını desteklediler. Venizelos'un Liberal Parti'si kısa vadede baskın çıkarken,

> İki dünya savaşı arası dönemin sonuna doğru ekonomik gelişmeler ve her şeyden önemlisi iktisadî bunalım, burjuva kesimlerinin Venizelosçuluk aleyhine köklü bir şekilde yeniden yapılanması ve yeni konumlar almasıyla sonuçlandı. Venizelosçuluk'un girişimci burjuvazinin önderliğinde geniş bir sınıflar arası ittifak kurma özlemi, burjuvazinin artan tutuculuğuyla tümüyle sekteye uğratıldı... (Mavrogordatos, 1983: 135)

Başka bir deyişle, Yunanistan'da da burjuvazi, sonunda, liberal olmayan bir modernleşme projesini seçti.

Özellikle iki dünya savaşı arası dönemde Güney Avrupa devletlerindeki siyasal sonuçların benzerliği gerçekten de çarpıcıdır (Arrighi, Keyder, Wallerstein, 1989). Bu dönemde dünya hegemonyası sorunu çözümlenmemiş, İngiltere'nin temsil ettiği liberalizm, enformel imparatorluk ve serbest ticaret düzeni hükmünü yitirmişti. Belirsizlik ve ekonomi yönetiminin devletin rehberliğine bırakılması anlayışı, liberalizmden uzak durmak biçiminde ifade edilmiş

olan seçeneğin güçlenmesine yol açtı. Fiyatlar bu ülkelerin aleyhine döndüğünde ve tüccarlar korumacılık çağrısı yapmaya başladıklarında, devletin piyasanın yerini almak üzere harekete geçmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Böylece ekonomik faaliyetin yönü iç pazara kaydı ve burjuvaziler ekonomik modernleşmenin ancak devlet eliyle gerçekleşebileceğine kani oldular. Böylece milliyetçilik ve sanayileşme ikiz ideolojilerince desteklenen kalkınmacı diktatörlükler kuruldu.

Bu rejimlerin meşruiyet söylemi "faşist" olmak zorunda değildi. Amacı liberalizmi gözden düşürmek ve toplumda çatışma yerine dayanışmayı sağlayacak modelleri yüceltmek olarak görünen devlet-merkezli söylemler içinde, faşizm seçeneklerden sadece biriydi. İtalya'da faşizm, diğer bütün rejimlerin otoriter diktatörlük ve tutucu modernleşme yoluyla önünü almaya çalıştıkları, süregiden toplumsal hareketliliğe dayandı. Belki de bu yüzden İtalya, özel buluşlarının başka rejimlerce örnek alındığı bir laboratuar haline geldi: *Casa* [ocak] biçimleri, 1930'lar boyunca bütün Güney ülkelerinde görülen *Corporazione* [meslek temelinde örgütlenmeler] ve özellikle emeği baskı altında tutan, bağımsız sendikaları ve grevleri yasadışı ilan eden iş yasalarının çıkarılması gibi.[2] Artık bu devletler, ekonomileri üzerinde tam kontrole sahiplerdi ve yerel burjuvaziler için bağımsız bir konum kazanma ya da liberalizm tartışmalarını yeniden canlandırma gibi bir olasılık da kalmamıştı. 19. yüzyılın sonuna doğru başlayan dönem, Kuzey modernitesi modellerine dönük yaygın tartışmalar ve açık kaygıları ifade etmesi bakımından önemliydi. Tartışma, Birinci Dünya Savaşı sonrasında liberal seçenek geri dönülmez biçimde

2 Almanya 1930 sonlarına doğru Kıta Avrupa ekonomisi içinde hâkim güç haline geldikçe, bütün bu önlemler siyasal olarak Berlin tarafından düzenlenen uluslararası bir piyasayla uyumlu olabilirdi.

zayıflayınca sonuçlandı. Daha kesin bir çözüm içinse, İngiltere'nin gerileyişi ve Almanya'nın yükselişi sürecinde otoriter devletçiliğin ve kalkınmacı diktatörlüğün evrensel modeller haline geldiği iki dünya savaşı arası dönemi beklemek gerekti.

Buraya kadarki tartışma elitler arası rekabetin ve elit stratejilerinin bir dökümünü sundu. Ancak, toplumsal yapı boyutunda da şunları söylemek gerekir: Güçlü devletler, korporatizm, toplumsal dayanışma ve ekonomik korumacılık lehine yapılan seçim, liberalizmi gerçekleştirmeye çalışan toplumsal güçler zayıf ve marjinal olduğundan, bir bakıma kaçınılmazdı. Bölge tabanlı burjuvaziler de (Katalan ve Kuzey İtalya örneklerine olduğu gibi), yerel ekonomiye etkisi sınırlı olan saf ticarî çıkarlar da (Yunan gemicilik burjuvazisi), siyasal toplum içinde çıkar ve hakları belirsiz olan dinî azınlıklar da (Türkiye'deki gayri Müslim burjuvaziler) ulusal bütünlük temelindeki devlet inşası retorikleri içinde marjinalize edilebildiler. Totolojik de olsa şu noktayı vurgulamak gerekiyor: Bu toplumsal güçlerin marjinalize edilebilmesi, serbest piyasa ekonomisinin ve bireysel özerkliğin kurulması yönünde sivil toplum içinde güçlü bir destek bulunmadığına işaret ediyordu. Güney Avrupa ülkelerinin toplumsal yapısında orta sınıf yerine, çıkarları, kliantalizm ve devletin altyapısal gücü arttıkça korporatizm yoluyla dolayımlanmış grupların ağırlığı vardı. Liberalizme dönük toplumsal-yapısal talep, özellikle uygun dünya koşullarının yokluğunda, sivil toplumda ideolojik hegemonya kuramadı.

III

Kalkınmacı diktatörlükler, 'ulusal birliği' gerçekleştirme iradeleri içinde modern ekonomik gelişme koşullarının oluşturulmasında bir ölçüde başarılı olarak, artık marjinal

sayılmayacak burjuvazilerin yaratılmasına katkıda bulundu. Fakat toplumların ekonomik ve siyasal liberalizm yönündeki tercihleri henüz güçlenmemişti (bkz. Arrighi, 1985). İtalya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası dönüşümü işgal koşulları altında gerçekleşti; Yunanistan ve Türkiye'de Amerikan varlığı sömürgecilikten pek de geri kalmıyordu ve Marshall fonlarının kayda değer etkisi de ayrı bir teşvik sağlamıştı. İspanya ve Portekiz savaş öncesi rejimlerini sürdürürken, Amerikan hegemonyasının yeni güç ve kurumlarına tedricen uyum sağlayan istisnalar oldular.[3] Amerikan baskısı, genellikle, siyasal sistemi partiler arası rekabet yönünde 'demokratikleştirme' doğrultusundaydı, ancak, bu baskıda bireyin temel haklarına veya özerk piyasaya yeterince önem verilmiyordu. Güney Avrupa devletleri, planlama kurumları veya devletleştirilmiş bankalar gibi modern aygıtlar aracılığıyla olsa da, ekonomiyi yönetme ayrıcalıklarından hiçbir zaman vazgeçmediler. 1960'lar boyunca Yunanistan ve Türkiye'de askerler, çatışma ve sınıf savaşını körükleyenlere karşı, toplumsal uyum ve dayanışmayı sağlamak üzere görev aldı. Soğuk Savaş gözlüğüyle bir ölçüde çarpıtılmış olsa da saflar şöyle belirleniyordu: Yeni orta sınıflar ve burjuvaziler (özellikle Avrupa'nın kuzeyine yönelmiş olanlar) karşısında köylü, devletçi burjuvazi ve ideolojik tutucular. Buradaki ironi, ordunun açıkça anti-liberal ve devletçi olan eski tip solu birincil muhalifi olarak ilan etmesiydi.

---

3 Kendini liberal ilan eden bir partinin otoriter dönemin egemen partisini, 1950'de iktidara geçebilmek için açıkça karşısına almak zorunda kaldığı yer paradoksal olarak Türkiye oldu (Keyder, 1987, 6. bölüm). Öte yandan bu paradoks aydınlatıcıydı. Türkiye'deki otoriter rejim, etkili çıkar dolayımı mekanizmalarını kurmakta diğer Güney Avrupa ülkelerindeki örneklerden daha az başarılıydı. Devlet aygıtının modernleştirilmesi, toplumsal değişimi kontrol altında tutmaya yeterli değildi ve düzenleyici olmaktan çok, baskıcıydı; dolayısıyla, daha sık olarak keyfî ve despotik güce başvurmak zorundaydı.

Liberalizmin reddinin siyasî rejimden daha derinlere indiği gerçeği, otoriterliğin ve ordunun İspanya, Portekiz ve Yunanistan'daki yenilgisinden sonra açıkça ortaya çıktı. Bir kez daha, modeli oluşturan İtalya oldu. İtalya'da devlet, kendilerine dönük düzenlemeleri sürdürmek ve kurallara bağlı evrensellikten kaçınmak isteyen oligarşik gruplar tarafından şekillendirilmişti: Özellikle bu durumun Komünist Parti tarafından da *de facto* kabulünden sonra, bu bağlamda oluşturulmuş uzlaşmalara karşı koyacak herhangi bir siyasal siyasî grup kalmadı. İtalya örneğinin bir önemi daha vardı: Bu örnek Brüksel'le olan ilişkinin ulusal düzeydeki düzenlemeleri rahatsız etmesi gerekmediğini, hatta bu ilişkinin, AT'nin bölgesel fonları ve *Mezzogiorno* örneğinde olduğu gibi, siyasal elit ile tabanları arasındaki bağların derinleştirilmesinde de kullanılabildiğini gösterdi. İspanya ve Yunanistan da bu modeli benimsedi. Artık oligarşiler yoktu, ama tabanlarını korumak ve muhafaza etmek için ellerinden gelen her şeyi yapan siyasî parti baronları vardı. Onlar, Polanyi'nin ekonomik liberalizm ilkesine alternatif olarak tanımladığı "toplumsal korunma ilkesi"ni sürdürmeyi kendi üstlerine almışlardı (Polanyi, 1957, 11. bölüm). Artık hukuk ve yönetim önünde farklılaşmamış bir vatandaşlık yaratmaya dönük evrenselliği ve özerk piyasayı amaç edinen liberalizmin bir cazibesi kalmamıştı.

Devletin modernleşmesi siyasal çerçeveyi değiştiren yeni yasaların benimsenmesini gündeme getirir. Bu yasalar toplumsal olarak kabul gören meşru davranış kalıplarıyla çelişse de, daha önce hoş görülmeyen bazı pratiklere onay verilmesinde ve bunların yasallaştırılmasında etkili olmuştur. Nitekim doğru formları ithal etmek kaygısı taşıyan, ama devletin ayrıcalıklarından vazgeçmeye ve toplumun ahlakî temeline karşı düşmeye istekli olmayan Üçüncü Dünya modernleşmecileri kendilerini bu tür bir ikilem içinde bul-

dular. Bir yüzyıldan uzun süredir Kuzey yasalarının benimsenmesine ve 1945 sonrası Amerikan tarzı liberalizmin açık zaferine rağmen, temel hukuk metinlerinin çoğunun liberalizmle olan sıkıntısı ve bu metinlerde devlete tanınan vesayet statüsü şaşırtıcıdır. Örneğin Yunanistan'da ordunun ve kilisenin, devletin paternalist ve anti-liberal kalmasını gerektiren tutucu tercihleri diktatörlük sonrası dönemin anayasasına (1975) dahil edilmişti. Dolayısıyla, bu anayasadan çıkan anlayış "geniş aile şeklindeki devlet kavramı"dır (Legg ve Roberts, 1997; s. 114). Anayasa, haklar yerine muğlak görevleri ve yükümlülükleri vurgulayarak şöyle der: "Devlet tüm vatandaşlarından toplumsal ve ulusal dayanışma görevlerini yerine getirmelerini isteme hakkına sahiptir." Anayasada, özerk sivil toplum olasılığını eleyerek, devleti vatandaşların paternalist koruyucusu olarak kutsayan başka maddeler de vardır. Askerî rejim döneminde hazırlanan Türkiye'nin 1982 Anayasası da, devlete, hükmü altında olanları görev ve yükümlülüklerine davet etme ve sivil toplumu 'düzenleme,' dolayısıyla piyasaya ve siyasal süreçlere yüce bir toplumsal fayda için müdahale etme yetkisi veren benzer maddeleri içerir. Bu yüce fayda, devletin muhakemesine göre bireysel hakların tanındığı veya mahrum kılındığı çerçeveyi belirler.

Devletin toplumla olan ilişkilerini kurumsallaştırma biçimini yansıtan alanlardan biri de sosyal politika programlarıdır. Bu alan İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalizmin doğasını dışavurduğundan, Güney Avrupa bağlamında sosyal politikalar üzerine karşılaştırmalı bir perspektif, bölgenin toplumsal düzenlemelerinin özgüllüğünü, toplumdaki baskın dengelerin şekillendirdiği biçimiyle gösterecektir. Bu nedenle, Ian Gough beş Güney Avrupa ülkesinin sosyal politika açısından aynı evrene ait olduğunun söylenebileceğini ileri sürer (Gough, 1996). Bu ülkelerin ortak özellikleri, farklı

gruplar için farklılaştırılmış ve hiyerarşik hakları, devletin belirli aygıtlarına bağlanmış, korporatize edilmiş ve katmanlaşmış organları, keyfî seçilme ve layık görülme mekanizmaları için yerel dayanışma programlarına ve kiliseye (veya camiye) yapılan başvuruları, hizmetlerin sunulma biçimini niteleyen kliantalizm ve yozlaşmayı kapsamaktadır. Katmanlaşmış çıkar grupları ayrıcalıkları konusunda kıskançtır ve refah sistemini liberal rejimlerin daha evrensel ilkeleriyle bağdaştıracak reformlara karşı çıkarlar. Evrensel mekanizmaların yokluğu ve partikülarizm, siyasal partilerin isteyerek benimsediği güçlü kliantalizmin siyasal mirasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca yardım programları, aşırı vaatlere rağmen yardım düzeyi düşük olduğundan ve yardımın bireyin değil, hanehalkının kaynaklarına göre verilmesi yüzünden, işlevselliğini sürdüren bir aile yapısına dayanır. Bu bağlamda biri devlet, diğeri sivil toplum hakkında olmak üzere iki nokta önem kazanıyor. Birinci olarak, sosyal politikanın bu "tutucu korporatist biçimi" (Esping-Andersen, 1998), devletin yapılanışını, kurallara bağlı evrensellik temelinde değil, farklılaştırılmış ve katmanlaşmış pratikler bütünü şeklinde yanlış yönlendiriyor. Aynı zamanda, sosyal politika, modern kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olduğundan, bunun uygulanış biçimi toplumu belirli bir şekilde yapılandırıyor (veya var olan yapıların sürdürülmesine yardımcı oluyor). Dolayısıyla Güney Avrupa'nın refah sistemi devlet ve toplumdaki tarihsel anti-liberalizmi yansıtıp yeniden üreterek derinleştiriyor; tutucu egemen güçler bunu "gelişen kapitalist ekonomi içinde geleneksel toplumu sürdürmenin; bireyi, bireyleşmeden, piyasanın rekabetçiliğinden ve sınıfsal muhalefet mantığından uzaklaştırarak organik toplumla bütünleştirmenin bir yolu olarak" görüyorlar (Esping-Andersen, 1990, 40). İkinci nokta düşük sosyal yardım düzeyinin altında yatan ve evrensel olmayan önkabulle ilgilidir. Buna

göre, devletin dışında, başka destek kaynaklarının da elde edilebilir olması gerekmektedir. Bu varsayım, toplumsal ilişkilerin metalaşma derecesi olarak yorumlanan sivil toplumun gelişme düzeyi hakkında yukarıda sözü edilen görüşün bir biçimidir. Cemaatler ve aileler bir güvenlik ağının farklı biçimlerini sağladıkları sürece, devletin üstlendiği sosyal programların eksiksiz olması gerekmemektedir. Buna bağlı olarak da bu tür bağımlılıklar cemaatleri ve onların oluşumunda örtük olarak var olan kliantalist ilişkileri güçlendirme eğilimi yaratıyor. Aileler sadece tüketici olarak ya da gelir transferlerinin alıcıları olarak değil, aynı zamanda üretim birimleri olarak da kalıyorlar.

IV

Enformel ekonomi (kayıtdışı sektör) genel olarak Güney'in, özel olarak Güney Avrupa'nın belirleyici özelliklerindendir. Formel ekonomiye dayanan işsizlik oranları veya gelir düzeyi ve dağılımı tahminleri var olan durumu yanlış yorumlamaktadır. Bu ülkelerin hiçbirinde sadece formel ekonomiye bakan bir analizle doğru sonuçlara ulaşılamaz. Dolayısıyla, İspanya'nın (veya diğer ülkelerden herhangi birinin) işsizlik oranı yüzde 20'lere yakın olarak ilan edildiğinde büyük bir abartma söz konusudur, keza bütün bölgede gelir düzeyleri resmî kayıtlardan daha yüksek, gelir dağılımı ise muhtemelen daha eşittir. Bu çıkarımlara genellikle itiraz edilmiyor; burada altı çizilmesi gereken nokta, enformel ekonominin varlığını, alanını ve onun yapısal etkilerinin doğasını belirleyen devletin tavrıdır. Burada bürokrasinin gerektirdiği aşırı kırtasiyeden öte, daha temel bir düzeyde, devletin kontrol ayrıcalıklarından vazgeçmek ve piyasanın kendi yönünü bulmasına izin vermek konusundaki isteksizliğinden söz ediyoruz. Başka bir deyişle, enformellik

devletin harç ve pul geliri toplama isteğinden, hatta çalışanlarına iş yaratmanın peşinde olmasından kaynaklanmıyor. Asıl neden devletin, piyasanın yıkıcı ve yozlaştırıcı etkilerinin önüne geçmeye kararlı, koruyucu bir tavra olan bağlılığıdır. Bu görece asil duygu, şüphesiz, daha genel bir anti-liberal tavırdan kaynaklanmaktadır ve paternalist bağımlılığı sürdürmeye yöneliktir.

Devletin piyasanın işleyişini onaylamaktaki isteksizliğini ve acizliğini gösteren örneklerden biri de kentleşme biçimidir. Lila Leontidou'nun da (1990) belirttiği gibi, Akdeniz şehirleri, yüksek statü bölgesi olarak kalan kent merkezlerinin çevresindeki yerleşimlerin esas olduğu Güney şehirlerininkine benzer bir kent yapısına sahiptir. Bu gelişmenin bir nedeni, arazi piyasasında hüküm süren enformelliktir. Devletlerin, topraktaki mülkiyet haklarına uyulmasını sağlamaktaki "zayıflığı" nedeniyle göçmenler (ve kentte yaşayanlar) kent çevresindeki arazileri ele geçirmenin ve üzerlerine bina inşa etmenin enformel yollarını geliştirmeyi başarmışlardır. Aslında bu zayıflık, özellikle toprak gibi pek de kolay olmayan bir mal söz konusu olduğunda, metalaşmaya karşı bir tercihi gizlemektedir. Piyasaya maksimum özerklik tanımak ve toplumsal dengeleri korumak için sonuçlarını törpülemek biçimindeki Kuzey eğilimi, Güney'de ekonomik yaşamın tüm alanlarına, özellikle toprak ve emeğin alınıp satılmasına nüfuz etmesini önleyen bir *ex ante* şüpheye dönüşmüştür. Bu yasaklamalar ve iyi niyetli ihmal yığınından devlet, altyapısal gücü anlamında değil, ama enformel pratiklere keyfî olarak müdahale edebilme ve süregiden pratiği yasadışı ilan etme veya tam tersine kâğıt üzerinde yasadışı olan bir pratiğe onay verme kabiliyeti bulunması anlamında, güçlenmiş olarak çıkmaktadır.

Yasal öngörülebilirliğin yokluğuyla belirlenen bu görünümün ekonomide özel bir birikim şekline yol açarak, be-

lirli bir sınıf oluşumunu yapılandırdığı yorumu da, bu tartışmaya eklenmelidir. Bu modelin olumlu bir değerlendirmesi, Emilia-Romagna örneğinde olduğu gibi, İtalyan devletinin yasaları görmezden gelişinin düşük ücretlere ve ödenmemiş vergilere izin verdiği, dolayısıyla esnek birikim modelinin başarısını mümkün kıldığı yönünde olabilir (Capecchi, 1989, s. 193); hatta bu modelin gelişmiş bir biçiminin post-Fordist geleceğe giden yolu gösterdiği bile ileri sürülebilir (bkz. Piore ve Sabel, 1984; Sabel 1984). Öte yandan, devletin kuralları ve yasaları uygulamaktaki belirsizliği yatırımcılar için kaygan bir zemin yaratmaktadır. Bu yorumda, esneklik, istenen değil, ama gönülsüzce kabul edilen gerekli bir stratejidir. Örneğin İstanbul'daki bavul ticareti, bir yandan, tüccarlar, dükkâncılar, imalatçılar ve turist-müşteriler bakımından takdire değer bir esnekliği yansıtırken, bir yandan da bütün bu kesimler, bu görmezden gelişin geçici olduğu, düzenlemenin, verginin ve bürokrasinin her an dayatılabileceği kaygısıyla yaşıyorlar. Yatırımlar ve istihdam kararları kısa dönemli olmaya mahkûm, dolayısıyla belirli bir birikim ve sınıf oluşumu ortaya çıkıyor.

V

Güney Avrupa sosyal biliminin birleştirici yönelimi, Kuzey modernitesiyle olan farklılığı ön plana çıkarıyor. Bu farklılık, kültürel özü de içeren karmaşık bir oluşumdan kaynaklanıyor. Bu farklılık her ne kadar indirgenemez bir kültürel bölünmeden kaynaklansa da, Kuzey'in dayatmasına karşı sürekli yeniden biçimlendirildi ve oluşturuldu. Eşitsiz gelişmenin yol açtığı tepkiler, dayanışma ve paternalizm gibi kavramlar temelinde meşrulaştırılan devletçilik ve milliyetçilik bağlamında gelişti. Toplumsal kliantalizm pratikleri, devletçilik, "idarî olarak zayıf olduğu kadar müdahaleci

olan bir devletin varlığıyla" (Sapelli, 1995, s. 20) birleşerek partiler arası siyasete dönüştü. Bu siyaset anti-liberal meşruiyetini hâlâ sürdüren popülist demokrasinin özel bir biçimine yol açtı. Bu dengeler ayrıcalıkların ve yozlaşmanın korunmasına imkân vererek devlet elitlerinin işine yaradı, ama aynı zamanda sivil toplumun öngörülebilir kurallar temelinde gelişip serpilmesini zorlaştırdı. Dolayısıyla, liberal olmayan devletin belirli bir şekli, özerk olmayan sivil toplumun belirli bir tipini besledi. Bu yönelimlerin her ikisi de Kuzey modernitesi idealinin uzağında. Liberalizmin küresel bir burjuvazi aracılığıyla dayatıldığı, içinde olduğumuz bu dengeler nasıl tehdit ediliyor? Öyle görünüyor ki, ulusal kapitalizmleri yönetme gücü temelinde kendilerini meşrulaştıran devletler, Güney Avrupa'da çelişkilere yol açtı. Bu bağlamda öncelikle devlet anlayışı ve devletin meşruiyeti sorgulanıyor. Devlete daha az, global sermayenin uluslararası dolaşımına daha çok bağlı, devletin vesayetinden kendini kurtarmaya hazır bir burjuvazinin ortaya çıkışı, artık ulusal kapitalizmlere uyum gösteremeyecek dünya ekonomisinin değişen koşullarının kanıtı oldu. Derinleşen uluslararasılaşma, gelişen kapitalistleri, ulusal sınırlar içinde kalmaktansa global ölçekte fırsatlar aramayı ve ulusal öncelikleri dayatan devletin temel amaçlarındansa liberal ekonomiyi ve öngörülebilirliği tercih etmeye yöneltti. Ket vurulmuş olsa da İtalya'da başlayan "Temiz Eller" operasyonu, bürokraside, parti aygıtlarında ve bütün patronaj mekanizmalarındaki yozlaşmayla mücadele etme süreci bu yönde atılmış önemli bir adımdı: Bu adımın amacı hesap sorulabilirliği gündeme getirerek devlet-toplum ilişkisinin dayanaklarını dönüştürmekti. Öte yandan hızlı dönüşümün yol açtığı kriz, Kuzey tipi bir liberalizme geçiş vaatlerine ilişkin bir hayal kırıklığı doğuruyor. Bu vaadin sağladığı çekim gücünün yokluğunda, devlet üzerindeki baskıyı yoğunlaştıran

bölgesel ve etnik hareketler daha çekici hale geliyor. Aynı zamanda, formel piyasalardan veya formel yasama alanından kaçınan pratiklerin önemi artıyor, çünkü sayıları artan işsizler, onları kapsayacak şekilde oluşturulmuş popülist mekanizmaların işlevselliğini yitirdiği bir çerçevede yaşamlarını sürdürmek mecburiyetinde. Yasadışı göç yoluyla tabloya giren kesimlerle birlikte, toplumun artan bir bölümü için devletin büyüyen önemsizliğinden bahsetmek bile mümkün görünüyor. Bu yüzden geçiş süreci dengede asılı durmakta: Liberalleşme ve Kuzey'le yakınlaşma bir olasılık. Diğeri ise, toplumun özerkleşmesi ve parçalanmasıyla ilgili olarak devletin içinin boşalması. Bu yazıdaki ana fikir göz önünde tutularak şu soru sorulabilir: Organik devletçiliğin yeniden oluşturulmuş bir biçimine dönmek gibi üçüncü bir senaryo olabilir mi? Halen hem devletin hem de sivil toplumun bir biçimde ayakta kaldığı bir dönem içindeyiz ve bu alternatiflerin ardındaki toplumsal güçlerin ve koalisyonların şekli de henüz tanımlanmış değil. Daha da önemlisi, içinde bu alternatiflerden birinin geçerli olacağı global çerçeve de kendi biçimini kazanma süreci içinde.

KAYNAKLAR

Arrighi, G. (1985), "Fascism to Democratic Socialism: Logics and Limits of a Transition"; G. Arrighi (ed.), *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*, Sage, Beverly Hills, s. 243-279.

Arrighi, G., Çağlar Keyder ve I. Wallerstein (1989) "Southern Europe in the World Economy in the Twentieth Century: Implications for Political and Social Transformations", Michael T. Martin ve Terry R. Kandal (ed.), *Studies of Development and Change in the Modern World*, Oxford University Press, New York, s. 409-17.

Berkes, Niyazi (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal.

Capecchi, V. (1989) "The Informal Economy and the Development of Flexible Specialization in Emilia-Romagna", Alejandro Portes, Manuel Castells ve Laura A. Benton (ed.), *The Informal Economy, Studies in Advanced and Less Developed Countries*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, s. 189-215.

Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton.

Gough, I. (1996) "Social Assistance in Southern Europe", *South European Society and Politics*, 1, 1, s. 1-23.

Holman, O. (1996) *Integrating Southern Europe, EC Expansion and the Transnationalization of Spain*, Routledge, Londra.

Keyder, Ç. (1987) *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra.

Kurth, J. (1993) "A Tale of Four Countries: Parallel Politics in Southern Europe, 1815-1990", J. Kurth ve J. Petras (ed.), *Mediterranean Paradoxes: Politics and Social Structure in Southern Europe*, Berg, Providence/Oxford, s. 27-66.

Legg, K. R. ve Roberts, J. M. (1997) *Modern Greece, A Civilization on the Periphery*, Westview Press, Boulder.

Leontidou, L. (1990) *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*, Cambridge University Press, Cambridge.

Mavrogordatos, G. T. (1983) *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley.

Piore, M. J. ve Sabel C. F. (1984) *The Second Industrial Divide*, Basic Books, New York.

Polanyi, K. (1957) *The Great Transformation*, Reinhart and Co., New York.

Sabel, C. F. (1994) "Flexible Specialization and the Emergence of Regional Economies", A. Amin (ed.) *Post-Fordism, A Reader*, Blackwell, Oxford.

Sapelli, G. (1995) *Southern Europe since 1945: Tradition and Modernity in Portugal, Spain, Italy, Greece and Turkey*, Longman Publishing, Londra.

Stepan, A. (1978) *The State and Society: Peru in Comparative Perspective*, Princeton University Press, Princeton.

Wiarda, H. J. (1973) "Toward a Framework for the Study of Political Change in the Iberic-Latin Tradition: The Corporative Model", *World Politics*, 25, Ocak, s. 206-235.

6
Mısır deneyimi ışığında Türk burjuvazisinin kökeni

Türk burjuvazisini Türkiye devleti yarattı - uzun ve dolambaçlı bir süreç sonunda. Fakat cumhuriyet rejiminin açıklanan amaçları arasında bir burjuvazi yaratılması yoktu. Bunun nedeni herhalde yönetici elitin bir düzeyde kendini Osmanlı yönetici sınıfının devamı olarak görmesi ve bu nedenle de "tam bağımsız" hüviyetinden taviz vermek istememesidir. Böylece burjuvazi yaratma projesi dünya koşulları çerçevesinde gelişti: Hem bürokratlar hem de işadamları, içinde yaşadıkları koşullara uyum sağladılar, hegemonik güçlere ve kurumlara, onlardan gelen sinyallere cevap verdiler. Bütün bu süreç içinde bürokratlar inandırıcı ve halka cazip gelen bir devlet projesi üretemediler; bu nedenle de burjuvazinin güçlenmesi karşısında kendi statülerini kaybettiler. Örneğin iktisadî eylemlerini meşrulaştıracak kalkınmacı bir projeyi ortaya atabilselerdi, burjuvaziyle ilişkileri çok farklı olabilir, Doğu Asya örneklerindeki gibi bir birliktelik ve eşgüdüm söz konusu olabilirdi: Fakat gelişen burjuvazi bürokrasiye hiçbir zaman güven duymadı; devlet elitinin iktidarı keyfî olarak kullandığını düşündü. Aslında

dünya dengelerinin radikal olarak değiştiği 1980'lere kadar burjuvazinin siyasî ve ideolojik sahnelerde baş rol oynadığını söylemek kolay olmaz.

Türkiye'de kapitalist gelişmenin belirlediği bir sınıf olgusu 1950'lere kadar fazla önem kazanmadı; bu olgunun ülke gündeminde siyasal ve ideolojik ağırlık kazanması ise, daha da yakın tarihlerde gerçekleşti. Bu gecikmenin nedenleri, Türkiye'de kapitalist gelişmenin tarihsel seyrinde yatmaktadır. Bu yazıda söz konusu gelişmeyi ana hatlarıyla ele alarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve akabinde ülkenin Rum ve Ermeni nüfustan "arındırılmasının", yeni bir Türk burjuvazisi yaratma zorunluluğuna yol açtığını, daha sonra Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı'nın da, bu süreçte devletin baskın bir konumda olmasını gerektirdiğini öne süreceğim.

I. "Kapitalizm öncesi" ortamın niteliği

Türk burjuvazisinin oluşumu, tarihsel olarak bazı özel koşullarla bağlantılıydı: Büyük toprak sahiplerinin bulunmaması, güçlü ve özerk bir devlet mekanizması ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ülke nüfusundan gayri Müslimlerin "silinmesi." 19. yüzyıla kadar Ortadoğu'nun genelinde bir burjuvaziden söz etmek mümkün değildir. İngiliz hegemonyasının kurulması ve dış ticaretin artmasıyla, ekonomideki üretim kararlarını belirleyen yeni bir yönelim kendisini göstermeye başladı. Toprak mülkiyeti ve küçük köylülüğün siyasal otoriteyle ilişkisi açısından bölgeler arasında bulunan farklılıklar, nitelik olarak birbirinden çok farklı sosyal farklılaşma ve sınıf oluşumu örüntüleri yarattı. Mısır ve Türkiye deneyimleri, bu farklılığın boyutlarını gözler önüne sermektedir: Dış ticaret, ekonominin diğer dallarıyla kıyaslanamayacak, en kârlı ekonomik etkinlik

durumuna gelirken, Mısır ile Türkiye arasında ortaya çıkan temel fark, Mısır'da büyük toprak mülkiyetinin mevcut olmasına karşılık, Türkiye'de küçük köylülerin toprağa tasarruf haklarını koruyor olmasıydı.

Bu farklılık çeşitli şekillerde izah edilebilir.[1] Hukuk ve toplumsal çatışma geleneği çerçevesinde toprak mülkiyeti örüntülerinin tarihsel oluşumundaki farklılıklara bakabiliriz. Açıklama için izlenebilecek ikinci yol, devletin toprak sahiplerinden otonom olabilme derecesine ağırlık vermektir: Güçlü bir merkezî devlet, vergi alabileceği ve askere çağırabileceği bir bağımsız köylülüğü tercih eder. Büyük toprak sahipleri ise, sadece toprakları ellerinde tutarak köylüyü topraksız bırakmaya değil, ama aynı zamanda temel üretim kaynağı üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürebilmek için siyasal otoriteyi de kontrolleri altında tutmaya çalışırlar. Üçüncü bir olasılık, farklı alternatiflere açık dönüm noktalarının belirleyici olduğunu ileri sürmektir. Dönüm noktaları, birbiriyle çatışan sınıfsal projelerin dengede olduğu ve tarihin her iki yöne de gidebileceği bir zamanda, alternatif seçeneklerden hangisinin gerçekleşeceği açısından potansiyel taşımaktadır. Böyle durumlarda, tarihsel konjonktüre eklenen herhangi bir yeni girdinin olağanüstü bir etkisi olmaktadır. 19. yüzyıl boyunca bu etken, genellikle dış güçlerin aktif müdahalesi şeklinde karşımıza çıkar.

Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın bütün toprakları merkezden kontrol etme projesi başarısızlığa uğrayınca, tarımın yapısı tekrar eski biçimini aldı.[2] Hanedan mensupları, mül-

1 Bu tür açıklamaların metodolojisi üzerine bir tartışma için bkz. T. H. Aston ve C. H. E. Philpin, ed., *The Brenner Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); benzer konuların Ortadoğu bağlamına uyarlanması için bkz. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, ed., *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* (Albany: State University of New York Press, 1991).

2 19. yüzyıl arka planı için bkz. Alan R. Richards, "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", *Review*, c. 1, no.2, Güz 1977; Kenneth Cuno, "The Origins

tezimler, toprak üzerinde kontrol kurmak isteyen yeni pamuk tüccarlarına ve büyük toprak sahiplerine dönüştüler, köylüler de, ortakçı, kiracı ya da topraksız tarım işçisi haline geldi. Bu süreç, pamuk üretiminde patlama yaşanan 1860'larda hız kazandı, İngiliz işgali döneminde de iyiden iyiye pekişti. Dolayısıyla Mısır'da köylülük, şu ya da bu ölçüde, ama her zaman bağımlı kaldı ve kökenleri en önemli ekonomik kaynak olan toprağın kontrolüne dayanan bir sınıf daima hâkim konumdaydı. Devlet perspektifinden bakıldığında, siyasal otoritenin, gelirlerini tarımsal üreticilerin artığına el koymak suretiyle elde eden bir sınıfla bütünleşmesi, köylülerin bağımlı piyonlara indirgenmesinin önünde hiçbir engel bulunmaması anlamına geliyordu. Toprak sahibi sınıf devlet yapısına da hâkimdi; bu durumda bürokrasi otonom olamazdı ve bağımsız köylülükte bir müttefik arayacak da değildi. Mısır, 19. yüzyıl boyunca, büyük toprak sahiplerinin siyasal aygıt üzerinde denetim kurduğu bir toplum olma özelliğini korudu.

Türkiye'nin gelişme öyküsü çok farklıdır.[3] İlk olarak, Anadolu'nun tarımsal yapısına daima küçük ve bağımsız aile mülkiyeti egemen olmuştu. Hem fiziksel hem de ekonomik coğrafya, dağınık köy modeline uygundu, her bir birimde üretilen artığın asla çok büyük olmadığı bir ortam doğmuştu. Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının idare anlayışı, çok sayıda köylü ailesinin ürettiği küçük artıkların vergi

---

of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, c. 12, no. 3, Kasım 1980; Gabriel Baer, "Social Change in Egypt: 1861-1962", P. M. Holt, ed., *Political and Social Change in Egypt, Historical Studies from the Ottoman Conquest to the United Arab Republic* (Londra: Oxford University Press, 1968).

3 Bkz. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra: Verso, 1987); Türkiye'nin tarım yapısının benzersizliği üzerine bkz. Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East* (Boulder: Lynne Rienner, 1982).

olarak toplanmasına dayanıyordu. Artığı toplayanlar, büyük rakamlara varan sayılarıyla, resmen toplayabildikleri bütün artığı merkeze aktaracağı beklenen devlet görevlileriydi.

Küçük köylülüğün yaygınlığı açısından, merkezî devletin gücü kritik önem taşıyordu. Aslında, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında arazi düzenlemeleri, köylü ailesini temel üretim birimi olarak kabul ediyordu ve köylü ailesinin merkezî yönetime vergi ödeyebilmesi bakımından yeterli miktarda toprağa sahip olmasını öngörüyordu. Her iki imparatorluk da, köylünün toprağının yerel nüfuz sahipleri tarafından elinden alınmasına engel olmaya çalışmış ve sık sık yasal ve askerî araçlara başvurarak bu konudaki kararlılıklarını sergilemişti. Bu nitelikte son gelişme, 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında meydana gelmiş, merkezî yönetimin yerel âyanın yarattığı potansiyel bir tehlikeyi bertaraf etmesiyle gerçekleşmişti.[4] Zayıf merkezî otorite, yarı resmî nitelik taşıyan âyanın oluşumuna ilkin izin verdi; ama 19. yüzyılın başlarında, daha güçlü konuma kavuştuğunda âyanın iktidar tabanlarını kolayca tasfiye etti.

Anadolu âyanı, yükseliş döneminde, büyük çiftlik sahibi haline gelememişti. Mültezim ve tüccar olarak bu nüfuzlu kişiler genellikle devletin belirlediği sınırlamaları ihlal ediyor, muhtemelen köylüleri ideal modelde öngörülenden çok daha fazla sıkıştırıyorlardı. Fakat köylünün toprağını elinden alıp büyük mülkiyete dayanan bir üretim yapısı geliştiremediler. Toprakla ilgili yeni ilişkiler oluşturamamaları, âyanın gücünün kolayca kırılmasına imkân tanıdı. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, âyan artık tarihe karışmıştı: Yerel

4 Bkz. Halil Inalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen, ed., *Studies in Eighteenth-Century Islamic History* (Carbondale: University of Southern Illinois Press, 1977); Andrew G. Gould, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies*, c. VII, no. 4, Ekim 1976.

ekonomilerde âyanın oynadığı rolü, büyüyen dünya ekonomisiyle bütünleşen çok farklı bir aracılar grubu üstlenecekti.

Yukarıda sunulan perspektiflerin öngördüğü uzun vadeli, yapısal trendlere rağmen, 19. yüzyılda, sınıf dengelerinin evriminde alternatif sonuçlara ulaşılmasının mümkün hale geldiği dönüm noktalarını saptayabiliriz. Örneğin, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır denemesi böylesi bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır.[5] Bu deneme başarılı olsaydı, köylülük, daha bağımsız ve özerk bir hale gelecek, ekonomik gücün daha eşit biçimde dağıldığı bir toplumda yönetimin dizginleri devlet bürokrasisinin eline geçecekti. Mehmed Ali Paşa'nın denemesinin başarısızlığına neden olan başka içsel faktörler de bulunmasına rağmen, asıl darbeyi indiren, uluslararası hegemonik gücün aktif müdahalesiydi. İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun işbirliğiyle Mısır'a dayatılan 1838 Antlaşması, bu denemeyi bir daha hayata geçirilemeyecek şekilde sona erdirdi.

1882'de İngiltere yeniden müdahale ettiğinde, emperyalist güç, büyük toprak mülkiyetinin ticarîleştirilmesine dayalı bir gelişmeyi korumak ve hızlandırmak üzere kullanıldı. Arabi Paşa ayaklanması başarılı olsaydı, hem büyük çiftliklerin gelişimini, hem de bunların Avrupa kapitalizminin ticaret ve kredi ağlarıyla bütünleşmesini engelleyebilirdi. İngiltere'nin müdahalesi isyanın bastırılmasını sağladı.[6] Bu örneklerin her ikisinde de, dönüm noktaları, sınıf çıkarlarının çatışmasının devletler arası çatışmayla örtüştüğü tarihsel anlardır. Sonuç, büyük ölçüde, hegemonik devletin müdahalesiyle belirlendi. Bu tür bir müdahale olmasaydı, Mısır'ın tarımsal yapısındaki sınıf dengeleri, çok farklı bir biçim alabilirdi.

Buna karşılık, devletler arası sistemin Osmanlı İmpara-

5 Bkz. Helen Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt* (Cambridge: Harvard University Press, 1969).

6 Alexander Schölch, *Egypt for the Egyptians* (Londra: Ithaca Press, 1981).

torluğu esas bölgeleri üzerindeki etkisi, merkezî otoritenin kontrolünü sürdürmeye yönelik olmuştur. Yani, Avrupa devletlerinin müdahaleleriyle, kritik dönüm noktalarında merkez desteklendi, yerel nüfuz sahiplerini güçlendirecek alternatif oluşumlar engellendi. Bu tür müdahalenin ilk örneği, 1838 İngiliz-Osmanlı Antlaşması'dır - bu antlaşmanın Anadolu'daki etkisi Mısır'da yarattığı etkinin tam tersiydi. Bu antlaşmayla İngiltere, âyana karşı Bâbıâli'nin yanında olacağı konusunda zımnen güvence vermiş oldu. İmparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması önemli bir hedefti ve bunun için merkezin güçlendirilmesi, III. Selim ve II. Mahmud döneminin merkezîleştirme çabalarının desteklenmesi gerekiyordu. Bürokrasinin bağımsız köylüden elde edilen gelirleri etkili bir biçimde kontrol altında bulundurabilmesi için, âyandan kaynaklanan tehditlerin bertaraf edilmesi de zorunluydu.[7]

Osmanlı ve Mısır'ın borçlarını ödeyemeyeceklerini ilan etmelerinin ardından, alacaklı devletlerin izlediği politika daha da açıklayıcı nitelik taşımaktadır. Kahire'deki Caisse de la Dette, özellikle arazilere dış yatırımı teşvik eden kritik bir aracı kurum haline gelirken, İstanbul'daki Düyûn-ı Umumiye İdaresi Osmanlı tarımsal yapısını dönüştürmeye çalışmadı ve Osmanlı modelini sürdürerek, küçük köylülükten vergi toplamaya çaba gösterdi.[8] Diğer bir deyişle, Düvel-i Muazzama, malî krizin en ağır olduğu ve kolayca imtiyazlar sağlanabilecek bir dönemde, küçük köylünün egemen olduğu tarımsal yapıyı güçlendirme yoluna gitti. Dolayısıyla, bu iki ülkenin tarihi her bakımdan farklılık

7 V. J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East, 1834-1853*, Stanford University Press, Palo Alto, 1935; ayrıca şu kaynaktaki makalelere bkz. Çağlar Keyder ve Donald Quataert, ed., "The Impact of 1838 on Anatolia and Egypt", *New Perspectives on Turkey*, özel sayı, no. 7, 1992.

8 Bu konuda klasik kaynak: D. C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929).

göstermektedir: Toprak mülkiyeti örüntülerinin kökenleri, devlet ile köylülük arasındaki ilişki ve tarımsal yapıyı şekillendiren dış müdahalenin niteliği. Şimdi de burjuvazilerin oluşumu açısından bu farklılığın sonuçlarını ele alacağız.

II. Burjuvazilerin kökenleri

İki ülkenin tarımsal yapılarına ilişkin yukarıda sunulan açıklama, burjuvazilerin niteliğini anlamaya yönelik bir başlangıç noktası sağlamaktadır. Mısır'da bilinen gelişme patikası izlenmişti: Prekapitalist, tarımsal birikim burjuvazinin oluşmasını sağlamış, daha sonra bu burjuvazi kapitalist tarzda birikim yapmaya başlamıştı.[9] Bu, Türkiye'deki gelişmeye nazaran daha kolay anlaşılır bir evrimdir. Burjuvazinin Türkiye'deki gelişimi çok daha karmaşık bir süreç sergiler.

Mısır'da 1850'li ve 1860'lı yıllarda tarımsal servetin yoğunlaşması, pamuk üretiminde yaşanan patlamanın etkisiyle ivme kazanmıştı. Bunun sonucunda, ticaret, sigorta, ulaşım, arazi ıslahı ve özellikle finans alanlarında çok gelişkin bir yapı ortaya çıkmıştı. Hızlı büyüme sayesinde yabancı sermaye ve yeni yerleşimciler ülkeye akın etmişti. Çok geçmeden, Mısır devletinin himayesi altında, pamuk ekonomisinde ortak çıkarları olan birleşik bir sınıf oluştu. Tarım, temel birikim kaynağı olmaya devam etti: Kentsel ticaret ve imalat işletmeleri tarımsal faaliyetlerin etrafında gelişti.[10] Hem yerli toprak sahipleri, hem de yeni yerleşen yabancı nüfus ticaret ve finans faaliyetlerine girişti, daha sonra da

9 Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969); David S. Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt* (Cambridge: Harvard University Press, 1958).

10 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1820-1914* (Londra: Methuen, 1981), 5. bölüm. Ayrıca bkz. Cuno, "The Origins of Private Landownership" ve Richards, "Primitive Accumulation."

imalatçılığa başladı. Dış borçlar doğrudan tarımsal üretkenliğin artırılması için kullanıldığı ve daha sonra yabancılar (özel şahıslar) arazi satın alabildiği için, tarımsal sömürüyü gerçekleştirenler ile yabancı kökenli sermayenin birleşmesini sağlayan sorunsuz bir süreç yaşandı. Arazi sahipliği ve köylülüğün sömürüsü, tüm bu yapının temeli olarak kaldı.

Dolayısıyla, Mısır burjuvazisinin oluşumu, kökenleri bakımından birbirinden farklı iki unsurun tedricî olarak birleşmesi sürecinin ardından gerçekleşti: Bir yanda, Avrupa bankalarıyla ve ticarî işletmeleriyle yakın bağlantıları olan finans ve ticaretle uğraşan çoğu Avrupa kökenli işadamları, öte yanda topraktan elde ettikleri birikimi ticarete ve daha sonra sanayiye aktaran büyük arazi sahibi aileler. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, tarımsal artığın her iki fraksiyonu da finanse ettiği çok net bir şekilde ortaya çıkmıştı, dolayısıyla iki grubun da tarımsal yapının muhafaza edilmesinde çıkarları ortaktı. Daha sonra bu gruplar, kentsel büyümenin yarattığı ivmeyle ithal ikameciliğine ve üretime geçtiler. Burjuvazinin Mısır doğumlu kesiminin, iki dünya savaşı arası dönemde yabancılar aleyhine güçlendiği kuşkusuz doğrudur, ama milliyetçi çatışma rakip burjuva gruplarının çatışması niteliği taşıyordu ve kapitalist gelişmenin ivme kaybetmesine yol açmadı.[11]

Mısır'ın gelişim süreciyle kıyaslandığında, Türkiye bir anomali gibi görünmektedir.[12] Yukarıda işaret edildiği üzere, Osmanlı döneminde Anadolu'da, tarımsal yapıya küçük köylü-

11 Robert Tignor, "The Economic Activities of Foreigners in Egypt, 1920-1950: From Millet to Haute Bourgeoisie", *Comparative Studies in Society and History*, c. 22, no. 3, Temmuz 1980; Robert Vitalis, "On the Theory and Practice of Compradors. The Role of Abduh Pasha in Egypt's Political Economy", *International Journal of Middle East Studies*, c. 22, no. 3, Ağustos 1990.

12 Şili örneği paradigmatik niteliktedir. Bkz. M. Zeitlin, *The Civil Wars in Chile or the Bourgeois Revolutions that Never Were* (Princeton: Princeton University Press, 1984); F. H. Cardoso ve E. Paletto, *Dependency and Development in Latin America* (Berkeley: University of California Press, 1978).

lük hâkimdi. Aşağıda inceleyeceğimiz çok önemli bir bölgesel istisna dışında, Anadolu'da büyük toprak sahipleri ortaya çıkmadı ve toprak sahipliği temelinde birikim yapılması söz konusu değildi. Yukarıda belirtilen nedenlerle köylülerin mülksüzleştirilerek büyük arazilerin kurulması olanaksızdı, dolayısıyla Mısır'da yaygın olan türden bir sömürüye tâbi olacak bağımlı köylüler bulmak güçtü.[13] Tarımsal yapının dönüşümünü engelleyen faktörler şu şekilde sıralanabilir: Kırsal toplumdaki yerleşik toplumsal ilişkiler ve tarihsel gelenek, köy topluluğunun toprak sahipliğini koruma tarzı, imparatorluk düzenini meşrulaştırmaya hizmet eden ideoloji, devletin hukuk sistemi ve yasaları uygulama biçimi, son olarak da, toprağın özelleştirilmesi ve yoğunlaştırılması yönünde dışsal bir müdahalenin bulunmaması.[14] Anadolu, 19. yüzyıl dünya ekonomisine eklemlenmeye başladıysa da, Anadolu'nun bütünleşme seviyesi Mısır'la kıyaslandığında çok daha sınırlı düzeyde kaldı. 1914'te Mısır'da kişi başına ticaret hacmi, Osmanlı İmparatorluğu'ndakinin 2,5 katıydı. Bu, söz konusu ülkelere yapılan yabancı yatırımlar arasındaki farkın hem nedeni hem de bir sonucuydu: Osmanlı İmparatorluğu'na, Mısır'a yapılanın ancak üçte biri dolayında yabancı yatırımı yapılmıştı. Bu düşük performans, kısmen Anadolu topraklarının üretkenliğinin çok daha düşük seviyede olmasından kaynaklanıyordu, ama, gerçek neden, yukarıda sözü edilen farklı toprak sahipliği örüntüsüydü.[15]

---

13 Bu güçlüğü gösteren bir örnek, İzmir yöresinde arazi satın alan yabancıların (özellikle İngilizlerin) giriştiği kısa ömürlü denemedir. Plantasyon benzeri çiftlikler kurmak isteyen bu yabancılar, ucuz işgücü veya ortakçı bulamamış ve kısa sürede arazilerini küçük köylülere devretmişti. Bkz. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Bilim, 1974).

14 Keyder ve Tabak, ed., *op. cit.*'te yer alan makalelere bkz. Islamoğlu-Inan ve Arıcanlı'nın makaleleri özellikle bu konu üzerinde durmaktadır.

15 Bkz. Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in Comparative Perspective", Ç. Keyder, ed., "Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations", *Review*, c. XI, no. 2, Bahar 1988, özel sayı.

Tarımsal yapının değişmemesinin sonuçlarından biri, Anadolu'nun tek bir ya da az sayıda tarımsal ürünün ihracatçısı haline gelmemesidir. Tarımsal ürünlerden elde edilen toplam ihracat gelirinde payı % 15'i aşan bir ürün hiçbir zaman olmamıştı.[16] İhraç edilen ürün yelpazesi çok genişti: Çeşitli tahıllar, boya yapımında kullanılan hammaddeler, madenler, kuru üzüm, fındık, fıstık, pamuk ve (19. yüzyılın ikinci yarısında) tütün, ihracat malları arasındaydı. İhracat gelirlerinde tek bir kalemin ağırlık kazanmamasının temel nedeni, çok sayıda üreticinin tek ürüne geçmenin getireceği riskleri göze almasını sağlayacak fiyat teşviklerinin verilmesinin çok güç olmasıydı.

Dolayısıyla ne dünya ekonomisine katılma öncesindeki tarımsal düzen, ne de dünya sistemiyle bütünleşmenin bu düzende yarattığı değişiklikler, tarımsal artığın belli ellerde yoğunlaşmasına yol açtı. Oysa, para getiren yeni ticarî faaliyetler ortaya çıkmıştı. Ticaret ve finans alanlarında yeni aracı konumları doğmuştu - tarımsal artığın toplanması, ihracat yapılan limanlara aktarılması ve köylülerin dünya pazarına yönelik ürünlerin üretimine geçmesini sağlayan parasal desteğin verilmesi, yeni aracıların işlevleri arasındaydı. İthalatın artması ve ithal malların toptan ve perakende dağıtımının gerçekleştirilmesi yeni iş alanları yaratmıştı. Artığın belli ellerde yoğunlaştığı tarımsal yapılarda, büyük toprak sahiplerinin çoğu aynı zamanda ticaretle uğraşıyordu; tüccarlarla daha eşit ilişkiler kurabiliyor, hatta (Doğu Avrupa'nın büyük bir kesiminde görüldüğü üzere) tüccarları politik açıdan tâbi konuma sokabiliyorlardı. Ama, binlerce küçük üreticinin var olduğu bir ortamda, ekonomik ve politik dengeler tüccarların lehineydi. Diğer bir deyişle, Mısır'da pamuk sektöründe faaliyet gösteren tüccarlar ve finansörler büyük toprak sa-

16 Bkz. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

hipleri üzerinde tahakküm kuracak bir konumda değildi. Tarımsal artığa el koyan ve bu artığın dolaşımını yapan grupların ittifakıyla homojen sayılabilecek bir sınıfın ortaya çıkması için gereken koşullar mevcuttu. Anadolu'da ise, tam tersine, aracı sınıf tarımsal ekonominin dışında oluşmuştu ve (tanımı gereği güçsüz olan) köylülükle muhatap olduğundan üstün bir konumda bulunuyordu.[17]

1838 antlaşmasıyla elde ettikleri imtiyazlar sayesinde ülke ticaretinde hâkimiyet kuran yabancı tüccarlara önceleri tâbi olan bu yerli aracı sınıf, yavaş yavaş bağımsız bir statü kazandı ve yerel ekonomiyi yabancıların doğrudan denetiminden kurtarmayı başardı.[18] Başka bir deyişle, Mısır'daki gelişmelerin tersine, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılar yerlileşemedi. Yerliler arasında çoğunun kökleri 19. yüzyıl öncesine uzanan az sayıda "Levanten" aile vardı, ama ekonomideki yeni gelişmelerle palazlanan yeni sınıfın ezici çoğunluğunu Osmanlılar oluşturuyordu. Bazı istisnalar dışında, bu yerli sınıf toprak sahibi haline gelmedi ve ticaret ve finansla uğraşmaya devam etti. Yabancı tüccarlar ve bankalar ilkin bu sınıf mensuplarını aracı olarak kullandılar, ama 19. yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı aracı sınıfı kendi işlerini kuracak ve kendi başına yatırım yapacak kadar güçlenmişti. 1890'lara gelindiğinde, bu grubun Anadolu'da bağımsız bir burjuvazi haline geldiği gözlemlenebiliyordu; ne toprak sahibi bir sınıfa, ne de -artık- yabancı sermayeye bağımlıydı.[19]

---

17 Bu argümanın daha ayrıntılı bir biçimi için bkz. Keyder, *State and Class*, 1-3. bölümler.

18 Bkz. Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy* (Albany: SUNY Press, 1988); R. Kasaba, "Was There a Comprador Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Western Anatolia?" Keyder, ed., "Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations", *Review*, c. XI, no. 2, Bahar 1988, özel sayı.

19 Bu grup, bir burjuvazinin kültürel vasıflarını kazanmakla kalmamış, ayrıca kendi içinden profesyonel meslek sahibi geniş bir orta sınıf da çıkarmıştı. Bu açıdan temel faktör, gayri Müslim azınlıkların daha üstün eğitim imkânlarına sahip ol-

Bu aracı sınıfın büyük çoğunluğu gayri Müslimlerden oluşuyordu. 19. yüzyıl öncesinde Müslümanlar ile gayri Müslimler arasındaki ekonomik farklılıklar önemli düzeyde değildi; dikkat çekici olan, sosyal ve siyasal farklılıklardı. Dış ticaret önemli bir gerçeklik haline geldikçe, sosyal farklılıklar kritik önem kazandı. Yabancı tüccarlar, dağınık durumdaki çok sayıda üreticiyle bağ kurabilmek için aracılara ihtiyaç duyuyordu ve bunun için kültür ve dil açısından kendilerine daha yakın olan Rum ve Ermenileri aracı olarak seçtiler.[20] Ayrıca, kapitülasyonlar, yabancı temsilcilerin yararlandıkları kendi ülkelerinin hukukuna tâbi olma hakkından himayelerindeki bireylerin de yararlanması ilkesini getiriyordu.[21] Bunun bir sonucu olarak, binlerce gayri Müslim, Avrupa devletlerinden pasaport aldı ve böylece Osmanlı hukukunun yetki alanının fiilen dışına çıkmış oldu.[22] İmparatorluğun pek çok etnik grubu barındıran sosyal yapısı, etnik temelde bir işbölümünü hazırlamıştı ve bu işbölümü de sonunda sınıf farklılaşmasına dönüştü. Bu yeni sınıf, sayısal olarak çok büyüktü, çünkü, her biri küçük miktarda artık üreten çok sayıda üreticiye ulaşması gereken bir aracılık ağı kurması gerekiyordu. Gerek büyük ticaret şehirlerinde gerekse ticaret yolları üzerinde bulunan kasabalarda, Rum ve Ermeniler, 19. yüzyıl Avrupa idealine uygun, yerel koşullara uyarlanmış burjuva yaşam tarzında yaşama-

masıydı. Bkz. Alexis Alexandris, *The Greek Minority in Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974* (Atina: Center for Asia Minor Studies, 1983).

20 Bkz. A. J. Sussnitzki, "Ethnic Division of Labor", Charles Issawi, ed., *The Economic History of the Middle East* (Chicago: University of Chicago Press, 1966).

21 Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1934).

22 Bu tür pasaport sahiplerine ilişkin geniş bir literatür bulunmaktadır. Bkz. R. Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", W. W. Haddad ve W. Ochsenwald, ed., *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire* (Columbus: Ohio State University Press, 1977).

ya başladılar, Avrupa tüketim kalıplarını ve kültürel yapılarını benimsediler.[23] Yaşam tarzındaki bu dönüşüm, söz konusu gayri Müslim sınıfı, ekonomik faaliyetlerinden çok daha radikal bir biçimde Müslüman nüfustan ayırdı.

19. yüzyılın sonuna doğru bu aracı sınıfın ekonomik konumu da değişmişti: Bu kesim, aracılık faaliyetlerine ilave olarak gerçek anlamıyla kapitalist girişimlerde de bulunmaya başladı. Yeni yaşam tarzı ve tüketim kalıpları yaygınlaştıkça, kent hayatında gerekli olduğu düşünülen ve ithali zor veya pahalı ürünlerin üretimine dayanan ilkel bir "ithal ikamecilik" ihtiyacı da arttı.[24] Bu burjuvazinin imalat girişimleri küçüktü ve doğrudan doğruya burjuvazinin kendi tüketimine yönelikti, yine de önemliydi, zira Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'nun ekonomik ortamında, sosyal yapıyı dönüştürme potansiyeli taşıyan yegâne girişimler bu yatırımlardı.[25] Eski lonca sistemi can çekişiyordu. Bu sistem, burjuvazi ve işçi sınıfı yaratabilecek bir imalat biçimine dönüşme potansiyeline kesinlikle sahip değildi. Büyük ölçüde ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak, devletin kurduğu imalat işletmeleri ise, başka yatırımlar için katalizör işlevi göremeyecek yapay girişimlerden öteye geçmiyordu. Dahası, bunların çoğu, kullanılan makine ve girdilerin tamamının ithal edilmesi gerektiği için ayakta kalamadı ve gümrük vergisi çok düşük olan ithal ürünlerle rekabet edebilecek konumda değildi. En önemlisi

---

23 Bkz. Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quataert, ed., "Port Cities in the Eastern Mediterranean", *Review*, özel sayı, kış 1993.

24 Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları,1970) ve Gündüz Ökçün, ed., *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki* (Ankara: SBF, 1970).

25 Bkz. Çağlar Keyder, "Creation and Destruction of Forms of Manufacturing: The Ottoman Example", Jean Batou, ed., *Between Development and Underdevelopment: the Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-1870* (Cenevre: Droz, 1991).

de, bu işletmelerde, mühendis, ustabaşı gibi vasıflı işgücü, hatta vasıfsız işçi olarak yabancılar istihdam ediliyordu. 1880'li yıllara gelindiğinde bu devlet imalathaneleri batmamış olsaydı bile, toplumun sınıfsal yapısını dönüştürmedeki etkisi asgari düzeyde kalırdı. İmalat sektöründeki son bir üretim biçimi de, eve iş verme sistemiyle çalışan, hanehalklarının ucuz emek olarak kullanıldığı ihracata yönelik üretimdi. Halıcılık, bu üretim biçiminin en iyi örneğidir. Bu imalat biçimi, yurtdışı talebe ve başka ülkelerin rekabet koşullarına bağımlı olmasının yanı sıra, aynı zamanda sosyal yapıda hiçbir dönüşüm yaratmadan mevcut koşullarla eklemleniyordu - halıcılık örneğinde, köylü hanehalkının yaptığı bir üretim söz konusudur. Dolayısıyla söz konusu imalat tarzı, mülksüzleşmiş bir işçi sınıfı yaratması uzak bir olasılık olan muhafazakâr bir biçimdi.

Aracı tüccar ve bankerlerin yaptığı kentsel imalat yatırımları ise, tam tersine, yaşam tarzlarındaki dönüşümden kaynaklanan yerel talebe yönelikti. Söz konusu yatırımlar, bu nitelikleriyle, sosyal değişime yol açan daha kalıcı ve bütünsel bir unsur oluşturdu. Girişimciler, aracı konumundan üretici konumuna geçmişti ve bu değişimin beraberinde getirdiği mantık, tutum ve siyasal davranış değişimini de kabul ettiler. En önemlisi de, artık kentli, mülksüz ve politik olarak bilinçli, gerçek bir işçi sınıfını istihdam ediyorlardı.[26] Bu işçilerin çoğu, yine gayri Müslim'di, ama Birinci Dünya Savaşı yıllarında açıkça görüldüğü üzere, -muhtemelen mülksüzleşen zanaatkârlardan oluşan- kentli Müslüman nüfus da tedricî olarak ücretli işçilere dönüşüyordu. Kısacası, sermaye birikimini gerçekleştiren burjuvazi sosyal dokuyu da kapitalizme doğru dönüştürüyordu. Bu yeni burjuvazinin, 1890'ların sonuna doğru, özellikle Çukurova

26 Paul Dumont, "A Propos de la classe ouvrière ottomane à la veille de la révolution Jeune Turque", *Turcica*, c. IX, no. 1, 1977.

bölgesinde, yeni gelişen verimli tarım alanlarında büyük araziler satın alarak toprağa dayalı üretime de geçmeye çalıştığını belirtmek gerekir. Kentten kıra doğru bu trend, arazi mülkiyetinin genel dağılımı açısından çok kayda değer olmasa da, Mısır'daki örüntünün tam tersi bir gelişmeyi ortaya koyması ve Anadolu burjuvazisinin farklı kökenini göstermesi açısından önemlidir.

Gayri Müslim burjuvaziye karşı başlayan milliyetçi tepki de iki ülkede farklı gelişme çizgileri izledi. Mısır'da milliyetçilik, iki dünya savaşı arası dönemde, tarım kökenli yerli burjuvazinin, yabancı kapitalistler karşısında, ekonomik pastadan daha fazla pay talep edecek kadar kendisini güçlü hissetmesiyle gündeme geldi. Oysa Türkiye'de, burjuvazi içinde Türkleştirme talebinde bulunacak bir rakip grup bulunmuyordu. Türkiye'de, yükselen gayri Müslim burjuvazinin, hem imparatorluğun geleneksel sosyal yapısını tehdit ettiğini, hem de bürokrasinin statüsünü tehlikeye soktuğunu hisseden kesim, devlet sınıfıydı. Ayrıca, imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması da büyük bir sorun olarak görülüyordu ve Rum ve Ermeni nüfusların milliyetçi ve ayrılıkçı bir politika güttüğü düşünülüyordu. Tabiî ki, böyle bir düşünce, milliyetçi hareketlerin damgasını vurduğu dönemde kaçınılmaz olarak ortaya çıkıyordu ve bir dereceye kadar kendi kendini doğrulayan bir varsayım niteliği taşıyordu.

Burjuvaziler siyasîleşir. Politikalarının ayrılıkçı milliyetçiliğe veya devrimci cumhuriyetçiliğe kayıp kaymaması, taleplerini mevcut devlet yapısına kabul ettirebilme derecesine bağlıdır. Bürokrasi ve idarî aygıt bu sınıfa kuşkuyla bakarsa, burjuvazinin politikası da mevcut devletten uzaklaşabilir. Osmanlı bağlamında da bu oldu. Değişmeyen bir ekonomik yapıya dayanan geleneksel bir düzeni temsil eden Müslüman bürokrasi ile piyasayı ve kapitalist birikimi

temel alan gayri Müslim burjuvazi arasındaki çatışmanın yapısal nedenleri kesinlikle mevcuttu. Ama yapısal nedenlere etnik tutumlar da eklendi.

1908'de meşrutiyetin ilanıyla, yenilenmiş bir imparatorluk çatısı altında birlikte yaşama hayallerine ve geçici bir coşku havasına rağmen, Müslüman ve gayri Müslim nüfus arasındaki yerel çatışmalar sıklaştı ve Türkleştirme değilse bile, bir Müslümanlaştırma talebi kendini göstermeye başladı. İttihat ve Terakki yönetimi, özellikle Balkan Savaşlarının ardından etnik çatışmayı kendi iktidarı için bir temel olarak kullandı. Balkanlar'dan gelen yeni göçmenler iskân edilirken, ithal ürünleri boykot kampanyası yürütülürken, Rum ve Ermeni nüfusa net bir mesaj gönderilmiş oldu: Artık statüleri eskisi gibi devam etmeyecekti.[27] İttihat ve Terakki, pozitif siyaset olarak, devlet ihaleleri ve benzeri araçlarla Müslüman işadamlarını desteklemeye yönelik bilinçli tedbirler aldı. Bu açıdan bir dereceye kadar başarılı olunduysa da, askerî harcamalar ve kentlerin iaşe ihtiyacı nedeniyle devletin ekonomiye müdahalesinin hızla büyüdüğü dünya savaşı yıllarına kadar bu politikanın semereleri alınamadı.[28] Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan diğer bir önemli değişme, kapitülasyonların Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı olarak feshedilmesiydi, böylece, yabancı pasaport sahipleri malî ve hukukî avantajlarını kaybetti. İşyerlerinde Türkçe kullanılmasını zorunlu kılan diğer bir karar da Müslüman personelin istihdamına yol açtı.[29]

---

27 Bkz. Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policies of the Young Turks 1908-1918", Osman Okyar ve H. İnalcık, ed., *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920* (Ankara, 1980); Erdal Yavuz, "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, özel sayı, 1978.

28 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat"* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).

29 Harry Stuermer, *Deux ans de guerre à Constantinople* (Paris, 1914); Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930).

Ne var ki, Müslümanlaştırmanın temelde devletin aldığı pozitif önlemlerle gerçekleştiğini düşünmek yanlış olur. Müslümanlaştırma, esasen, gayri Müslim nüfusun göç ettirilerek ülkedeki fiziksel varlığının sona ermesine dayanıyordu. Gayri Müslim nüfusun ilk kez askere çağrıldığı yıl olan 1909'dan itibaren, Rum ve Ermeni nüfusun ülke dışına göçü düzenli olarak devam etti. Birinci Dünya Savaşı'nda bu trend ivme kazandı; 1915'te Ermeni tehciri yapıldı, çok sayıda Ermeni hayatını kaybetti; "Millî Mücadele" sırasında, Doğu ve Batı Anadolu'da bir iç savaş yaşandı, Ermeni ve Rumlar evlerinden ve mülklerinden edildi; 1922 yılında, Türkler Yunan ordusunu bozguna uğratınca, bir milyon Rum Yunanistan'a kaçtı; son olarak, Lozan'da karara bağlanan nüfus mübadelesiyle, resmî ikamet yeri İstanbul olanlar dışta tutulmak suretiyle, geri kalan Rum Ortodoks nüfus göçe zorlandı.[30] 1924'e gelindiğinde ülkede yaşayan gayri Müslim nüfus, 1908'de imparatorlukta yaşayan gayri Müslim nüfusun onda birinden daha azdı.[31] Bu çarpıcı nüfus hareketi, özellikle İstanbul dışındaki şehirlerde burjuva sınıfının ezici çoğunluğunun yok olması anlamına geliyordu.

Türkiye'deki gelişmeleri Mısır'dakilerden farklı kılan özellik, Müslümanlaştırma hareketinin farklı bir sosyal tabakanın eseri olmasıydı. Türkiye'de ülke nüfusundan silinen Hıristiyanların mirasını devralacak bir yerli burjuvazi henüz mevcut değildi. Dolayısıyla bir sosyal boşluk doğdu, bu boşluğun ortadan kaldırılma biçimi, Cumhuriyet Türkiyesi'nin karşılaştığı politik ve ideolojik problemleri de tanımlamıştır. Oysa, Mısır'da yerli bir burjuvazi, modernleşme sürecinin ta

30 Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Mouton, Paris, 1962). Ayrıca bkz. Alexandris, *The Greek Minority*.

31 Justin McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies*, Nisan 1983; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).

en başından beri mevcuttu ve iki dünya savaşı arası dönemde yabancı kapitalistlerin yerini alarak daha da güçlenmişti. Mısır'ın yerli burjuvazisi, devleti idare edebileceğini, hatta liberal bir siyasal rejime bile müsamaha gösterebileceğini ortaya koymuştu. Yerli burjuvazinin başarısı şu anlama geliyordu: İki dünya savaşı arası dönemde ve sonrasında birçok yabancı kapitalistin yavaş yavaş ülkeyi terk etmesi, Mısır'ın sosyal dokusunda benzeri bir boşluk yaratmayacak ve politik liberalizmin önünü tıkamayacaktı.[32]

III. Türk burjuvazisinin gelişmesinde aşamalar

1920'li yıllar, Türk tüccarların eski burjuvazinin ülkeyi terk etmesiyle doğan fırsatları kullandığı bir yeniden inşa dönemiydi. Türk tüccarlar, Birinci Dünya Savaşı öncesi ihracat düzeylerini yakalama konusunda şaşırtıcı ölçüde başarılı oldu.[33] Bir önceki dönemin yerli burjuvazisi olan Rum ve Ermenilerin sahneden çekilmesi, paradoksal bir biçimde, yabancı sermayeye alan açmıştı.[34] Türk işadamları, kendi olgunlaşma süreçlerini hızlandırmak için, yabancı sermaye karşısında ikincil bir rol oynamaya razı oldular. Osmanlı dönemi yerel burjuvazisi 19. yüzyılın sonlarında yabancı kapitalistlere karşı otonomilerini savunacak güce ulaşmıştı, oysa cumhuriyet burjuvazisi henüz deneyimsizdi ve birikim sürecine yeni başlıyordu. Gayri Müslim nüfusun tamamen terk etmediği İstanbul'da durum bir ölçüde farklıydı, gayri Müslim işadamları başat konumlarından bir

---

32 Robert Tignor, *State, Private Enterprise, and Economic Change in Egypt: 1918-1952* (Princeton: Princeton University Press, 1984).

33 Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923-1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

34 Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye Sorunu* (Ankara: SBF, 1971).

şeyler yitirdilerse de, eski başkentin ticaret hayatını kontrol etmeyi sürdürdüler. Ama bu kesim, politik iktidardan bütünüyle dışlanmıştı ve sadece ekonomik bir rol üstlenmeyi kabul etti. Aslında, yeni cumhuriyet idaresi, İstanbul'daki işadamlarına karşı mesafeli davrandı. Yeni yönetim, eski başkenti yıkılan imparatorlukla özdeşleştirdi; Mustafa Kemal'in İstanbul'u 1930'lara kadar ziyaret etmemesi simgesel anlam taşır.

İstanbul'da kapitalist bir geleneğe sahip ve Türk burjuvazisi adayı olarak ortaya çıkan yeni bir grup vardı: Selânikliler. Selânik, 1912'de Yunanistan topraklarına katılmıştı ve bazı Müslüman ve Yahudi işadamları da o sırada İstanbul'a göç etmişti. 1923-1924'te nüfus mübadelesiyle, Selânik'teki geri kalan Müslümanlar da Türkiye'ye geldi; bunlardan zengin olanların çoğu İstanbul'a yerleşti. Selânik, imparatorluğun üçüncü büyük ekonomik merkeziydi ve Müslüman işadamlarının bu şehrin ekonomik hayatında oynadığı rol, İstanbul veya İzmir'deki rollerinden daha büyüktü.[35] Türkiye'ye böyle kitlesel göç veren başka bir büyük şehir yoktu. Selânikli göçmenlerin bazıları, dinsel bir cemaatin dayanışma ağının avantajlarına sahiptiler. Bu cemaat, idam edilme tehdidiyle karşı karşıya kalınca din değiştiren ve görünüşte İslâm'ı kabul eden, 17. yüzyılın Yahudi "sahte Mesih'i" Sabetay Sevi'nin taraftarlarından oluşuyordu.[36] Halk arasında Dönmeler diye anılan Sabetay Sevi taraftarları Selânik'e yerleştiler ve 19. yüzyılın, özellikle tekstil sektöründe faaliyet gösteren önemli işadamları durumuna geldiler. Selânikli Dönmeler, burjuva yaşam tarzlarını, imparatorlu-

35 Bkz. Keyder ve Quataert, ed., "Port Cities"te yer alan Basil Gounaris'in Selânik üzerine makalesi ve A. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki* (Selânik, 1963).

36 Bkz. Ibrahim Alaettin Gövsa, *İzmirli Meşhur Sahte Mesih Hakkında Tarihî ve İçtimaî Tetkik Tecrübesi* (Istanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940).

ğun diğer şehirlerindeki Müslüman cemaatlere nazaran çok daha fazla benimsediler, aslında bu, Selânik gibi Balkanlar'ın büyük bir şehri için normal bir durumdu. Selânikliler göçlerinin ardından, bu yaşam tarzının bazı kurumlarını Türkiye'de oluşturmaya çalıştılar: Bir gazete, dergiler, iki lise, kulüpler ve mason locaları bu kurumların belli başlılarıdır.[37] Bu grup, tekstil ve benzeri imalat kollarına da yatırım yaptı. Selânikli aileler, ekonomik olarak gerçekten başarılıydı, eğer 1930'lar krizi çıkmasaydı, daha da başarılı olabilirlerdi. Ancak bunlar, politik alanda anlaşılır nedenlerle ürkek bir tavır sergilediler.

Cumhuriyetin ilk yıllarında politik sahnede burjuvalar pek görünmüyordu. Mübadil olarak gelen veya yerli Müslüman işadamlarının politik sahnede boy göstermemelerinin tabiî ki sağlam gerekçeleri bulunmaktadır. İlk olarak, daha önce de belirtildiği gibi, eski burjuvazinin yok olmasıyla ekonomik açıdan meydan boş kaldığı için, bu dönem bir fırsatlar dönemi sayılabilir. Bu nedenle, ekonomik faaliyetler mevcut bütün enerjiyi kendine çekiyordu ve bürokrasi bu büyümeyi kolaylaştırmak için elinden geleni yapıyordu. İkincisi, gerçi cumhuriyet devleti görünüşte yeniydi, tecrübesiz ve kolayca yönlendirilebilecek bir idare sanılabilirdi, fakat aslında, Ankara'ya taşınmış eski bürokratlardan oluşmuştu. Devlet personeli, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Müslüman işadamlarına kol kanat germiş görevlilerden oluşuyordu. Ayrıca, bu devlet, Osmanlı döneminde darbeyle dönüşüm geçirdiği için, politik olarak hoşgörüsüz bir niteliğe bürünmüştü. 1920'lerde bile, tek parti rejimi, milliyetçilik konusunda tavizsiz bir tavır sergiliyordu, dolayısıyla iktidarını henüz meşrulaştırma aşamasında olan yönetici kliğin gazabını çekmek

37 Gazete *Yeni Asır*'dı, okullar ise Şişli Terakki ve Işık liseleriydi. Bunlar bugün de faaliyetlerini sürdürmektedir.

pahalıya mâl olabilirdi. Üçüncü ve bence en önemli neden, yalnızca ülkeye yeni gelen göçmenlerin değil, burjuvalaşma dönüşümü geçirebilecek konumdaki varlıklı Müslümanların her birinin, Rum ve Ermenilerin bıraktıklarından bir miktar servet elde etmiş olmasıydı. Savaş yıllarında ve sonrasında, Ege ve Çukurova'daki en iyi toprakların bir kısmı, bütün şehirlerdeki en değerli kentsel arsa ve mülkler, ambarlar, imalathaneler vb. el konulanlar arasındaydı. Ama bunların hepsi kullanılmadı. Doğuda, Ermenilerin tarımda kullandığı su kanalları ve bağlar harap oldu. Ege Bölgesi'nde birçok şehirde evler boş kaldı, dut bahçelerindeki ağaçlar söküldü, bazı ambar ve imalathaneler çürümeye terk edildi. Bunun nedeni, ülkede daha küçük, daha az kentli, daha az ticarîleşmiş ve kesinlikle daha fakir bir nüfusun yaşamasıydı.[38]

Tahmin edileceği üzere, gayri Müslimlerin mal ve mülklerine el konma sürecinde, belli bir düzen söz konusu olmamıştı; burada belirleyici olan unsur, politik bağlantılar ve sahip olunan sosyal güçtü. Hukukî olarak, önce bütün mülkler millîleştirilmiş, yeni göçmenlere, savaşta dul kalanlara ve Kurtuluş Savaşı'na katılmış eşrafa dağıtılması öngörülmüştü. Bu son grup, muhtemelen, ticarî tarım yapılan en iyi toprakları ve üretim için kullanılan mülklerin çoğunu ele geçirmişti. Mübadeleyle Türkiye'ye gelenlere mülk tahsisinde, Yunanistan'da sahip oldukları varlıklara denk mülk verilmesi öngörülmüştü. Birçok durumda değerlendirme, başka kişilerin gerçekleri yansıtmadığını ileri sürdüğü kişisel bildirime dayanıyordu. Esasında, yeni elde edilen

38 Türkiye'nin toplam nüfusu 1927 sayımına göre 13,6 milyondu, oysa aynı coğrafyada Birinci Dünya Savaşı öncesinde yaşayan nüfus muhtemelen 15 milyondan fazlaydı. Savaş öncesinde toplam nüfus içinde kentsel nüfusun oranı yüzde 25 civarındaydı, bu oran 1927'de yüzde 18'e düşmüştü. Bkz. Frederic C. Shorter, "The Population of Turkey After the War of Independence", *International Journal of Middle East Studies*, c. 17, no. 4, 1985.

mülklerin sahipliğinin onaylanması, nihaî kararı Ankara hükümeti verdiğinden, politikleşmiş bir meseleydi.[39]

1920'lerin ekonomik konjonktürü bir on yıl daha devam etmiş olsaydı, Türk tüccarlar rüştlerini ispatlayabilir ve ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemin gayri Müslim burjuvazisine benzer bir konuma kavuşabilirlerdi. Ancak, dünya ekonomik krizinin patlak vermesiyle birlikte, bu gelişme durdu ve yeni dengeler oluştu.

1929'da başlayan ekonomik kriz sonucu, uluslararası ticaretle doğrudan veya dolaylı olarak uğraşan çok sayıda işletme, ani kayıplara uğrayarak iflas etti.[40] Taşra merkezlerinde gayri Müslim burjuvazinin yerini alan küçük tüccarlar, fiyat dalgalanmalarına ve ticarî kredi olanaklarına karşı son derece duyarlıydı. 1920'lerde ticarî kredi boldu, bundan dolayı gerek ithalatçılar gerekse ihracatçılar özkaynaklarının çok ötesinde borçlanmışlardı.[41] Aniden çok ağır bir darbe yiyen bir başka kesim de, yabancı sermayeydi. Türkiye'ye yabancı sermaye akışı dünya piyasasının çöküşüyle durdu, devlet, demiryolları gibi bazı yatırımları millîleştirdi ve daha yeni bazı yatırımları da tasfiye etti. Yabancı işadamları sahneden çekildiler. Ankara'nın Lozan'da tartışmak için bir neden görmediği serbest ticaret rejimi 1929'da sona erdi ve yerine görece daha korumacı bir rejim getirildi.[42] Bütün bu yeni koşullar yerel imalat sektörünün lehineydi, çünkü

---

39 Bu konu hakkında akademik araştırma yapılmamıştır. Resmî belgelere ulaşılamamaktadır ve terk olunan mal ve mülklerin el değiştirmesi hakkında anekdotlar halinde bilgi bulunmaktadır.

40 Bu iflaslar İstanbul'un gerçek ölüm çanlarının çaldığı anlamına geliyordu. Bkz. H. Tahsin ve R. Saka, *Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi* (İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1929) ve aynı yazarlar, *Sermaye Hareketi* (İstanbul, 1930).

41 Bkz. Keyder, *Definition of a Peripheral Economy*, 4. bölüm.

42 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları* (Ankara: ODTÜ, 1977).

eski ithalatçılar, ithal hammadde işleyen imalatçılara dönüşerek ithal ikameciliğin ilk adımlarını attılar.

Ankara hükümeti, ödemeler dengesi krizinin ve iflasların yaşandığı üç yılda (1929-1932), müdahaleci bir ekonomik program hazırlamış, anti-liberal bir retorik benimsemişti.[43] Buradaki hedefin, ne yurtiçi piyasada ne de ithal ürünlerle rekabet etmek zorunda kalacak bir birleşik kamusal-özel ağın yaratılması olduğu anlaşılıyor. Bu çerçevede, bir devlet bankası (Sümerbank) tarafından koordine edilen az sayıdaki devlet girişimi ve yönetim kurulunda devlet görevlilerinin gayri resmî olarak bulunduğu görünürde özel olan bir banka (İş Bankası) tarafından koordine edilen ticarî işletmelerden ve çok sayıda küçük imalatçıdan meydana gelen bir özel sektör yer alacaktı.[44] Yükselme hedefi taşıyan burjuvazi, yönetimin resmî kararlarının ve gayri resmî yönergelerinin yeni ekonomiye damgasını vurduğunu gördükçe, Ankara, yeni bir işadamları sınıfı oluşumunun merkezi haline geldi.

Yukarıda bahsedilen bürokrat-işadamı ittifakı ekonomiye egemen olup teşvik tedbirlerinden, kamu girişimlerinin yarattığı dışsal ekonomilerden ve devlet ihalelerinden yararlanırken, merkeze görece mesafesini koruduğu halde ayakta kalmayı başaran üç toplumsal grup söz konusuydu. İlki, daha önce bahsi geçen, ağırlıklı olarak tekstil sektöründe faaliyet gösteren İstanbul'daki Selânikli gruptu. Selânikli işadamları çevresi, yeni oluşan ittifaktan uzak durdular.

---

43 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: T.C. Merkez Bankası* (Ankara: 1981) ve *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu* (Ankara: 1982).

44 Devletçilik üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Bkz. Korkut Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, ed., *Atatürk, Founder of a Modern State* (Hamden: Archon Books, 1981); Faruk Birtek, "The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932-1950", *Review*, c. 8, no. 3, 1985 ve Afet Inan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975).

İkincisi, hâlâ İstanbul'da yaşayan ve çok daha sınırlı bir düzeyde de olsa, dış ticaretle uğraşan, yabancı firmaların temsilciliğini yapan, ayrıca Osmanlı döneminden beri bazı imalat işlerini sürdüren Yahudi, Rum ve Ermeni burjuvaziydi. Bu burjuvazinin büyük çoğunluğu hâlâ 19. yüzyıl havasını taşıyordu: Limana yakın hanlardaki karanlık ofislerle ve mal sevkıyatına ilişkin çeşitli dillerde formlarıyla bu havayı koruyorlardı. Eski Rue de Pera'daki alışveriş merkezleri ve mağazalar, daha çok bu topluluğa hitap ediyordu. Osmanlı ekonomisinde, bu kesimin politikaları hiç değilse dolaylı olarak önem taşıyordu ve sosyal tercihleri modernleştirici bir örnek oluşturuyordu. Artık bu grup, hem ekonominin aldığı yeni doğrultu açısından, hem de sosyal ve politik etkisi açısından, enikonu marjinal bir konumdaydı.

Çukurova'nın zengin toprak ağaları, devlet müdahalesinden ve kayırmacılıktan esas itibarıyla bağımsız kalmayı sürdüren üçüncü işadamı grubuydu. Bunların büyük çoğunluğu pamuk üreticisiydi ve pamuk tarımıyla geleneksel bağları olan imalat kollarına yatırım yapıyorlardı: Çırçırlama, pamuk tohumu yağı işleme, pamuklu dokuma üretimi gibi.[45] Bu noktada, Türk tarımında küçük toprak sahiplerinin egemen olduğunu savunduktan sonra, tarımdan sanayiye geçmek için yeterli artık birikimi yapabilmiş büyük toprak sahiplerinin varlığından söz edilmesi açıklama gerektirir. Adana bölgesi, tarım yapısı bakımından Mısır'a en çok benzeyen bölgeydi, aslında tarım yapısının temel unsurları, İbrahim Paşa'nın (Mehmed Ali Paşa'nın oğlu) bölgeyi işgal ettiği dönemde, pamuk tarımını ve mevsimlik işçi kullanımını bölgeye getirmesinin sonucudur.[46] Bataklık durumunda-

45 Sadun Tanju, *Hacı Ömer* (İstanbul: Apsa Ofset, 1983); Sakıp Sabancı, *İşte Hayatım* (İstanbul, 1985).

46 İbrahim Paşa'nın mevsimlik işçilerin istihdam koşullarıyla ilgili getirdiği düzenlemeler, 1930'larda hâlâ Çukurova'daki pamuk tarımının temelini oluştu-

ki toprak tarıma elverişli hale getirilip yeni yerleşimciler gelmeye devam ettikçe, hem göçer aşiretlerin reisleri hem de şehirlerden gelen tüccarlar büyük arazi sahibi olmaya başladılar. 1858 Arazi Kanunnamesi özel mülkiyet haklarını genişletti ve toprağın kişilerin mülkü olarak resmî kayıtlara geçirilmesine olanak verdi. 1860'lardan sonra pamuk üretimindeki patlama da servet ve arazi birikimine katkıda bulundu. 19. yüzyılın sonuna gelindiği zaman, gerek (çoğu Ermeni olan) Hıristiyan tacirler gerekse nüfuz sahibi Müslüman aileler geniş topraklara sahip oldu.[47] Ermeni ve Rumlar Birinci Dünya Savaşı'nda bölgeyi terk ettiler. Ermeniler Fransız işgali döneminde topraklarına döndü, ama 1921'de yaşanan birçok kanlı olayın ardından Türk ordusu bölgeyi yeniden ele geçirince bölgeden alelacele ayrıldılar. Ermeni toprak sahiplerinin bölgeden ayrılmasının ardından, geride bırakılan arazilerin, ticarethanelerin ve imalathanelerin kontrolü Müslümanlara geçti. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Adana, girişimcileri kendisine çeken dinamik bir iş merkezi görünümündeydi. Pamuk tarımı ve imalathanelerin ele geçirilmesi sayesinde sağlanan ilk birikim, önceleri ihracata yönelik olan, ama 1930'larda ve sonrasında yurtiçine yönelen bir bölgesel ekonomi yarattı.[48] Burada zenginleşen iş yaşamı, Ankara'nın egemenliğindeki kamusal-özel

---

ruyordu. Bkz. "Memleketimizde Mevsimlik Ziraat İşçisi Meselesi", *Ülkü*, Haziran 1936.

47 W. F. Childs, "Armenia", *Encyclopedia Britannica*, 12. baskı, c. 30, 1922 (1909'da yapılan 11. baskıya ek cilt).

48 Kayseri'den göç edip daha sonra önemli işadamları halin gelen pek çok kişi vardır: Sabancı, Has, Sapmaz bunlar arasında sayılabilir. Bu işadamları, Adana'dan çıkan en önemli malî kuruluşun hissedarlarıydı. Bankanın adı (AK) muhtemelen "Adana'daki Kayserililer"in kısaltmasına dayanmaktadır. Hıristiyanların sahip olduğu çırçır atölyelerinin ve tekstil işletmelerinin Müslümanların eline geçmesi konusunda bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", Ankara'da 22-26 Eylül 1986'da yapılan Türk Tarih Kongresi'ne sunulan bildiri.

bağlantı ağlarının damgasını vurduğu "yeni ekonomi"nin nispeten dışındaydı. Türk sanayisinde modern sektöre egemen olan en azından üç "holding aile şirketi", 1930'larda başlayan birikimin bir sonucu olarak Çukurova bölgesinde kurulmuştu. Göreceğimiz gibi, bunlar İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ülke çapında faaliyete geçtiler.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, sıradan insanlar, kıtlığın ve gelir düzeyinde düşüşün sıkıntısını çektilerse de, yükselmekte olan burjuvazi açısından bu, tamamıyla olumsuz bir dönem değildi. Devlet satın alımlarını ve ihalelerini artırdı; azalan ithalat imalatçılara yeni fırsatlar yarattı; tarımsal ürünlerin mecburî satışına ve fiyat kontrollerine dayalı bir politika taşralı tüccarların büyük kârlar elde etmesinin yolunu açtı.[49] Savaş yıllarında bir de Varlık Vergisi çıkarıldı, bu düzenlemenin amacı tüccarların elde ettiği olağanüstü kârların vergilendirilmesiydi. Almanya'nın etkisinin doruk noktada olduğu 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulaması yerel vergi dairelerine bırakıldı, bu arada maliye görevlilerine gayri Müslimlerin Müslümanlardan 10 kat daha fazla, Dönmelerinse 2 kat daha fazla vergi ödeyecekleri talimatı verildi.[50] Gerçek ekonomik etkisi ne olmuş olursa olsun, bu uygulamanın verdiği mesaj açıktı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında, birçok gayri Müslim İstanbul'u terk etti. Yukarıda tanımlanan üç "bağımsız" gruptan iki tanesi, tamamen ekonomiden silinmemiş olsa da, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde burjuvazinin evriminde etkili olabilmeleri artık söz konusu değildi.

Savaş sonrası yeniden yapılanmanın semeresini toplamak

---

49 Savaş dönemi politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisi için bkz. Pamuk, "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", *New Perspectives on Turkey*, c. 2, no. 1, 1988.

50 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Istanbul, 1951; Edward C. Clark, "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies*, Mayıs 1972.

açısından en elverişli konumdaki grup, devlet güdümlü ekonomiyle bağlantısı olan işadamlarıydı. Bu kesim, kamu sektöründe tecrübe kazanmış idareci ve mühendislere ortaklık önererek bunlarla işbirliğine girdi ve böylece, bürokrasinin yüksek kademeleriyle bağlarını korudu. Ayrıca söz konusu grup, 1945 sonrası dünyayı tanımlayan uluslararası ortama uyum sağlanması yönünde tek parti üzerinde baskı uygulayarak kritik bir siyasal rol oynadı. Devletin sağladığı olanaklarla özel birikim yapma konusunda en önemli isim olan, daha sonra Türkiye'nin en büyük özel sektör grubu haline gelen Koç, Amerika'yı daha İkinci Dünya Savaşı sona ermeden keşfetmişti.[51] Savaşta dikkate değer servet biriktiren Anadolu işadamları da savaş sonrasında İstanbul'a akın ettiler. Bunların, Koç gibi, Türkiye'nin kapitalist gelişmesini desteklemeye hazır olan Amerika'yla ittifak kurulmasını sağlayacak bir politik rejim talebinde bulunmaları zor olmadı.[52]

ABD de, özel sektörü öne çıkaran yeni ekonomik bir politikanın benimsenmesi için etkin biçimde çalıştı.[53] Marshall yardımının bir kısmı, imalatçılara verilecek kredilere ayrılmıştı ve büyük bölümü ise, karayollarının yapımı ve tarımsal makine ithalatında kullanıldı - bunlar devlet idaresinin kontrolü dışındaki alanlardı. Tarıma yapılan yatırım, ekonomide bir patlama sağladı ve yükselen burjuvazinin

---

51 Koç gibi bazı işadamları, ithalat ticaretinin bir uzantısı olarak imalat yatırımına erken geçmişti. İthalatta yaşanan sıkıntılar 1950'lerde ilk ithal ikamecilik girişimlerinin başlamasına yol açtı. 1950'lerin başlarında altyapının genişletilmesi sırasında devlet ihaleleriyle sağlanan birikim imalat sektörüne yatırılmıştı. Bkz. Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem* (Istanbul, 1973); Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri* (Ankara: AITIA, 1974).

52 İstanbul'a yeni gelen zengin işadamları ile köklü aileler arasındaki etkileşim konusunda geniş bir literatür bulunmaktadır. Sabancı'nın yoksullaşmış bir İstanbul ailesinin yalısını nasıl satın aldığına ilişkin ilginç hikâyesi için bkz. Tanju, *Hacı Ömer*.

53 Bu dönemde Türk ekonomisi üzerine birçok uzman rapor hazırlamıştır. Örneğin bkz. Max Thornburg, *Turkey, An Economic Appraisal* (New York, 1949).

yararlanmak istediği bir mamul mallar pazarı yarattı. 1948 yılındaki bir kongrede burjuvazi, devletçi politikaların ayak bağlarından kurtulma talebini ortaya koydu.[54] 1930'lardan beri gerçek gelirleri azalan işçilerden, İkinci Dünya Savaşı döneminde mecburî satışlardan zarar gören köylülerden ve artık kendi başlarına faaliyet gösterebileceğini hisseden kamusal-özel ittifakının üyelerinden oluşan geniş bir politik cephe, 1950 yılında devletçilik karşıtı Demokrat Parti'yi iktidara getirdi.[55]

Daha önce belirttiğimiz gibi, dönüm noktalarında ve alternatif gelişme yollarının benimsenmesinin mümkün hale geldiği anlarda, dışsal etki kritik önem kazanmaktadır. Alternatif yollardan hangisinin seçileceği, muhtemel yolların dünya bağlamında nereye oturacağına bağlıdır. Ya da tersinden bakarsak, dünya bağlamı ülkeye bir dizi fırsat sunar, ama bu fırsatların kullanılıp kullanılmayacağı, ilgili sosyal güçlerin mevcut olmasına bağlıdır. 1950'lerin liberalizm politikası, tam da hâkim toplumsal güçlerin arzuladığı sosyal dönüşüm ile dünyanın hegemonik gücü tarafından belirlenen gündem arasında yapısal uygunluk bulunduğu için başarılı olmuştur. Uluslararası kurumlarıyla tamamlanan Amerikan hegemonyası, her ülkenin gelişme güzergâhını tek başına belirlemiyordu. Ancak, bu hegemonyanın yarattığı fırsat alanı, özgül bir tür gelişmeye yönelten güçlü bir faktördü.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Mısır'da yaşanan gelişmelerle yapılacak karşılaştırma yine son derece anlamlıdır: Bu dönemde Mısır'da devlet politikasında veya sosyal dengelerde belirgin bir değişim görülmemiş ve Amerikan

---

54 Bu kongre, Türkiye'de daha sonraki yıllarda sivil toplumun liderleri olacak kişilerin ilk girişimini oluşturmaktadır. Kongrenin önerilerini CHP hükümeti neredeyse bütünüyle kabul etmiş, ama bu, CHP'nin iktidarı kaybetmesini geciktirememişti.

55 Çok büyük önem taşıyan bu değişim için bkz. Keyder, *State and Class*, 6. bölüm.

hegemonyasının sağladığı fırsatlar kullanılmamıştır. Bu farklılığın nedenlerini, hem iç hem de dış koşullarda aramak gerekir. Her şeyden önce, İngiltere'yle eski sömürge bağlarının etkisi hâlâ süren Mısır Amerikan hegemonyası altına girmedi. Bundan dolayı, ABD'nin uzmanları ve fonları kolayca devreye girememiş, yeni bir ekonomik politikanın hayata geçirilmesine yönelik tavsiyeler ve malî yardımlar söz konusu olmamıştı. Buna karşılık, Truman doktrininin ortaya atılmasından itibaren, ABD'nin sağladığı malî yardım ve ekonomik politika tavsiyeleri, Türk ekonomisinin gelişim yönünü belirlemiştir. İkincisi, 1946'da Mısır burjuvazisi Türk burjuvazisinden çok daha az bölünmüş bir durumdaydı, çok daha gelişkindi ve devlet aygıtı üzerinde çok daha büyük bir kontrolü vardı. Mısır burjuvazisi, ekonomik politikada radikal bir değişime karşı daha fazla dirençli olabilirdi ve devletin böyle bir politika gütmesini engelleyecek güce sahipti. Üçüncüsü, Türk ekonomisinin liberalleşmesi, serbest piyasa koşullarının sağlayacağı fırsatları ve meta üretimiyle zenginleşme imkânlarını dikkate alan orta köylülüğün kitlesel desteğiyle gerçekleşti.[56] Mısır'da ise toprak reformunu içermedikçe, herhangi bir politika değişikliğine bu tip bir halk desteği söz konusu olamazdı. Nitekim halk desteği daha sonra toprak reformu vaat eden Nâsır'a verilecektir. Dolayısıyla, tarımsal yapı, burjuvazinin gelişme çizgisini anlamak açısından bir kez daha belirleyici bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'de devlet ithal ikameci sanayileşme politikasını uygulamaya koymadan önce, Amerikalı uzmanlar kamu yatırımlarının kısılmasını ve özel sektörün teşvik edilmesini

56 Orta köylülük, Türkiye'nin siyasî hayatında kritik bir rol oynamayı sürdürdü ve genellikle merkez sağ partilere destek verdi. Bkz. Keyder, "The Genesis and Structure of Small Peasant Ownership in Agriculture", *Review*, c. VII, no. 1, 1983.

tavsiye ettiler. Bu nedenle, 1950 yılında Dünya Bankası, dış fonları özel sektöre aktaracak bir Sınaî Kalkınma Bankası'nın kurulmasına önayak oldu.[57] Dövizin kıt olduğu ve bütün imalatçıların ithal makine, teknoloji ve girdiye ihtiyaç duyduğu bir ortamda, dolar şeklinde verilen bu krediler, başarılı yatırımın olmazsa olmaz bir koşulu durumuna geldi. Ayrıca, kredi verilmeye layık görülen imalatçılar, bir anda büyük bir avantaj da kazanmış oluyordu. Bu Amerikan bağlantısı yapısal dönüşümde önemli bir faktör haline geldi - söz konusu dönüşümle yeni bir girişimciler grubu ortaya çıkarken, eski işadamları sınıfının büyük bölümü tasfiye oldu. Artık dirijist devletle özdeşleşmek ne yeterli, ne de arzulanır bir durumdu.

Bu dönemde devletin de niteliği değişti: Demokrat Parti, yönetici eliti idarî aygıtın görevlilerine indirgemişti. Gerçi DP kurucularının çoğu tek parti döneminde kamusal-özel ekonomik ağın oluşturulmasına katılmıştı, ama parti Anadolu'da yeni ortaya çıkan işadamlarınca destekleniyordu ve kendi politikalarını bu gruba dayandırdı. Bu tüccarlar İkinci Dünya Savaşı sırasında kayda değer miktarlarda birikim yapmışlardı ve bu birikimleri şehirlerde yatırıma dönüştürmek istiyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Anadolulu tüccarlar ve sanayici olmak isteyen işadamları İstanbul'a akın etmişti, bunlar arasında Adana'dan gelenler ağır basmaktaydı. Bunlar, yeni hükümetin en çok kayırdığı kesimdi ve çok geçmeden kamu-özel ağıyla birikim sağlayan, devletçilik dönemi girişimcilerini gölgede bıraktılar.

Daha önce belirtildiği gibi, devletin savaş dönemi politi-

---

57 Mustafa Sönmez, *Kırk Haramiler* (Ankara: Arkadaş, 1990) (4. baskı), 3. bölüm. Bu kitap, Türkiye'deki büyük holdinglerin yararlı bir tarihidir. Ayrıca bkz. Korkut Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, (Istanbul: Gerçek, 1991). Boratav'a göre, "büyük sermaye"yi temsil eden 30 holding vardır ve bunların her biri bir aileye aittir (s. 66-67).

kaları aracılığıyla yabancılaşan gayri Müslim işadamları, 1945'ten sonra ülkeyi terk etmeye başladılar. Yahudi nüfusun bir bölümü yeni kurulan İsrail devletine göç etti, gerçi daha varlıklı Yahudi aileleri Türkiye'de kalmayı tercih etti. 1955'te yaşanan 6-7 Eylül olayları ve Yunanistan'la yaşanan siyasal gerginlikler de, Rumların ülkeden göç etmesine ve İstanbul'daki Rum cemaatinin yavaş yavaş erimesine neden oldu. Bütün bu gayri Müslim işadamları içinde, sadece küçük bir grup Yahudi aile ekonomideki görece konumlarını koruyabildi. Bu durum, Müslümanların sahip olduğu eski İstanbul ticarethaneleri için de geçerlidir. Bunların çoğu ticarî birikimlerini imalat sektörüne aktaramadı. Selânikli işadamları grubu da tekstil sektörü sınırları içinde kaldı. Selânikli işadamları, 1930'lu ve 1940'lı yılların en zengin imalatçılarıyken, eski pazarlara yönelik üretim yapan küçük imalatçılar konumuna gerilediler. Tekstil sektörünün yeni girişimcileri, özellikle Çukurova bölgesinden gelenler, çok daha başarılı oldular. Çukurovalı toprak sahipleri, 1945 sonrası dönemde tarımsal üretim artınca ve Kore Savaşı sırasında pamuk fiyatları yükselince, sermaye birikimi açısından yeni bir fırsat elde etmişlerdi. Bu birikim, pamuk sektöründe o güne kadar görülmedik bir patlama yarattı ve elde edilen servet daha sonra banka ve fabrikalara yatırıldı.[58]

Türk burjuvazisinin oluşumunda 1950'ler bir kopuş anlamına gelir: Birikim artık farklı boyutlar kazanmıştı, yeni gruplar ve yeni girişimci tipleri ekonomiye ağırlığını koymuştu. Tek parti dönemi burjuvazisiyle kıyaslandığında, 1950'lerin işadamları devletten çok daha özerkti ve bunların birikim kaynakları taşra ekonomisiyle daha yakından bağ-

58 Sabancı, Has ve Sapmaz aileleri ile onların kurduğu Akbank'ın yanı sıra, Karaahmet ve Eliyeşil aileleri ile Yapı-Kredi ve Pamukbank'ın temelinde pamuk üretimi vardır. Holdingler ile bankalar arasındaki ilişki için bkz. Öztin Akgüç, *Türkiye'de Bankacılık* (İstanbul: Gerçek, 1987).

lantılıydı. İlk servetlerini toprak sahipliğinden sağlayan önde gelen Çukurova ailelerinin yanında, Anadolu'da tüccarlık yaparak ilk sermaye birikimini yapan bir grup işadamı da vardı. Bunların hiçbirinin köyleriyle Mısır tarzında bir mülkiyet ve patronaj ilişkisi yoktu, yine de yeni dönemin burjuvazisi bürokrasi ve metropol kökenli eski elitten farklıydı.

IV. Sanayinin yapısı ve işadamı grupları

1950'lerde yaşanan kırılmadan sonra dönüşüm ve birikimin aşamaları daha yumuşak bir süreçle birbirini izlemiş ve sermaye gruplarında süreklilik görülmüştür. Dünya konjonktürü, 1970'lere kadar ekonomik büyümenin sürekliliğini sağladı ve Türkiye'nin yerel parametreleri de büyümenin, 1970'lerin sonlarına kadar sürdürülmesine imkân verdi. Siyasal süreçte dönemsel sorunlar ve sürtüşmeler yaşansa da, Türkiye'de kapitalizmin gelişimi 1950'lerden sonra öngörülebilir bir ivme kazandı.[59] 1960'larda daha planlı bir ithal ikameciliğe geçilmesi, ekonomik politikaların belirlenmesinde idarî aygıtın daha fazla müdahalede bulunması, hatta bürokrasinin daha fazla otonomi kazanması sonucunu doğurdu.[60] Ancak, burjuva sınıfının evrimi artık yerleşik bir çerçeveye oturmuştu ve dünyadaki ekonomik koşullar büyümenin 1970'lere kadar sürdürülmesini sağladı.[61] İthal ikameci politika izleyen birçok ülkede olduğu gibi, bu şe-

---

59 Dönemin iyi bir iktisat tarihi için bkz. Morris Singer, *The Economic Advance of Turkey, 1938-1960* (Ankara, 1977).

60 Planlı dönem için bkz. Oktar Türel, ed., "Two Decades of Planned Economy in Turkey", *METU Studies in Development*, 1981.

61 ABD, bazı ülkelerde ithal ikameci politikaya geçilmesini aktif biçimde desteklemiştir. Bkz. S. Maxfield ve J. H. Nolt, "Protectionism and the Internationalization of Capital: U.S. Sponsorship of Import Substitution Industrialization in the Philippines, Turkey and Argentina", *International Studies Quarterly*, c. 34, Mart 1990.

kilde oluşan ekonomi döviz yaratmakta zorluklarla karşılaşıyordu: Bunun temel nedeni, imalatın sanayisinin verimli olmayan yapısıydı ve bu yapıyla dünya pazarında rekabet etmenin mümkün olmamasıydı.[62] Dolayısıyla, Türkiye'nin jeopolitik rolüne dayalı ilişkileri ve Avrupa'daki işçilerin gönderdiği dövizler, krizin ertelenmesinde anahtar rol oynadı.[63] Ama 1970'lerin sonlarında kriz patlak verdi, esas itibarıyla küresel liberalleşme trendine paralel bir radikal yeniden yapılanma dönemi başladı.

Türkiye'de 1960 ve 1970'li yıllar ulusal kalkınmacılığın neredeyse en mükemmel örneği olmuştu, politikacı ve bürokratlar tarafından propagandası yapılan hâkim ideoloji, iş çevrelerinin faaliyetleriyle tam anlamıyla örtüşüyordu. Bu dönemde sanayi yatırımlarına ayrıcalık verildi, tarım büyük ölçüde ihmal edildi, korumacı gümrük duvarları ve yapay döviz kurlarıyla korunan sanayi sektörü ise, dünya piyasasında rekabete girmek zorunda kalmamıştı. Kalkınma tek hedef olarak görülüyordu. Sanayi burjuvazisi, tarımsal üretimle hiçbir bağa sahip değildi, dolayısıyla, tarım sektörünü geride bırakan bir politikaya karşı değildi. Bu nedenle, (sanayileşmeyi ulusal kalkınmanın motoru olarak gören) Kemalist cumhuriyetçilik geleneği ile burjuvazinin çıkarları arasında bir çatışma çıkmadı. Böylelikle sanayileşme, bir millî mutabakat atmosferinde gerçekleştirilebildi. Bu mutabakatın ikinci boyutu, burjuvazinin de, bürokrasinin de,

---

62 İthal ikameciliğin döviz yaratma konusundaki yetersizliği, neo-klasik iktisatın bu politikaya yönelttiği temel eleştiridir. Tayvan ve Güney Kore deneyimleri, farklı sınıf dengeleri ile uzak görüşlü politikaların bir araya gelmesi halinde döviz darboğazından kurtulunabileceğini göstermektedir. Bkz. Frederic Deyo, *The Political Economy of New Asian Industrialism* (Ithaca: Cornell University Press, 1987).

63 Bkz. Keyder, "The American Recovery of Europe: Aid and Hegemony", Giovanni Arrighi, ed., *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century* (Beverly Hills: Sage, 1985).

sanayileşme hamlesine yabancı sermayenin katılmasını istemiyor olmasıydı. Sermaye sahipliği açısından, Türk kapitalizmi bu dönem boyunca "millî" özelliğini korudu. Belirli projeler için dış borç ve hibeler söz konusuydu, özel sektör çokuluslu şirketlerle genellikle lisans anlaşmaları ve benzer düzenlemelerle bağ kurmuştu, ama doğrudan yabancı yatırım minimum düzeydeydi.[64] Türk sanayi burjuvazisi, Mısır'daki liberal dönemle veya Latin Amerika'nın çoğu örneğiyle kıyaslandığında, hem toprak sahipliği hem de dış sermaye bağlantılarından yoksun oluşuyla farklılık taşıyordu.

Burjuvazinin bir başka özelliği de, politik kadrolara olan tarihsel bağlılığıydı. İthal ikameci sanayileşme döneminde kuşkusuz bir hedef birliği söz konusuydu ve devlet yöneticilerinin eylemlerinin, burjuvazinin genel ve uzun vadeli çıkarlarına hizmet ettiği rahatlıkla savunulabilirdi. Ama bürokrasi, hem tarihsel mirasıyla hem de birikim modelinin gerekleriyle (özellikle politik araçlarla kıt döviz kaynaklarının tahsisiyle) bir bağımsızlık havası kazanmıştı. Ulusal kalkınmacılığının ideolojik temelini oluşturan popülizm, devlet yöneticilerinin tam anlamıyla otonom bir konumda olduğu izleniminin yaratılmasını gerekli kılıyordu.[65] Bu durum, yani ideolojik hegemonyayı paylaşma ve bürokratik (ve politik) alana çok geniş bir otonomi tanıma ihtiyacı,

64 1961 ile 1975 arasında imalat sanayisine yabancı sermayenin toplam dolaysız yatırımı yalnızca 200 milyon dolardı. Bu miktar, imalat sanayisindeki toplam sermayenin yaklaşık yüzde üçüne tekabül ediyordu. Söz konusu miktar, Latin Amerika ülkelerinde imalat sektörüne yabancı yatırımlarıyla karşılaştırıldığında çok düşüktür (Arjantin'de 1 milyar 480 milyon dolar, Brezilya'da 6 milyar 900 milyon dolar, Meksika'da 3 milyar 670 milyon dolar), ama Mısır'daki yatırımlardan muhtemelen yüksektir. Hesaplamalar için bkz. Keyder, *State and Class*, s. 182-183.

65 Popülizm periferide sosyal demokrasinin dengi bir işlev görmüştür. Ulusal kalkınmacılık stratejisinin benimsendiği ve burjuvazinin hegemonya kurma yeteneğinin bulunmadığı koşullarda, popülizm, kapitalist kalkınmaya meydan okumadan devletçi vaatlerle sosyal uyumu sağlayan makûl denge çözümü olarak ortaya çıktı.

Türk sanayi elitini, yine, iki dünya savaşı arası dönemin Mısır'ındaki veya Latin Amerika'nın çeşitli ülkelerindeki sanayi elitlerinden ayıran bir başka unsurdur.

İşadamlarının göreli gücü, iç örgütlenişinden kaynaklanıyordu: Büyük burjuvaziyi temsil eden bütün büyük şirketler, "holding şirketi" şemsiyesi altında başka şirketlerle ve bir veya daha fazla sayıda bankayla yakın bağlantı kurmuştu.[66] 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, yaklaşık bir düzine holding şirketi, ekonominin merkezi üzerinde kontrol kurmuş, modern, ithal ikameci sektör yatırımlarının çoğunu üstlenmiş ve TÜSİAD'ın yönlendirmesiyle kendi aralarında paylaşmıştı.[67]

Gerçi bazı şirketler profesyonel işletmeciler tarafından yönetiliyordu, ama bu holding şirketlerinin ezici çoğunluğu aile şirketiydi. Bu şirketlerin kuruluşundan sonraki ilk yirmi-otuz yılda kurucuların tam hâkimiyeti yaşanmış, daha sonra şirket yönetimi ailenin genç kuşak mensuplarına devredilmişti. Holdingler, etkinlik alanları itibarıyla çeşitlilik gösteriyordu; dikey bütünleşme örneklerine karşın, yatırım kararlarını esas belirleyen, hükümet politikalarından kaynaklanan fırsatlardı. Bu nedenle, her holding çeşitlendirilmiş bir portföye sahipti, çeşitli sanayi yatırımları yanında finans, ticaret ve emlak sektörlerinde de faaliyet gösteriyordu. Holdinglerin en gözde bileşeni finans kurumuydu: Holding şirketleriyle ilgili düzenlemeler, şirketler arası transferlere, fi-

66 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, ekonominin modern sektörüne hâkim olan çok sayıda holding vardı. Bkz. Sönmez, *Kırk Haramiler*. Ne var ki, ekonomik krizin ve daha sonraki dönüşümün etkisiyle holding sayısında belli bir azalma görüldü. 1980'lerin sonunda, bu holdinglerin bir düzineden daha azı gerçek ekonomik gücü elinde tutuyordu. Bkz. Boratav, *1980'li Yıllarda*.

67 Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1983); Ayşe Öncü, "Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Society Relations as a Distributive Domain", E. Özbudun ve A. Ulusan, ed., *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* (New York: Holms and Meier, 1980).

nans ve vergiyle ilgili kararların rasyonalizasyonuna olanak sağlıyordu ve bu açıdan "holding bankası"nın hizmetleri kritik önem taşıyordu. Cumhuriyet burjuvazisi, 1920'lerden bu yana, dönemin en büyük "özel" bankası olan İş Bankası'nın üstlendiği merkezîleştirilmiş planlama fonksiyonu etrafında toplanmayı güvenli bulmuştu.[68] Bu yapı sadece bir emsal teşkil etmemiş, aynı zamanda, yükselmeyi hedefleyen gruplar açısından, devletin yaratıp kolladığı burjuvazinin üstünlüğüne meydan okuyabilmek için, İş Bankası modelini taklit etmeyi zorunlu hale getirmişti. 1950'lerin "taşra istilası"nın getirdiği yapısal yenilik, bir dizi küçük bankanın kurulması olmuştu, bunlar daha sonraları holding şirketlerinin çekirdeğini oluşturdu. Türkiye'nin en büyük özel bankaları haline gelen Yapı ve Kredi, Garanti, Akbank ve Pamukbank, temsil ettikleri büyük aile şirketlerinin temel finansal organları olarak faaliyet gösterdiler; holding çatısı altında bir araya gelen çeşitli şirketler bu hizmetler aracılığıyla finansman ve transfer fonlarından ve (kamuya hisse senedi satmanın pek söz konusu olmadığı bir ortamda) görece ucuz finansman olanağı sağlayan tasarruf mevduatlarından yararlandılar. Holding yapısının kazandırdığı avantajlar, sanayi sektöründeki büyük burjuvazinin 1980'lerin liberalleşmiş yeni dünyasına nispeten başarılı bir biçimde geçişini sağladı.

Bütün bu ulusal kalkınmacılık dönemi boyunca, ekonomik kalkınmanın anti-liberal ilkeler aracılığıyla gerçekleşeceği kabul edilmişti. Avantajlarına karşın, bu modelin kapitalist gelişme açısında çok ağır maliyeti vardı, çünkü kendi hesabına çalışanların, küçük ve orta ölçekli sermayenin ayakta kalma hakkını esas aldığı için rekabeti önlüyordu. Aynı şekilde, "sosyal güvenlik şemsiyesi" tarımsal üreticileri, kente yeni göçenleri ve gecekondularda yaşayanları kol-

68 Bu bankanın kuruluş tarihi için bkz. Turgut Bayar, *La Türkiye İş Bankası* (Montreux, 1938).

lamak amacındaydı. 1980'lerin yeni bürokratları, bir önceki dönemin yeniden dağıtım şemalarını kabul edilemez olarak niteleidiler ve fiyat desteklemelerini, sosyal harcamaları ve yerel sanayinin korunmasına yönelik politikaları tersine döndürmeye çalıştılar. Kemer sıkma programlarını çok sıkı bir biçimde uygulayarak -hiç değilse ilke olarak- dünya piyasasıyla rekabeti etkinlik ölçütü saydılar ve dikkatlerini ihracatın artırılmasına yönelttiler. 1980 öncesinde ulusal kalkınma politikası, bütünüyle, iç pazarın genişletilmesine yönelikti, ama bu aynı zamanda burjuvazinin ideolojik olgunlaşmasını da önlemişti. 1980'li yılların yukarıdan empoze edilen liberalizmi, burjuvazinin ideolojik hâkimiyetinin kurulması ve sömürünün rasyonelleştirilmesi vaadini taşıyordu. Dışsal bir dayatma olarak başlayan bu yaklaşım, gerçek bir ideolojik değişim yarattı, çünkü burjuvazi tarafından sahiplenildi. Ekonominin yeniden yapılanması karşısında burjuvazi önceleri kararsız ve çekingen bir tutum sergilerken, giderek daha olumlu bir tavır benimsedi, çünkü bu sürecin uzun vadeli sonucunun tam anlamıyla ideolojik hegemonya kurmak olduğu düşünüldü.

Aynı zamanda, büyük burjuvazi, iç yapısından kaynaklanan gücüyle, zorlu bir ekonomik geçiş dönemi olabilecek bir süreci nispeten rahat bir şekilde atlattı. Holding şirketlerinin içsel farklılaşması, üretimlerinin dünya pazarlarına yönelik hale getirilmesini sağlayacak hazır bir yapı anlamına geliyordu. İhracata yönelik üretim yapmadıkları alanlarda, yeni pazarlarda bir pay sahibi olmak için büyük ticaret şirketleri kurdular. İkinci olarak da, ölçekleri, çeşitlilikleri ve yerel ortam hakkındaki bilgileri, holdingleri, Türkiye'nin yeniden yapılanmasına katılmak üzere davet edilen yabancı sermaye için ideal ortaklar haline getiriyordu. Yabancı sermayeyle yapılan -daha önceki dönemlere nazaran- çok sayıda denebilecek ortaklık ve lisans anlaşması, holdinglerin iç

pazara yönelik yapıdan kurtulmasını, yeni teknoloji ve tasarımla dünya pazarlarına girmesine olanak vermiştir. Türk ekonomisinin uluslararasılaşması, çokuluslu şirketlerle Türk holding şirketleri arasında kurulan bağlantılarla gerçekleştirildi. Böylece Türkiye ekonomisi, yabancı sermayeyle bağlantıya hazır işletmelerin bulunmadığı Mısır'a kıyasla çok daha da hızlı ve kapsamlı bir şekilde uluslararasılaştı.

Son olarak, büyük holdingler, yeni devlet yapısına hızla ayak uydurdu. Yeni düzen, devlet yönetiminin en üst düzeylerinde kişisel temaslara ve lobi faaliyetlerine dayanıyordu. Kendi ideolojik gündemleri olan eski devlet yöneticilerine kıyasla yeni bürokrasi, artık belirli çıkarlara yönelik talepleri yerine getirmeye hazırdı - mesele, doğru kanalları kullanarak ilgili noktalara ulaşmasını bilmekten geçiyordu. Bu aşamada büyük burjuvazi içinde yeni bir strateji oluştu - TÜSİAD, bir politik ve ideolojik programın yaratılmasında ve propagandasında giderek uzmanlaşmaya başladı. TÜSİAD, yukarıda ele alınan ideolojik dönüşümün kurumsal gerekliliklerivle meşgul olmak suretiyle, "genel anlamda sermaye"nin temsilcisi durumuna geldi. Bu aşamadan sonra Türk burjuvazisinin artık olgunlaştığını kabul etmemiz gerekir. Yarım yüzyıllık bir gelişme süreci sonunda kendi platformuna nihayet sahip çıkabilen, ürkekliğini büyük ölçüde aşabilmiş, devlet elitine karşı tutumu daha alışılmış modellere uygun bir sınıf ortaya çıkmıştı. Dünya sistemi bağlamında değişen koşulların bu başarının elde edilmesinde oynadığı rolü tabiî ki göz ardı edemeyiz. Ama Mısır örneğine dönersek, dış koşulların her ülkede benzer oluşumlara yol açmadığı sonucu ortaya çıkar. Türkiye'deki burjuvazinin özgül tarihî koşulları, devlet elitiyle ilişkileri ve iç örgütlenme özgüllükleri bu sınıfın 1980 sonrası olgunlaşmış konumunu belirlemiştir.

ÇEVİREN ***Şennur Özdemir***

7
Cumhuriyet devleti ne kadar güçlüydü?

I

Devletin güçlü olması ne demek? Bu soruyu cevaplamak için hangi tür devletlerden söz ettiğimizi açıklığa kavuşturmak gerekir. Bilindiği gibi modern devlet yeni bir olgudur. Merkezî ve hiyerarşik bir yapıya sahip, kendi topraklarında mutlak egemenlik sahibi devlet ancak 16. yüzyıldan sonra Batı Avrupa'da, kapitalist ilişkilerle eşzamanlı olarak gelişmeye başlamıştır. Modern devletlerin güçlü ve etkin olmaları, meşruiyet kazanmaları, toplumla ilişkilerini nasıl sürdürdükleriyle yakından ilişkilidir. Oysa geleneksel devletlerin güçlü veya zayıf olmaları farklı bir şekilde değerlendirilir; burada devletin kendine karşı direnenleri ezebilmesi, topraklarını büyütmesi veya hiç olmazsa kaybetmemesi önemlidir. Geleneksel devletlerde ön plana çıkan kıstas devletin kurallara dayanan otoritesinin değil keyfî tasarruflarının ve diğer devletlerle rekabette başarısının ne düzeyde gerçekleşebildiğidir.

Bu girişi yapmaktaki amacım cumhuriyet devletinin alı-

şageldiğimiz değerlendirmesinin yeniden düşünülmesi gerektiğine işaret etmek. Bilindiği gibi gerek akademik gerekse politik tartışmalarda -özellikle de 1980'lerdeki liberal dönüş sonrasında- cumhuriyet devletinin haddinden fazla güçlü olduğu kabul görür, hatta siyasî bir proje olarak devletin zayıflaması gerektiği vurgulanır. Tabiî ki devletin niteliğini böyle basitleştirilmiş bir güçlülük-zayıflık ekseninde değerlendirmek ne yeterli ne de yararlı olacaktır. Ayrıca bu tür savları ileri sürenler sözü geçen kavramları tanımlarken muhtemelen benim de aşağıda anlatmaya çalışacağım kavramsal çerçeveye yakın argümanlar ileri süreceklerdir. Dolayısıyla, bu makalede yeni bir tez ortaya attığımı ileri sürmek istemiyorum. Amacım daha mütevazı: Kullandığımız kavramların açıklanması; ayrıca "güçlü" sıfatının hangi koşullar altında anlamlı olacağını irdelemek istiyorum.

Birinci paragraftaki ayrıma geri dönersek, şöyle bir sav ileri sürülebilir: Cumhuriyet devletine güçlü demek onu modern devlet kriterleriyle değil, geleneksel devletin ölçekleriyle değerlendirmeyle varılan bir sonuçtur. Bu önermeye önce tarihsel bir perspektif getirmek istiyorum. Her ülkenin tarihinde olduğu gibi Türkiye'de de cumhuriyet devleti belirli bir modernleşme projesinin ürünüdür. Fakat devletin kendi (yani modernleşme öncesi) tarihi modernleşen devletin niteliğini belirleyici bir unsur olmuştur. Burada seçilen teorik çerçevenin özelliğini belirtmekte fayda var. Gerek Marksist gerekse liberal kuramlarda devletin kendi özerkliği içinde kendi hareket tarzını belirlemesi, toplumun izin verdiği veya talep ettiği tavrın dışında bir otonomi sergilemesi kolayca kabul edilemez. Bu kuramlarda devlet toplumsal dengelerin bir yansıması olarak ortaya çıkar ve bu dengelerin belirlediği sınırlar içinde hareket edebilir. Oysa sosyal bilimlerin son yirmi beş yılında daha Weberci diye tanımlayabileceğimiz bir yaklaşım üstünlük kazanmıştır

(Evans, Rueschemeyer, Skocpol ed., 1985). Bu yaklaşımın çizdiği çerçeve devletin toplumun belirlemesinden bağımsız olabileceğini ve bu bağımsızlığı kullanarak toplumla ilgili projelere girişebileceğini vurgular. Buradan çıkarak da devletin niteliğini, hareket kapasitesini, etkinliğini tartışmak önem kazanır. Devletin kendi tarihi de (nitelik, kapasite ve etkinlik boyutlarını en yakından belirleyen değişken olarak) bu bağlamda özellikle araştırılması gereken bir saha olarak ortaya çıkar. Demek ki Cumhuriyet Türkiyesi'nin devlet gücünü, devlet-toplum ilişkilerini incelemek amacıyla yola çıktığımızda ilk yapmamız gereken şey, bu devletin ön tarihini anlamak olacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı modernleşmesi diye andığımız tarih döneminin başlangıç noktasını belirleyen, toplumun çağdaşlaşması değil devletin reformudur. Tanzimat Fermanı devleti modernleştirme projesinin başlatılma tarihini gösterir. Gerçekten de 19. yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı Devleti kendisini yeniden inşa etme çabası göstermiştir. Bu süreçte geleneksel gücünden taviz verip daha modern anlamda bir etkinlik edinmeyi amaçlamıştır; sözü edilen dönüşümün en önemli göstergesi hukuk devleti olarak tanımlanabilecek bir uygulamanın giderek yerleşmesi olmuştur. Osmanlı Devleti modernleşen diğer devletlere benzer bir şekilde *Rechtsstaat* olarak adlandırılabilecek bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu niteliğin esas boyutu belli bir hukukî çerçevenin çizilmesi ve bu çerçeve içinde devletin hareket tarzının öngörülebilirlik kazanmasıdır. Yani, devlet kendi hareket alanını iradî bir biçimde kısıtlamaktadır; kendi dışında kalan toplumsal mekânın kurallarını tespit ettikten sonra bu alanın kendi kendine işlemesine müdahale etmemeyi kabul etmektedir. Sözünü ettiğimiz devletin ille "liberal" olması gerekmez: Önemli olan, koyduğu kuralların anlaşılabilir, öngörülebilirliği sağlayan kurallar olması

ve devletin hareket şeklinin de keyfî olmaması, yani gelişigüzel müdahalelerden kaçınmasıdır.

İşte Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl boyunca gelişme çizgisi bu yönde olmuştu. Yani devletin işleyiş kuralları daha belirginleşmiş, keyfîlik görece azalmış, oluşturulan hukuk çerçevesi öngörülebilirlik sağlamaya doğru evrilmişti. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin *Rechtsstaat* idealine doğru yöneldiğini söyleyebiliriz, fakat bu, güç kazandığı anlamına gelmez. Burada Michael Mann'ın kavramsallaştırdığı bir ayrımı kullanmak istiyorum. Mann (1984) devletin güçlü olmasının ne demek olduğunu anlamaya çalışırken modernöncesi devletlerin "despotik" anlamda istediklerini yapabildiklerine işaret eder. Bu devletler güçlerini keyfî olarak kullanırlar, istedikleri durumlarda müdahale ederler ve karşılarına çıkan engelleri yıkabilirler. Oysa modernleşen devletlerin güçlü olması iktidarlarını sürekli ve etkin bir şekilde kullanabilmelerine bağlıdır. Bunun için de toplumu yönetebilme altyapısını kurmak gerekir. Bu altyapıyı maddî anlamda ele alırsak, örneğin nüfusun kaydını tutmak, vergi toplayıcı kurumları oluşturmak, arşivlerin devletin hafızası olarak kullanılabilmesi gibi unsurlar ön plana çıkar. Fakat bu maddî yeniliklerin aynı zamanda yönetimi mümkün kılacak bir kurallar manzumesiyle tamamlanması, yani bir "software"e sahip olması gerekir. Bu da öncelikle idarî hukuk alanında, ama genel olarak tüm hukukî çerçeve bağlamında, süreklilik kazanacak bir kanun yapısıdır. Michael Mann bu maddî kurumsal yapıyı ve kurumların kullanılabilmesini sağlayan kuralları "altyapı" diye adlandırıp, devletin böyle olanakları etkin bir şekilde harekete geçirebilmesini "altyapısal güç" olarak adlandırıyor. Altyapısal güç ölçeğinde Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl boyunca ilerlediğini, fakat emsali devletler seviyesine gelemediğini söyleyebiliriz. Yani, devlet reformlarına girişen ve despotik gücün-

den vazgeçmeyi kabul eden Osmanlı Devleti yüzyılın sonuna gelindiğinde toplumu kontrol mekanizmaları açısından yeterli bir altyapı kurmuş gözükmüyor. Bütün bürokratik gelişmeye rağmen toplumun işleyişini yönlendirebilecek bir güç kullanabildiğini söylemek zor. Demek ki bir yandan bir hukuk devleti oluşurken bir yandan da merkezden kullanılabilecek güç potansiyelinin gelişmesi açısından yavaş bir evrim söz konusu.

Bu gelişme çizgisinin İkinci Meşrutiyet'le beraber değiştiğini söyleyebiliriz. Özellikle 1909 sonrasında İttihat ve Terakki Fırkası liderleri merkezî gücü artırmak çabasıyla o zamana kadar gelişmiş olan hukukî meşruiyet çabasından taviz vermeye başladılar. Yani, yukarıda çizdiğimiz perspektif çerçevesinde, devletin daha keyfî, daha müdahaleci bir konuma geri dönmesi yönünde tercih koydular. 1912'den Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen dönem devlet modernleşmesi diye adlandırabileceğimiz Tanzimat çağının bir devamı olmaktan çok, 19. yüzyıldaki gelişmenin geriye döndürüldüğü bir aşamayı sergiler. Bu geri dönüşü yalnızca İttihat ve Terakki liderlerinin 'devrimci' niteliğine, dolayısıyla geleneksel meşruiyet yoksunluğuna bağlamak doğru olmayacaktır. Bu liderlerin yeni ideolojiler peşinde mobilize olmuş olmaları, güçlerini ve popülerliklerini devlete başkaldırarak elde etmiş olmaları tabiî ki önemli faktörlerdir. Fakat şu da unutulmamalıdır ki, bütün bu dönem boyunca önce imparatorluk, sonra da müstakbel Türkiye devleti savaş halinde kalmıştır. Yani ihtilalle gelmiş bir hükümetin, bir siyasî partinin "normalleşmesi"ne vakit olmamıştır. Bu koşullar altında devletin altyapısal anlamda güçlenmesi söz konusu olamazdı, çünkü devleti elinde tutan parti zorbalıkla kendi iktidarını kurmaya çalışıyordu. Savaş koşulları altında hukukun ayakta kalması zaten zordur; bir de hassas dengeler üzerine oturmuş bir hukuksallık sürecinin o döneme gelene kadar nasıl

ve ne güçlükle ayakta tutulduğu düşünülürse sözünü ettiğimiz geri dönüşü anlamak kolaylaşır.

Yukarıdaki özette cumhuriyetin miras aldığı devlet yapısının modern devletin güçlülüğünü tesis edebilecek bir gelişme çizgisinden geri döndürüldüğünü anlatmaya çalıştım. İttihat ve Terakki ve savaşlarla beraber devlet, pre-modern bir zorbalık ve keyfîlik çizgisine geri dönmüştü. Devletin kendi dışındaki toplumsal alan üzerinde kuralsız müdahalede bulunması kabul edilir bir olgu olmuştu. Bu çerçevede en önemli gösterge devletin mülkiyet kurallarını çiğnemesi olmuştur. Savaş koşullarında ve yeni bir ulus-devlet kuruluşu sürecinde değerlendirilmesi gereken bu tutum, yine de devletin niteliğini belirlemek ve bu niteliğin ilerideki hareket tarzını etkilemesi açısından büyük önem taşımaktadır. Burada fertlere tanınan özel mülkiyet hakkının kapitalist anlamda modern devletin niteliğini belirleyen başat unsur olduğu argümanını tekrar etmek gerekmiyor. Bu bağlamda önemli olan, devletin kural tespit etmeden, gelenek ve usul boyutunda kendini bağlı hissetmeden, boşta kalan malı mülkü istediği, kendine yakın gördüğü veya zorbalığına karşı çıkamadığı şahıslara dağıtmış olmasıdır. Aşağıda bu tartışmaya geri döneceğim.

1920'lerde, cumhuriyetin kurulmasıyla beraber savaş koşulları sona ermiş, devletin işleyişi daha kurallı ve sistematik olmaya hazırlanmıştı. Yine de unutulmaması gereken, cumhuriyetin bu ilk döneminin çok kısa sürdüğü (çünkü 1930 sonrası iktisadî koşullar 'normal' işleyişi büyük çapta aksatmıştı) ve Mustafa Kemal'in karizmatik otoritesinin hâkimiyeti altında şekillendiğidir. Yeni kurulan bir devlette, bütün Osmanlı sürekliliğine rağmen, bazı uygulamaların yerine oturması vakit alacaktır. Nitekim, örneğin Büyük Millet Meclisi'nin çalışma(ma) koşullarının tespit edilmesi ancak 1930'da, Serbest Fırka'nın kapatılmasıyla gerçekleş-

miştir. 1930'a kadar geçen bu dönemi bir kuruluş dönemi olarak algılamak ve bu nedenle devlet çarklarının rutin bir şekilde çalışmasını beklememek doğru olacaktır. Yani, sürdürdüğümüz tartışma açısından, cumhuriyet devletinin bu ilk dönemi için bir teşhis koymak zordur, çünkü karizmatik meşruiyetten çıkarak ne yöne gidileceği henüz meçhuldür. Ancak devletçilik döneminin başlamasıyla gidilecek yön daha açık bir şekilde tayin edilmiş, böylece devletin gücünün veya güçsüzlüğünün hangi kıstaslara göre ölçülebileceği ortaya çıkmıştır.

II

Devletçilik, bilindiği gibi iki dünya savaşı arası dönemde birçok ülkenin başvurduğu bir yönelim olmuştur. Zaten Türkiye'de devletçiliğin kavramını üretenler ve ideologluğunu yapanlar kendilerinin yeni veya orijinal bir uygulamada bulunduklarını iddia etmiyorlardı. Dönemin yükselen değerleri devletin ekonomiyi ve toplumu denetleyip yönetmesini öngörüyordu. Pazarın mutlak üstünlüğüne dayanan serbest ekonomi, siyaseti çöküntüye uğramıştı; toplumun kendi yönelimini ve tercihlerini belirlemekte başarılı olamadığı düşüncesi yaygın bir şekilde kabul ediliyordu. Anglo-Sakson liberal düşünce yerini devlet merkezli, organik toplum tercihli bir felsefeye bırakmıştı. Zaten böyle bir düşünce tarzına tarihten gelen bir eğilimi olan Türkiye'de İtalyan, Alman ve Sovyet yaklaşımları, aralarında ayrım yapılmadan, devletçiliğin desteği olarak kabul ediliyordu. Bu koşullar altında devletçilik toplumu ekonomik krizden çıkarmanın bir yolu olarak görüldü. Tabiî Sovyetler örneğinde olduğu gibi kalkınmacılık da krizle savaşma fikrine kolaylıkla monte edilebiliyordu. Gelişmiş sanayi ülkelerini model olarak kabul etmek ve bu modeli farklı araç ve metotlarla kopya etmeye ça-

lışmak 20. yüzyıl boyunca bütün azgelişmiş ülkelerin benimsediği bir yaklaşım oldu. Türkiye'nin bu yaklaşımı öğrenmesi 1930'lu yıllarda gerçekleşti. Böylece devletçiliğe bir amaç kazandırılmış oldu. Bundan böyle devletin merkeziyetini ve önceliğini savunma yalın bir devlet-toplum denklemiyle sınırlı kalmadı; kendisine belirli bir amaç ve istikamet de edinmiş oldu. Bu amacı, toplumun refahını ve iktisadî kalkınmasını garanti etmek şekilde ifade edebiliriz. Böylece devletçiliğin başarısı kalkınmayı gerçekleştirebilmesiyle eşit tutuldu. Devletçilik kendi meşruiyetini kalkınmadaki rolünü gerektiği gibi oynayarak sağlayacaktı.

1930'larda başlayan bu devlet anlayışı cumhuriyet dönemi devletine damgasını vuran en kalıcı nitelik oldu. "Kalkınma" kavramı bütün dünyada geçerliliğini yitirene, yani neredeyse 1980'lerin sonuna kadar, Türkiye devleti meşruiyetini kalkınmadaki başarısına bağladı. Eğer hal böyleyse cumhuriyet devletinin güçlü olup olmadığını kalkınmacılık bağlamında sorgulamak mümkün olacaktır. Bunun açık nedeni kendini çeşitli bağlamlarda kalkınmacı olarak beyan eden devletin kendi öncelikleri açısından değerlendirilmesi gereğidir. İkinci bir neden ise şu: Kalkınmacı devletin güçlü olup olmadığını sorgulayan gelişmiş bir sosyal bilim literatürü vardır ve bu literatürde kullanılan kavram ve kıstaslarla cumhuriyet devletinin becerisini ve başarısını irdelemek mümkün olacaktır.

III

Kalkınmacı devlet literatüründe devlet kadrolarının seçtikleri projeyi gerçekleştirebilme amacında başarılı olabilmeleri belli başlı iki farklı perspektifle incelenmektedir. Kolay bir sınıflandırma yapma amacıyla bunlara siyaset teorisi ve sosyoloji perspektifleri diyebiliriz. Birinci, yani siyaset te-

orisinden çıkan yaklaşım devletin toplumu yönlendirme ve yöneltme çabasında kendi hareket kapasitesini sağlayacak özerkliğe sahip olup olmadığı sorusunu sormaktadır. Bu sorunun irdelenmesi yukarıda değindiğim "altyapısal kapasite" kavramıyla yakından ilişkilidir. Devletin gücü despotik anlamda tekil müdahalelerde bulunabilmesiyle değil, kendi hareket şeklinin süreklilik kazanabileceği, hem devletin hem de toplumun davranışlarının ne sonuçlar vereceğini bildikleri bir öngörülebilirlik ortamı yaratılmasına bağlıdır. Bu da öncelikle bir hukuk çerçevesinin yerleşmesi ve tarafların (yani devlet ile toplumun) bu hukuk çerçevesinin öngördüğü doğru usuller çizgisinde hareket etmelerinin sağlanmasından geçer. Weber'in tanımladığı hukukî akılcılık ve tutarlılık, yani kurallara uygun prosedürün ön plana çıkarılması, aynı zamanda devletin toplumdan ayrışmasını sağlar; böylece toplumun devleti içermesini, kolonize etmesini önler, özerkliğine imkân tanır. Diğer bir deyişle, devletin, siyaset teorisi anlamında güçlü olabilmesi, özerkliğinin tesis edilebilmesi ve bu özerkliğin devamı için de karşılıklı kabul görecek kuralların ortaya çıkmasıyla mümkün olur (Poggi, 1978). Böylece devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin keyfîliği, "laçkalığı" önlenebilir.

İkinci perspektifte, yani daha çok sosyolojik olduğunu öne sürdüğümüz bakış açısında, devlet elitlerinin toplumsal bir katman olarak analizi ön plana çıkmakta, sorulan sorular bu grubun kendi iç tutarlılığı, benzeşmesi, ortak çıkar ve projeye sahip olması gibi konulara eğilmektedir (Woo-Cumings, ed., 1999). Ayrıca tutarlılık ve dayanışmanın toplumun geri kalanıyla kurulan ilişkiyi ve hareket kapasitesini nasıl etkilediği, devlet elitlerinin projelerini gerçekleştirebilecek araçları ne kadar başarıyla mobilize edebildikleri sorusu farklı şekillerde sorulmaktadır. Şimdi bu iki perspektifi biraz daha açmaya çalışalım.

III.1

Modern devletin bir özelliği organizasyon olarak kendini toplumdan ayrıştırmış olmasıdır. Devlet ile toplum arasındaki sınırlar belli olmuştur; devletin işlevlerini yerine getiren şahıslar yönetimde uzmanlaşmış bürokratlardır. Bu ayrışma ancak konulan kurallar çerçevesinde sürebilir; yani devlet ile toplum arasındaki sınırın belirlenmesi ve bu sınıra karşılıklı riayet edilmesinin sağlanması gerekir. Sözünü ettiğimiz özellik liberal devletin tanımına uymaktadır. Başka bir teorik çerçevede aynı fikri şöyle ifade edebiliriz: Devlet ile toplum arasındaki ayrışma, ortada kendi kurallarıyla işleyen bir "sivil toplum" olması anlamına gelir. Bilindiği gibi sivil toplum kavramı başlangıçta pazarın serbestçe ve kendi kuralları çerçevesinde işlemesi anlamında kullanılmıştı. Bu kullanımda devlet pazarın hukuk çerçevesini oluşturup, özel mülkiyet ve mukavele kanunlarının sürdürülmesini sağlar, bunun dışında pazar dengelerine karışmaz. Aynı şekilde, toplumdaki diğer pratikleri etkilerken de devlet tekil müdahalelerden kaçınır, ama kural koyucu ve kurallara riayet edilmesini sağlayıcı merci olarak gücünü korur. Burada vurgulanmak istenen, devletin altyapısal gücünün önemidir. Devlet koyduğu kuralların geçerliliğini sağlamak için toplumun çeşitli pratiklerine nüfuz etmek mecburiyetindedir; bu da devletin elinde yeterli bir altyapı kapasitesi olması anlamındadır.

Altyapısal gücün diğer yönü ise devlet personelinin kişisel çıkar hedefinden vazgeçmesidir. Bir anlamda altyapısal güç soyut bir varlık kazanmıştır ve ancak kendi mekanizmasının öngördüğü doğrultuda kullanılabilir. Olaya bir de toplumun perspektifinden bakalım: Devlet mekanizması ve bürokratlar kendi soyut çerçeveleri dahilinde ve kurallara riayet ederek hareket ediyorlarsa, toplumdaki çeşitli güçle-

rin (örneğin ekonomik güce sahip olanların) devlet mekanizmalarını kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeleri de zor olacaktır. Bu sonucu genellersek şöyle diyebiliriz: Devletin, veya daha somut olarak devlet elitinin, toplumsal güçlerden bağımsız kalabilmesi, yani özerklik kazanabilmesi ancak devletin belli kurallar çerçevesinde hareket etmesi halinde mümkün olabilir. Bu yargıyı şu şekilde de ifade edebiliriz: Devletin özerk olarak güç kullanabilmesi ancak kendi hareket sahasını kesin çizgilerle belirlerse mümkün olabilir. Bu da kuralların konulması ve keyfî olarak değiştirilmemesi demektir. Kuralların ancak usulüne uygun bir şekilde değiştirilebildiği durum bizi tekrar Weber'in "hukukî-akılcı" meşruiyet temeline götürür; yani devletin gücü ancak hukukun üstünlüğü durumunda mümkündür. Devlet hukukun üstünlüğünü kabul etmemişse bu durum devletin sadece altyapısal değil, aynı zamanda "despotik", yahut keyfî güç kullandığı anlamına gelir. Oysa despotik güç iki taraflı bir bıçaktır: Kuvvet dengelerinin nasıl olduğuna bağlı olarak devletin çıkarlarına ters düşecek şekilde de kullanılabilir. Yani kuralları yerleştirememiş bir devlet toplumun devleti kullanma isteğine, yani devlet erkinin toplumdaki çeşitli gruplar tarafından kendi çıkarları için kullanılmasına da karşı koyamaz. Başka bir deyişle, hukuka keyfî müdahalenin yapılamadığı bir durumda (yani hukuk kurumunun özerkliği olması halinde), devletin de potansiyel özerkliği olduğunu söylemek mümkün olacaktır.

Cumhuriyet tarihine bakarsak Türkiye devletinin kurallarla yaşamayı tercih ettiğini söylemenin ne kadar zor olduğunu görürüz. Devletin hukukun üstünlüğünden hoşlanmadığını, neredeyse süreklilik kazanmış "istisna" koşullarını (Schmitt, 1996) isteyerek sürdürdüğünü biliyoruz. Toplumla ilişki çerçevesinde bu istisna durumu somut olarak olağanüstü hal ve örfî idare rejimlerinde ortaya çıkar. Dev-

let bir ulusal tehlike retoriği kullanarak kurallar üstü ve tabiî ki hiçbir kaideye bağlanamayan, dolayısıyla da öngörülebilirliği olmayan bir hareket tarzını benimsemiştir; bu niteliğiyle de toplumdan gelen sınırlama taleplerine şiddetle karşı koymuştur. Günümüzde de Avrupa Birliği'ne adaylık çerçevesinde sürdürülen tartışma, büyük ölçüde devletin bu "istisna" koşullarından vazgeçip geçmeyeceği boyutunda yoğunlaşmaktadır.

Yukarıda anlatıldığı gibi devlet mekanizması kendi sınırlarını çizmekte isteksiz ise, toplumdaki güçlerin de bu sınırları zorlama ve devletin hareket şeklini etkileme talepleri ve şansı doğar. Yine cumhuriyet devletinin toplumla ilişkisine bakarsak İttihat ve Terakki döneminden itibaren yerleşen ve neredeyse kurallaşan bir ilişki biçimi gözlüyoruz: Yolsuzluklar, veya daha spesifik olarak kayırma ve rant sağlama pratiği... Bu davranış biçimi devletin hukuk çerçevesini yerleştiremediğinin veya yerleştirme çabasına girmediğinin kanıtıdır. Devlet ile toplum arasındaki ayırıcı hudut gerçek bir sınır işlevini görmemektedir; geçişken ve esnektir. Bu koşullar altında devletin veya hukukun özerkliğinden söz etmek zordur. Keyfî davranışın altında yatan, yine keyfî yahut despotik bir güç söz konusudur. Fakat, ancak kuralların ve mantığı belli bir işleyişin sonucunda hasıl olabilecek altyapısal gücün oluşmadığı söylenebilir. Devlet kendi mantığıyla işleyen bir mekanizma olarak ortaya çıkmamıştır; iç tutarlılık söz konusu değildir, birbirinden bağımsız tekil bürolar, farklı çıkarlar peşinde koşan ve toplumdaki güç odaklarıyla fazla haşır neşir olan daireler ve memurlar vardır.

Anlatılan duruma belki de en iyi örnek cumhuriyet devletinin mülkiyete yönelik tutumudur. Mülkiyet hakkı, daha doğru ifadesiyle mülkiyet hukuku, devletin kendini toplumdan ayrıştırmasının ilk ve en önemli aşamasıdır. Libera-

lizm teorisinin de altını çizdiği gibi kişisel mülkiyet hakları sağlam değilse piyasanın işlemesi de optimal olmayacaktır. Kişilerin alışverişe girebilmeleri, daha önemlisi ileriye dönük yatırım hesabı yapabilmeleri, ancak mülkiyet haklarının güçlü ve savunulabilir olduğu durumda mümkündür. Cumhuriyet tarihine baktığımız zaman tam da mülkiyet hakkı konusunda devletin ikircikli bir tutumu olduğunu gözlüyoruz. Bilindiği gibi Osmanlı mirasından kaynaklanan bir mülkiyet kargaşası zaten mevcuttu. Osmanlı hukuku toprak üzerinde kişisel mülkiyeti tam olarak tanımamıştı. 1858 Arazi Kanunnamesi durumu açığa kavuşturmamış, tersine mülkiyetin hukuk kurallarının pozitif tanımlamasına değil de, bir güç dengesine bağlı olduğu izlenimini yaratmıştı (Gerber, 1987). Bu durumun üzerine Birinci Dünya Savaşı döneminde ve sonrasında yaşanan trajedilerin getirdikleri de eklendi. 1914 öncesinde dahi Rum ve Ermeni mülklerine zaman zaman tecavüz ediliyordu; ayrıca özellikle Batı Anadolu'ya yerleştirilen Balkan göçmenlerine verilen topraklar da mülkiyet fikrinin kesinleşmesini önlemişti. Bu bağlamda önemli olan, devletin kural tespit etmeden, gelenek ve usul boyutunda kendini bağlı hissetmeden, boşta kalan malı mülkü istediği, kendine yakın gördüğü veya zorbalığına karşı çıkamadığı şahıslara dağıtmış olmasıdır. 1915'te Anadolu Ermenilerinin büyük kısmının öldürülmesi ve tehcir edilmesiyle terk edilen gayri menkûle el koyma süreci de tahmin edileceği gibi kanunsuz ve kuralsız bir şekilde işledi. Savaş sonrasında mübadeleyle giden Anadolu Rumlarının mallarını terk etmeleri ve bu malların yine yerel güç dengeleri ve/veya siyasî tercihler çerçevesinde kişilere dağıtılması mülkiyet konusunda herhangi bir kanunlaşma ve kesinlik ihtimalini oradan kaldırdı. Sonradan Türkiye Cumhuriyeti olacak topraklardan, 1914-1924 arasındaki on yılda, iki milyonu aşan ve geriye kalanlara nazaran epey

varlıklı bir nüfus toprakları terk edince, onların arkalarında bıraktıkları mal ve mülke el koyma olgusu, hiç olmazsa zımnen devlet otoritesinin onayı çerçevesinde gerçekleştiği için, devletin niteliğini ve tebaasıyla ilişkisini yakından etkileyen bir süreç oldu.

Mülkiyet konusundaki bu keyfîlik 1945 sonrasında farklı şekillerde devam etti. Önce tarım toprağının yüzde 50 kadar büyüdüğü 1945-1955 döneminde köylüler hazine arazisini özelleştirdiler ve kişisel mülk haline dönüştürdüler (Keyder, 1993). Daha sonra, gecekondulaşmayla yeni bir süreç başladı. Kente gelen göçmenler bazen hazine toprağına, bazen de vakıf topraklarına yerleştiler; gayri Müslim nüfusun terk ettiği taşınmazların bir kısmı da bu arada temellük edildi (Keyder, 1999). Bu süreçler tabiî ki merkezî ve yerel siyasî otoritenin kabulü çerçevesinde gündeme geliyordu. Yani devlet kendi koyduğu mülkiyet hukukunu savunmuyor veya savunamıyordu. Eğer bu konuda devletin çeşitli mekanizmalarının bilinçli bir şekilde kanunsuzluğa göz yumduğunu söylüyorsak (ki böyle bir tutum siyasetçilerin kendilerine bağlı gruplar oluşturma isteğiyle açıklanabilir), o zaman devletin kendini toplumdan ayrıştıracak gelişmişliğe ve güce ulaşmadığını söylemek mümkün. Eğer devlet güçsüzlüğünden ötürü mülkiyet kurallarını savunamadıysa, bu zaten devletin toplumu yönetebilme veya yöneltebilme kapasitesinin zayıflığına işaret eder. Yukarıda da söylediğimiz gibi mülkiyet hakkı ve devletin bu hakkı geçerli kanunlar çerçevesinde garanti etmesi devlet ile toplum arasındaki ilişkinin simgesel bir görünümüdür. Demek ki cumhuriyet devleti mülkiyet hakkını yoruma bağlı, güç dengelerine tâbi ve devletin salahiyetinin toplumdaki güçler tarafından kullanılabildiği bir ortamda değerlendirerek hukukun üstünlüğü ve özerkliği ilkelerinin geçersizliğini tescil etmiştir. Hukukun kendi kurallarıyla

işlemediği bir durumda devlet/toplum ayrışması imkânsızlaşmıştır. Devlet böylece kendini toplumsal güçlerin kolonizasyonuna karşı müdafaasız bırakmıştır. Yani güçsüzlüğünü kabul etmiştir.

III.2

Sosyolojik perspektife dönersek devletin başarılı olması için gerekli toplumsal konum ve koşulların belli başlı üç soru çerçevesinde incelendiğini görüyoruz. Bu soruların her birinin çeşitli ülkeler için ve farklı tarihsel bağlamlarda araştırıldığını da hatırlatmak gerekir; yani toplumsal tarih veya tarihsel sosyoloji araştırmaları için çok sayıda örnek mevcuttur, zaten oluşturulan kavramlar ve sorulan sorular bu somut araştırmalardan esinlenmektedir. Türkiye için ise aynı şeyi söylemek zor, bu konular üzerinde çok az çalışma var; bu nedenle aşağıdaki savları, üzerinde çalışılması gereken hipotezler olarak sunuyoruz.

Bu bağlamda birinci soruyu şöyle formüle edebiliriz: Devlet elitinin kendi içinde benzeşme, dolayısıyla aynı dünya görüşünü ve projeyi paylaşma derecesi nedir? Gayet tabiî ki devlet elitinin etkinliği ve başarısı; türdeşliğinden, aynı dünya görüşünü paylaşmasından, beraber hareket edebilmesinden, kendi içinde etkin iletişim kurabilmesinden ve güven oluşturabilmesinden geçer. Bu koşulların yerine gelip gelmediği sorusuna cevap vermek, standart bir sosyolojik analizle mümkün olabilir. Örneğin devlet elitinin sosyal kökenlerinin, gördükleri eğitimin, paylaştıkları dünya görüşünün araştırılması gibi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde, hatta 1970'lere kadar, devletin yüksek bürokratları benzer kökenlerden gelmişlerdi. Ankara'nın ilk kadroları İstanbul kökenliydi, daha sonraları zaten nüfusun ufak bir yüzdesini oluşturan lise eğitimli, cumhuriyet ide-

olojisini benimsemiş ve dünya görüşü açısından bir öncülük ve medenîleştirme projesini paylaşan bir gruptan söz etmek mümkündür. Bunların içinde gerek maliye gerekse hariciye kollarıyla bütünleşen bir yönetim eliti Mekteb-i Mülkiye eğitimiyle esas çekirdek elit olarak düşünülebilir. Mülkiye'nin üç ayrı kolu devlet elitinin en önemli üç işlevine tekabül ediyordu: Halkı yönetme, hazineyi (malî yapıyı) ayakta tutma ve devletin (dışilişkiler açısından) bekasını garanti etme. Mülkiye'nin bir okul ve hayat tecrübesi olarak eliti oluşturmakta, eliti oluşturacak kişilerin aralarındaki bağları tesis etmek ve pekiştirmekte çok önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Yani Mülkiyeliler devleti yönetirken birbirlerini tanımak, çeşitli "network"ler vasıtasıyla iletişimde olmak ve karşılıklı güven duyabilmek açısından avantajlı bir konumdaydılar. Herhalde bir dünya görüşünü paylaşmak açısından da türdeşliklerinin geçerli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Gündelik siyasî görüşleri farklı dahi olsa (örneğin Fransa'da gerek sağ-merkez gerek sosyalist partilerin liderlerinin Ecole Nationale d'Administration [ENA] mezunu olmaları istisna değil kuraldır) dünya görüşlerinin de, özellikle devletin konumu açısından, epey benzerlik gösterdiğini düşünebiliriz. Fakat, aynı eğitimin bir elit projesi formüle edilmesi açısından işlevsel olduğunu söylemek daha zor. Örneğin Fransa'da ENA'nın 1960'lar sonrasında oynadığı rol, sadece elitleri oluşturmak değil, aynı zamanda onlara somut bir modernizasyon projesi aşılamak açısından da önemli olmuştur (Suleiman, 1974, Loriaux 1999). Benzer bir şekilde Japonya'nın Tokyo Üniversitesi (Todai) Hukuk Fakültesi, Japon elitlerinin, o bildiğimiz (ve karikatürize edilmiş şekliyle) Japonya'nın dünya piyasasında rekabet eden bir şirket olarak tasavvur edilmesi inancını özümsemesini sağlamıştır (Johnson, 1984). Bu iki okul da devlet elitlerinin benzeşmesini ve aynı dünya görü-

şüyle hareket etmesini sağlayan önemli kurumlardır. Mülkiye'nin devletçiliği ise daha tutucu ve şekilsel olduğu izlenimini veriyor, toplum mimarisine yönelik içerikli bir mesaj içermiyor. Bu yüzden de Mülkiye'nin Fransa ve Japonya'daki örneklere benzediğini, fakat devletin kalkınmacılık projesinin sürdürülmesinde aynı başarıya ulaşmadığını bir sav olarak öne sürebiliriz. Mülkiye çekirdek elitine eklemlenen diğer kadrolar olduğu da muhakkak: Örneğin yine 1970'lere kadar mühendisler teknik eleman olarak çekirdeğin nispeten dışında yer alıyorlardı; bu dönemden sonra ise, Mülkiye'nin prestijini ve etkinliğini kaybetmesine paralel olarak daha ileri pozisyonları ellerine geçirdiler, o kadar ki bir dönem eskiden Mülkiye'ye atfedilen öncülük İstanbul Teknik Üniversitesi için düşünülür oldu.

Yine "kalkınmacı devlet" literatüründen çıkarak başarılı devlet elitinin varolabilmesi için gerekli ikinci koşulu şöyle ifade edebiliriz: Elitin kendi içindeki bağlantıların ve dünya görüşü benzerliğinin gerekli olduğu muhakkak, ama elit sadece yönetimini devam ettirme değil, aynı zamanda topluma ilişkin bir dönüştürme amacı güdüyorsa toplumun elit hakkında ne düşündüğü, eliti nasıl bir statüde gördüğü de önemlidir (Deyo, 1987). Elitin projesini sürdürebilmesi toplum nezdindeki prestijine ve inanılırlığına bağlıdır. Bu bağlamda, özellikle Japonya ve Kore gibi Uzakdoğu toplumları için ileri sürülen şöyle bir sav vardır: Bu toplumların esas düşünce tarzı olarak kabul edebileceğimiz Konfüçyüs ilkelerinde de görüleceği gibi, ferdiyetçilik yerine toplumculuk hâkim görüşü oluşturur. Toplumcu düşüncede ön plana çıkan bir husus ise, toplumun, bu işi en iyi yapabilecek insanlar tarafından yönetilmesidir. Önemli olan, demokratik bir süreç içinde seçilmişlik değil, toplumu yönetme işine hazırlanmışlıktır. Bu nedenle politikacılar seçilse dahi asıl işi götürenler seçilmemiş yüksek bürokratlardır.

Bu seçilmemiş bürokratlar toplumdaki en yetenekli insanlardır. Hatta bu yeteneklerin saptanması için (Çin'de yüzyıllarca yapıldığı gibi) belli dönemlerde sınavlar tertiplenir, bu sınavlara herkes girebilir, fakat başarılı olmak yıllarca çalışmayı gerektirir ve başarılı olanlar bürokrat olma şansını elde ederler. Böylece devleti yönetecekler, tüm toplumun katıldığı meritokratik bir süreçle saptanır. Ayrıca tüm toplum devletin yönetilmesinin ehil ellere bırakılmasını kabul ettiği ve sınav yöntemini benimsediği için başarılı olanlar toplumda büyük prestije sahiptirler. Toplum devlet elitinin tüm topluma yararlı bir şekilde çalıştığını düşünür, ayrıca bu elitin toplumdaki en yetenekli kişilerden oluştuğunu bilir. Her aile için çocuklarının devlet yönetimine girmesi en büyük ödül olarak kabul edilir (Bell, 2001). Bu anlatılan düşünce tarzı muhakkak ki abartılıdır ve sürecin bu ideal haliyle işlemesi, toplumun devlet elitine gerçekten hiç şüphe etmeden inanması pek de kolay değildir. Yine de, rekabetçi bir politikayla seçilmiş ve atanmış kadroların devleti yönettiği duruma nazaran Uzakdoğu toplumlarında bürokratların gerçekten yüksek prestije sahip olduklarını, toplumun devlet yönetimini ve yönetenlerini yücelttiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, bu kadar yüksek prestije sahip bu grup kendini toplumdan gelen talep ve baskılara karşı da koruyabilecek, projelerini kimseye taviz vermeden yürütebilecektir. Kısacası, devletin toplum tarafından "kolonize edilmesi"ne karşı koyabilecektir. Bu da zaten devletin "özerkliği"ni sağlayan koşuldur. Kalkınmacı devletlerin en büyük özelliğinin bu kültürel ortamdan kaynaklandığı da iddia edilir. Yani, devlet elitinin prestijli konumunu kabul eden böyle bir kültürel ortam yoksa, devlet elitinin yaptıklarına şüpheyle bakılıyorsa, devletin projelerinin kendi yararına olduğuna toplum inanmıyorsa, kalkınmacı devlet modeli de iflas edecektir.

Türkiye'de geçerli kültürün devlete nasıl baktığı, devlet elitini nasıl gördüğü, bürokratlara ne kadar prestij atfettiği gibi sorular pek sorulmamış ve cevaplanmamıştır. Bu nedenle ancak izlenime dayanan bazı savlar ileri sürülebilir. Kanımızca bu konuda cumhuriyet dönemi devleti Osmanlı Devleti'yle sürekliliğini korumuştur. Yani, Osmanlı'nın bir yandan "kerim" olarak kabul edilmesinin, bir yandan da korkulacak, çekinilecek, kendisinden saklanılacak, neredeyse bir çete olarak görülmesinin, toplum ile devlet ilişkisini doğru yansıttığı ileri sürülebilir. Bu şüphecilik ve esas olarak devletin "karşı taraf" şeklinde düşünülmesi, devlet elitinin keyfîliğinden korkulması, aklının değil de merhametinin ve "kerim"liğinin ön plana çıkarılması, ayrıca düşünce çerçevelerinin hiçbirinde devletin başarısının saptanabileceği bir 'iyi işleyen toplum' standartının mevcut olmaması, Osmanlı ve Türkiye'de Uzakdoğu'daki ideal tipe nazaran çok farklı bir devlet-toplum kültürünün geçerli olduğunu anlatmaktadır. Özetle şunu söyleyebiliriz: Cumhuriyet döneminin kendini kalkınmacı olarak görmek isteyen devlet eliti, toplumdaki konumu itibarıyla, gerekli inanılırlığa, güvene ve yeterli prestije sahip değildi. Bu nedenle projelerine şüpheyle bakıldı, toplumun bütünü bu projelere inanmadı, bunların altında devlete yarayan fakat toplumu dışlayan gizli amaçlar aradı. Devlet-toplum ilişkisine bu tür bir şüphe ve güvensizlik boyutunun girmesi, kalkınmacılık projesinin başarı şansını da büyük ölçüde olumsuz etkiledi. Bu şartlar altında devletin güçlü olması çok zordu.

Kalkınmacı devlet literatüründe sosyolojik koşullar çerçevesinde dile getirilen üçüncü bir argüman var; bu yaklaşım Uzakdoğu tecrübesini Latin Amerika ve diğer gelişen ülkelerin devlet politikalarıyla karşılaştıran incelemelerde dile getiriliyor. Özellikle Peter Evans'ın 1995'te yayımladığı kitaptan sonra literatüre yerleşen bir kavramda özetlenebi-

lir: Devletin "yerleşikliği" (Evans, 1995 ve Woo-Cumings, 1999'daki makaleler). Yerleşiklik, devletin, özerklik ötesinde, aynı zamanda toplumu etkileyebilecek ve toplumsal projesini gerçekleştirebilecek araçlara sahip olmasını anlatır. Yani, devlet toplumdan kopuk değildir; devlet elitleri çeşitli yollarla, kurumlarla, süregiden ilişkilerle kendi arzuladıkları sonuçları ortaya çıkarmaya çalışırlar. Bu kurum ve ilişkilere sahip değillerse başarı şansları da yoktur. Örneğin devlet elitleri patron örgütlerine, işçi sendikalarına, sivil toplum örgütlerine nüfuz etme, bunları kendi projeleri doğrultusunda etkileme imkânına sahipse amaçlarına ulaşma şansı da artacaktır. Aksi takdirde projeleri toplumun üstünde bir yerde kalacak, etkinlik sağlayamayacak, gerçekleşme ihtimali olmayacaktır. Devletin bu "yerleşikliği" her örnekte farklı şekilde somutlaşacaktır, çünkü her toplumda farklı kurumsallaşmalar, örgütlenmeler, toplumun gelişme ve bağlantılanma derecesine göre mobilize edilmesi gereken etki noktaları vardır. Fakat, genel geçerliliği olan bazı şeyleri öne sürmek mümkün: Madem kalkınmacılıktan söz ediyoruz ve üretim güçlerinin özel mülkiyette olduğu durumları tartışıyoruz, projenin gerçekleşmesi için en önemli yerleşiklik koşulu devlet eliti ile işadamları (Buğra, 1995) ve ikinci derecede de işçiler (Bianchi, 1984) arasındaki ilişkidir. Bu bağlamda cumhuriyet devletinden söz ettiğimiz takdirde ilk önce göze çarpan, bürokrasi ile işadamları arasındaki karşılıklı şüphe atmosferidir. Belki de halen devam ettiğini söyleyebileceğimiz bir güvensizlik söz konusudur. Bırakalım devlet elitinin burjuvaziyi kurumsal olarak yönlendirebilmesini ve böylece devlet elitinin projesine işadamlarını ortak edebilmesini, aralarındaki ilişkinin bir kazanan-kaybeden oyununa benzediği iddia edilebilir. Aslında sadece işadamlarına özgü olmayan, yani nüfusun tümünün paylaştığı bir tavır vardır ki "devletin malı deniz..." diye başla-

yan özdeyişle özetlenmektedir. Bu deyişin dile getirdiği ve cumhuriyet tarihinde sürekli gündemde olan hareket tarzı, devletten birşeyler koparmak ve yakalanmamayı başarmak şeklinde ifade edilebilir. İşadamlarından gecekondu inşa eden göçmenlere, kaçak elektrik kullananlara kadar herkes bu davranışa ortak olmuştur. Yani devletin toplumu kendi projelerine ortak etmekte başarılı olmadığı muhakkaktır; bunda en önemli unsur, devletin yerleşik değil, aksine uzak ve kendi içine kapanık olması, potansiyel olarak kullanabileceği kurum ve örgütleri de düşman diye görmesi olmuştur. Bu savlar geçerli ise bu kopukluğun simgesel görüntüsünün Ankara-İstanbul ayrışması olduğunu da söyleyebiliriz. Ülkenin kalkınmasında veya herhangi bir toplumsal projesinde merkezî rol üstlenmesi gerekli kent tabiî ki İstanbul'dur. Ama cumhuriyetçi kadrolar devleti Ankara'ya taşıyarak İstanbul'la organik bir ilişki kurmayı başından reddetmişlerdir. Aynı şekilde İstanbullular da Ankara'ya şüpheyle ve husumetle bakmaya başından alışmışlardır. Bu iki şehrin simgesel kopukluğu zamanla iki ayrı mantık gelişmesini ve bu mantıkların ortaklık değil rekabet temelinde şekillenmesini de belirlemiştir. Yani mekânsal ayrışma, kimliklerin farklı temellerde oluşmasını ve yerleşikliğin temin edilememesini getirmiştir. Bu koşullar altında devlet elitlerinin kalkınmacı projelerinin başarıya ulaşması, yani devletin güçlü olma şansı pek azdır.

IV

Bu yazıda cevabı aranan soru cumhuriyet devletinin ne kadar güçlü olduğu idi. Güç kavramını "modern devlet" bağlamında sorguladık; böyle bir sınırlama devletin keyfî, veya başka bir ifadeyle despotik gücünü değil, altyapısal gücünü, yani toplumu yöneltebilme etkinliğini ön plana çıkartır. Altyapısal

güç boyutunu araştırmak için de devletin ne amaçla hareket ettiğini, yani toplum üzerindeki etkinliğinin hedefinin ne olduğunu anlamak gerekir. Eğer cumhuriyet devletinin kendi diskurunu ciddiye alırsak bu hedefin genel anlamda modernleşme, daha özgül olarak da kalkınma olduğunu söyleyebiliriz. Devletin böyle bir amacı gerçekleştirmesi her şeyden önce özerkliğini muhafaza edebilmesine, yani toplumdaki güçler tarafından kolonize edilmemesine bağlıdır. Devletin özerkliği tartışması, kolayca görülebileceği gibi hukukun üstünlüğüne, yani siyasî müdahaleden özerkliğine de bağlıdır. Ancak, devletin ayrışmış bir alan olarak kendisi ile toplum arasındaki hudutları çizebildiği durumlarda özerklik söz konusu olur. Bu perspektifle baktığımızda cumhuriyet devletinin özerklik kazanamadığını, ya devlet elitinin kendi tercihleriyle ya da toplumun üstün gelen baskısına dayanamadığından ayrışmış ve toplumu dışarıda tutabilen bir nitelik gösteremediğini söylemek mümkündür.

Aslında özerk olmayan bir devletin kalkınmacılıkta başarılı olması da zordur. Kalkınmacı devlet literatüründe devletin hedefini gerçekleştirmesi için gerekli bazı sosyolojik mülahazalar da mevcuttur. Bu literatüre göre devlet elitinin sosyolojik olarak kaynaşmış bir grup oluşturması, toplum içinde prestijinin ve yerleşikliğinin olması gibi koşullar olduğu ileri sürülmektedir. Kullanılan örnekler özellikle Fransa, Japonya, Kore ve diğer Doğu Asya devletlerinin tarihî tecrübesidir. Bu örneklerle karşılaştırıldığında cumhuriyet döneminde devletin kalkınmacılık projesinde başarıya ulaşabilmesi için gerekli sosyolojik koşullara sahip olmadığını ileri sürmek mümkün gözüküyor. Daha önce de belirttiğim gibi bu yazıdaki iddialar daha çok izlenime, gözleme ve tarihsel-sosyolojik tasavvura dayalı hipotezler olarak yorumlanmalı. Bu konularda daha çok düşünmemize ve araştırma yapmamıza gerek var.

KAYNAKLAR

Bianchi, Robert (1984) *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton.

Buğra Ayşe, (1995) *Devlet ve İş adamları*, İletişim Yayınları, Istanbul.

Deyo, Frederic C. (1987) (ed.) *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press, Ithaca.

Evans, Peter (1995) *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton University Press, Princeton.

Evans, Peter, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (1985) (ed.) *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, Cambridge.

Gerber, Haim (1987) *The Social Origins of the Modern Middle East*, Lynne Rienner, Boulder.

Johnson, Chalmers (1982) *MITI and the Japanese Miracle: the Growth of Industrial Policy, 1925-1975*, Stanford University Press, Stanford.

Keyder, Çağlar (1993) "The genesis of petty commodity production in agriculture", Paul Stirling (ed), *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*, Eothen Press, Londra.

Keyder, Çağlar (2000) "Liberalization from above and the Future of the Informal Sector: Land, shelter and informality", F. Tabak ve M. Crichlow (ed.), *Informalization: Process and Structure*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Loriaux, Michael (1999) "The French Developmental State as Myth and Moral Ambition", Woo-Cumings (ed.) içinde.

Mann, Michael (1984) "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *Archives Europeennes de Sociologie*, c. 25, s. 185-213.

Poggi, Gianfranco (1978) *Development of the Modern State: A Sociological Introduction*, Stanford University Press, Palo Alto.

Schmitt, Carl (1996) *The Concept of the Political*, Chicago University Press, Chicago.

Suleiman, Ezra (1974) *Politics, Power, and Bureaucracy in France: the Administrative Elite*, Princeton University Press, Princeton.

Trimberger, Ellen K. (1978) *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, Transaction Books, New Brunswick.

Woo-Cumings, Meredith (1999) (ed.) *The Developmental State*, Cornell University Press, Ithaca.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ulus-Devlet Sonrası

8
Globalleşme ve devlet

I

Globalleşmenin ne olduğuna ve ne kadar yeni olduğuna dair çok şey yazıldı ve tartışmalar hâlâ sürüyor. Genellikle bu tartışmalar 'ekonomi politik' ekseni etrafında yapılıyor. Yani sorulan sorular dünya *ekonomisinin* ne kadar bütünleştiğini anlamaya yönelik. Bu nedenle de ekonomik büyüklükler ön plana çıkıyor: Ticaretin boyutları ne, ne hızla büyüyor; gelirin veya sermaye birikiminin ne kadarı yabancı yatırıma dönüşüyor gibi konular gündemi işgal ediyor. Sözünü ettiğimiz soruları gündeme getiren, çoğunlukla Marksist ekonomi politik kökenli araştırmacılar bu sorulardan çıkarak günümüzdeki dünya ekonomisinin bütünleşme derecesi üzerinde bir değerlendirme yapıp genellikle de şu sonuca varıyorlar: Çeşitli oranların gösterdiği gibi bu bütünleşme derecesi 19. yüzyılda yaşanan globalleşmeye göre çok farklı değil. Hatta içerideki sermaye birikimine oranla yabancı yatırım ve göç rakamları gibi bazı endekslerde henüz 1900'lerin seviyesine ulaşılmamış. Örneğin, son elli yıllık dönemle kar-

şılaştırıldığında özellikle vasıflı ve eğitilmiş işgücünün dolaşımının hızlandığı bilinse de, bu göçenlerin sayısı mutlak ve oransal rakamlara göre ve 19. yüzyılla karşılaştırıldığında çok düşük. Bazı yorumcular buradan çıkarak günümüzdeki ekonomik globalleşmenin çok da önemsenmesi gerekmediğini, belki de aynı 20. yüzyılda olduğu gibi geriye dönebileceğini iddia ediyorlar. Bu görüşün siyasî uzantısı ise ulusal devletin globalleşme çerçevesinde çaresiz olmadığı, globalleşmeyi yönetebileceği, hatta aynı Birinci Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi yeniden ekonomik hükümranlığa ulaşmasının çok da imkânsız görülmemesi gerektiği. Kabaca söylemek gerekirse, ulusal devletten çokça medet umanlar globalleşmeyi küçümseme eğiliminde oluyorlar.

Globalleşme olgusunun irdeleyenler yalnız ekonomi politik perspektifini sürdürenler değil tabiî. Olgunun kültürel boyutunu ön plana çıkarıp kültürel tüketimin yeni iletişim teknolojilerinin katkısıyla nasıl coğrafî mesafeyi yok ettiği ve eşzamansal bir kültürel mekân yarattığı gündeme getiriliyor. Bu kültürel globalleşme doğal olarak yerel tepkilere de yol açıyor, fakat bu tepkilerde öne çıkarılan yerellik global akımlardan beslenmiş ve ulus-devletin dayattığı "ulusal" kültürle ilişkisi çok karmaşık. Demek ki ileri sürülen sav daha çok kültürel belirlenmenin artık ulusal düzeyden koptuğuna ilişkin. Avrupa ülkelerinin bir kısmı için 19. yüzyılda başlayan, fakat dünyadaki ulus-devletlerin çoğunluğu açısından bir 20. yüzyıl olgusu olan, devletin ulusal kültürü inşa ve dayatma çabasının, yani ulusal düzeyde belirgin ve diğer ulusal kültürlerden ayrıştırıcı bir kültür inşa etme çabasının, globalleşmeyle birlikte sona ermesi kaçınılmaz görülüyor. Bundan dolayı globalleşmenin kültürel düzeydeki esas farklılığı, ulus-devletin türdeşleştirme, tek bir ulusal kültür ve tek bir ulusal kimlik inşa etme çabalarına devam etmesinin imkânsızlığı olarak anlatılıyor.

Görüldüğü gibi, ekonomi politik perspektifinden farklı olarak kültürel globalleşme bakışı niteliksel bir değişimin altını çiziyor. Söz konusu olan sayıların artması, oranların yükselmesi, veya daha hızlı dolaşan mallar, sermaye, insanlar değil. Burada vurgulanan, devletin ve ulusal düzeyde iktidarı olan diğer güçlerin daha önceki dönemlerde yaratabildikleri etkileri gösterememeleri; kültür ve kimlik konularında alıştığımız belirlenmelerin dışında, yeni bir düzeyin ortaya çıktığı. Kültürel globalleşme anlatımı niteliksel bir değişimin altını çiziyorsa da, ekonomi politik perspektifine benzer eleştirilere yine de açık. Bu eleştiriye göre 'ulusal' kültür ve kimlik hep bir yapay kurgu olarak kaldı; devleti ellerinde tutanların kontrol ettikleri nüfusa zorla dayattıkları, fakat karşısında hep direnilen bir senaryo oldu. Dolayısıyla devletin türdeşleştirme projesi hiçbir zaman başarıya ulaşmadı. Yani kültürde globallik ve yerellik boyutları yeni bir şey değil; şimdi gözlenen, aslında çok kısa bir müddet için tarih sahnesinde kalmış olan ulusalcı çabanın artık nefesini tükettiği. Yeni olan iletişim teknolojisinin tanıdığı imkânların kültürel boyutta özellikle ağırlık kazanması. Bu nedenle de kültürel etkileşim ve zenginliğin farkına varmanın kolaylaşması.

Benim bu yazıda ileri sürmek istediğim argüman da devletle ilgili, fakat vurguyu farklı bir boyuta, devletin 'modernleşmesi' ve hükümranlık tesis etmesi boyutuna taşımanın doğru olacağını iddia ediyorum. Bu argümanın zaman boyutunda da önemli bir farklılığı ortaya çıkacak, çünkü ileri sürülen sava göre globalleşmeyle birlikte geriye dönen trend modern çağın başından beri yaşanılan, yani dört-beş yüzyıllık tarihi olan bir trend. Dört-beş yüzyıllık bir trendin geriye dönmesi şu anda globalleşme adını verdiğimiz olgunun özgüllüğünü açıkça ortaya koyacak nitelikte bir dönüşüm. Eğer aşağıdaki argümanı ciddiye alırsak globallik ol-

gusunun alıştığımız anlamda 'modern çağ'ın bittiğini gösterebileceğini kabul etmek gerekiyor. Moderniteyi tanımlayan sadece kapitalist gelişme dinamiği veya yeni fikir ve inançların getirdiği rasyonalite değildi; aynı zamanda devletin örgütleyici ve düzenleyici pratiği bu gelişmeyi belirledi. Modern çağ devletin bildiğimiz formuyla iç içe gelişti; devletin örgütlenmesi ve bu örgütlenme biçiminin yansıttığı rasyonalite modernliğin önemli bir parçası olarak görüldü. Ayrıca modernlik kavramının zihniyetlere yerleşmesi devletin örgütlenme örneğinden çıkarak gerçekleşti. Eğer devlet bu alışılmış kalıbından çıkmışsa, gerek gerçek pratiklerinin dönüşmesi bakımından, gerekse bu değişimin zihniyetler üzerindeki etkisi bağlamında, bir dönemin bitmesi anlamına gelebilecek bir eşikte olduğumuzu kabul etmek gerekir.

II

Modern devletin çeşitli özellikleri var; kendi öz tarihinin ve kökenlerinin belirlemesinden öteye, toplumla olan ilişkisi içinde nasıl şekillendiğini de tartışmak mümkün. Şu anda üzerinde durmak istediğim konu daha çok biçimsel; yani devlet teorisinin ortaya attığı sorulara değinmeden bütün modern devletlerin paylaştığı biçimsel nitelikler. Modern çağda devletler (devlet elitleri) birbirlerinden çok şey öğrendiler; ayrıca devletler arası sistemin zorlamasıyla benzer davranış biçimlerini benimsediler. Devlet teknolojisi ve devlet davranışı (siyasî rejimden ve toplumun yapısından bağımsız olarak) aynı çizgi etrafında nispeten küçük farklılıklara izin vererek gelişti. Sözünü ettiğim biçimsel alanda modern devletin şekillenmesinin dış ve iç bağlamlarda diye ayırabileceğimiz, iki eksen etrafında gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu iki eksene sosyal bilimcilere aşina gelecek birer kod adı verebiliriz: Birincisi "Westphalia", 1648'de imzalan-

mış bir antlaşmanın adı. İkincisi ise modernleşme çerçevesi ile devlet biçimi arasındaki ilişkiyi geçtiğimiz yüzyılın başlarında irdeleyen bir sosyal bilimci, "Weber". İleri sürülen savı şöyle tekrarlayabiliriz: Devletlerin modernleşmesini bu iki boyut çerçevesinde özetlemek mümkün; veya, bizim modernleşme diye adlandırdığımız olgunun bu iki boyuttaki ilerlemeyle belirlendiğini söyleyebiliriz. Şimdi Westphalia ve Weber'in devlet pratikleri açısından ne anlama geldiğini tartışabiliriz.

Westphalia Antlaşması'nın metin analizine girecek değilim, yalnızca genelde kabul gören yorumunu tekrarlamak istiyorum. Bu yoruma göre bu antlaşmayla devletler karşılıklı olarak birbirlerinin içişlerine karışınama taahhüdünde bulunuyorlardı. Yani her devlet içişlerinde bağımsız, otonomdu. Büyük veya küçük herhangi bir devlet bir diğerine o devletin yurttaşlarına ilişkin meselelerde karışamazdı. Buna karşılık devletler, aralarındaki ilişkilerin sürdürülmesi amacıyla belirlenmiş bir hukuk sistemi geliştirecekler, bu devletler arası hukuk özne olarak devletlerin tüzel kişiliğini kabul edecekti. Devletler arası hukukun temelini ise yine devletlerin kendi arzularıyla taraf oldukları antlaşmalar belirleyecekti. Dolayısıyla bu hukuk çerçevesinde bireylerin herhangi bir statüsü yoktu, her birey ancak kendi devletiyle muhatap olabiliyordu, devletler ise tüzel kişi olarak birbirleriyle ilişkilere girebiliyorlar, fakat kendi tebaalarıyla olan ilişkilerinde kimseye hesap vermek durumunda kalmıyorlardı. Demek ki devlet-birey ilişkilerinde dönüşümler ancak ülkenin kendi iç dengelerinde değişikliklerden geçebilirdi. Yahut da güçlü devletler zayıf devletlere bazı tavizleri dayatabilirlerdi - örneğin "extraterritoriality", yani tebaanın içinde bir gruba, bazı bireylere, devletin iç hukuk sisteminden kaçabilme hakkı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda (ve Mısır, Çin gibi diğer bazı ülkelerde) yaşayanların bir

kısmı yerel mahkemelerde değil, konsolosluk mahkemelerinde yargılanabiliyordu.

Westphalia'nın önemi devleti kendi tebaası üzerinde tek yetkili kılması. Dışarıdakiler tarafından, bütün bireyleri temsilen sadece devletin muhatap olarak kabul edilmesi. Modernleşmeyi sonradan tanıyan coğrafyalarda devrimci elitler, Japonya'da Meiji restorasyonunu yürütenler, Jön Türkler vs. devletin modernleşmesini hep bu bağlamda düşündüler. Onlar için daha sağlam bir devlet modelinin ortaya çıkması, devletin devletler arası arenada saygınlık kazanması anlamına geliyordu -yani Westphalia ideallerine uygun biçimde kendi içişlerindeki özerkliğinin diğer devletler (Avrupa'nın büyük devletleri) tarafından kabul edilmesi. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başındaki siyasî akımların ortak paydası bu oldu: Bağımsızlık sloganının bireylerle, demokrasiyle, iç hukukla, vatandaşlık haklarıyla hiç ilişkisi yoktu. Buradaki amaç Westphalia'nın öngördüğü hakları kullanabilecek bir devletin ortaya çıkmasıydı. Nitekim, 20. yüzyılın ikinci yarısında bu ideale ulaşıldı: Dünya otonom devletler arasında bölüşüldü. Bağımsızlık idealleri başarıya ulaştı, tam da Westphalia'nın, devletler hukuku profesörlerinin ve özellikle "uluslararası ilişkiler" ders kitaplarının öngördüğü bir dünya ortaya çıktı. Bu dünyada esas aktörler devletlerdi; devlet çıkarları ve devletler arası rekabet devlet politikalarını belirliyordu. Devletler birey hakları veya iç hukuk konusunda birbirlerine soru sormuyorlar ve diğer devletlere veya devletlerüstü kurumlara bir şey izah etmek mecburiyetini hissetmiyorlardı. Bir devletin bu modele daha yakınlaşması kendi bağımsızlığını elde etmesi olarak görülüyor ve başarı endeksinde yükselme anlamına geliyordu. Gerek 'devlet adamları', gerek de devletler arası hukuk ve uluslararası ilişkiler paradigmalarında eğitilmiş akademisyenler, gazete yazarları, aydınlar ve kahvehane eşrafı devletlerin

modernleşmesini, saygınlığını bu perspektifle değerlendiriyorlardı. Yukarda da belirttiğim gibi, bu ideal model 17. yüzyılda ortaya çıkmıştı, 20. yüzyılın sonlarına kadar da doğruluğundan pek şüphe edilmedi. Devletler bu paradigmanın devamını sağlamak için kendilerine ideolojik destek aradılar ve buldular. Türkiye gibi sahneye girmekte geç kalan devletlerde milliyetçilik çok güçlü bir destek oluşturdu, çünkü milliyetçilik de devletin temsil ettiği ulusu tek ve kaynaşmış bir kitle olarak görmek istiyordu. Bireyler, veya kendi devleti olmayan alt gruplar önem taşımıyordu; ayrıca devletin gücünü ve devletler arası arenada manevra kabiliyetini zayıflatmaya yönelik olarak yorumlanan hareketleri cezalandırmak kolay ve meşru görülüyordu.

Max Weber'in sosyal bilimlere getirdiği tarihsel perspektif modern dünyayı nasıl kavramsallaştırdığımızı yakından etkilemiştir. Burada kullanmak istediğim kavramlar devlet modernleşmesine ilişkin modelden çıkıyor. Bu model tabiî ki Avrupa'nın feodal, bu nedenle de siyasî erk açısından parçalanmışlık gösteren tarihinden kaynaklanıyor. Fakat, değerlendirmeye ilişkin kriterleri Türkiye gibi merkezî nitelikleri ağır basan imparatorlukların dönüşümünü anlamak açısından da yararlı. Bu modele göre devletin modernleşmesi, merkezîleşmesinden ve örgütsel rasyonaliteyi tek bir merkezden yayılan bir biçimde tekilleştirebilmesinden geçiyor. Yani devletin çeşitli kolları, coğrafî anlamda merkezden taşraya, devletin erki altındaki en ücra mekânlarına kadar ve işlevsel anlamda devletin en üst bürokrasisinden en yan ve talî işlerle uğraşan dairelerine kadar tek bir mantığa hizmet etmeli, örgütlenmesi de bu mantığın paralelinde yapılması gerekenleri somutlaştıracak kapasiteyi ortaya çıkarabilmeli. Devletin bu rasyonalitesi ancak devlet akl'ının bütün devlet operasyonlarını yönlendirebilmesiyle olur; bunun için de en gerekli şey devletin hiçbir kolunun, büro-

sunun, dairesinin kendi başına hareket edememesidir. Yani devletin tek bir, merkezîleşmiş rasyonalitesi olmalıdır. Örgütsel olarak da bu rasyonaliteyi bütün aksamına taşıyabilecek ve onların davranışını denetleyebilecek bir etkinliğe sahip olması gerekir.

Weber'in modelinde devletin modernleşmesi aynı zamanda toplum üzerindeki hâkimiyet türünün evrilmesiyle olur. Bu hâkimiyet modernleşmeyle beraber geleneksel töre, inanış gibi yollardan ayrışır, giderek hukuk yoluyla dayatılmaya başlanır. Yani, devlet kendi pratiğini koyduğu hukuksal çerçeveye riayet ederek sürdürür. Hukukun ve kanunların gelişmesi ise karmaşık bir sürecin sonucudur; yalnızca devlet elitinin kendi gücünü sürdürmek için kanun yapması söz konusu değildir. İşin içinde hukukun kendi öz tarihi, sınıfsal dengeler, hukuku uygulayan ve üzerinde düşünenlerin katkıları da vardır. Fakat modern devletin meşruiyeti kurulmuş olan hukuk çerçevesine sadık kalmasıyla ortaya çıkar. Toplum devletin hukuka saygılı kalacağını, yaptığı işlemlerde hukukun üstünlüğünü tanıyacağını bildiği için devleti meşru olarak görür. Aynı zamanda hukuk çerçevesi ile devletin rasyonel işlemesi arasında bir özdeşlik vardır. Çünkü hukuk çerçevesi önceden saptanmış değerleri içerir ve bu değerler bağlamında araçsal rasyonalite hukukun öngördüğü usuller tatbik edildiğinde ortaya çıkar.

Buradan hükümranlığa geçebiliriz. Hükümranlık, "sovereignty", egemenlik olarak da geçen bir kavram. Fakat hükümranlık kelimesinin çağrışımları yukarıda sözünü ettiğimiz iki ekseni de içeriyor; egemenlik kelimesine nazaran daha kapsamlı. İngilizce'de en çok kullanılan hukuk sözlüğüne (*Black's Law Dictionary*) göre "sovereignty" kavramı üç boyutta incelenebilir: Birincisi, bağımsız bir devlet için geçerli olan mutlak iktidar. İkincisi, bir devletin içinde daha üst bir merciye hesap vermeden kanun yapma ve uygulama,

vergi toplama, savaş ilan etme, diğer devletlerle antlaşma yapma vb. hakları. Üçüncüsü ise devletin içindeki hiyerarşik yapının belli bir amaca yönelik olarak mobilize edilebilmesini sağlayan irade. Görüldüğü gibi hükümranlık kavramı yukarıda sözünü ettiğim iki boyutu da (yani hem Westphalia hem de Weber eksenlerini) içerecek kadar geniş bir perspektif veriyor. Daha önce söylenenleri bu kavrama tercüme etmek mümkün: Devletlerin modernleşmesi, yani son dört-beş yüzyıldır geçirdikleri serüven, hem dışarıya hem de içeriye karşı hükümranlıklarını artırmaları olarak da ifade edilebilir. Kolaylıkla anlaşılabileceği gibi dışa yönelik hükümranlık nasıl devletler hukuku, uluslararası ilişkiler gibi disiplinlerin temel paradigmasını belirlemişse, içe dönük hükümranlık doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli hukuk dallarının, siyaset biliminin, kamu yönetiminin, hatta sosyolojinin nasıl ve hangi soruları sorduğunu belirliyor.

Globalleşme bu mutlaka yakın hükümranlık kazanımından taviz verilmesini gerektiriyor. Globalleşmenin sonucu olarak devletler hem Westphalia'nın öngördüğü dışarıya karşı hükümranlıklarını, hem de devletin modernleşmesi projesinin amaçladığı iç iktidarın tutarlılığı ve rasyonel işlemesi anlamında hükümranlığı yitirmek durumunda kalıyorlar. Şimdi bu süreçlerin nasıl işlediğine bakalım.

III

Devletler her zaman kendilerinden güçlü devletlerin dayattığı antlaşmalara riayet etmek veya çeşitli devletlerin oluşturduğu düzenin parçası olmak zorunda kalmışlardır. Fakat devletler arası düzenin bugünkü kadar mutlak gücü olduğu bir dönem daha önce yaşanmadı. Şimdi hiçbir devlet kendini birtakım düzenlemelerin dışında tutamıyor. Devletin işlevleri içinde nispeten daha sonra ortaya çıkmış ekonomi-

nin yönetimini ele alalım. Örneğin Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) dışında kalmak Türkiye gibi bir devlet için düşünülebilir bir alternatif değil, çünkü bu, dünyayla ekonomik bütünleşmeden büyük ölçüde vazgeçmek anlamına gelebilir. Dolayısıyla ithalat ve ihracatın yönetilmesine ilişkin düzenlemeleri WTO'da öngörülen koşullar çerçevesinde yapmak gerekiyor. Bu da fiilî olarak dünyada yavaş yavaş geçerli olmaya başlayan, tek bir pazarın oluşmasına yönelik serbest ticaret şartlarının kabulü anlamına geliyor. Aynı tür dayatmalar arasında devletin kendi ihalelerini bütün dünya şirketlerine açması, özelleştirme sürecinde ulusal şirketleri kayırmaması gibi şartlar da var. Yurttaşların ellerindeki parayı istedikleri gibi yabancı paralarla değiştirebildikleri, kartlarla alışveriş yapılabilen, çok sıfırlı meblağların elektronik ortamda son hızla dolaşabildikleri koşullarda para politikası büyük çapta önemini yitiriyor. IMF'nin koşullarına uymadığınız takdirde dünya bankalarından borç bulamadığınız bir durumda iktisat politikalarınız artık "bağımsız" olarak yapılamıyor. Aksine merkez bankaları ulusal devletlerden bağımsızlıklarını ilan edip sadece IMF'ye hesap verir duruma geliyorlar. Bu gereklilikler devletin iktisat politikası konusunda yetersiz ve âciz kalmasını ortaya çıkarıyor. Devlet, kontrolünde tutmaya çalıştığı değişkenleri serbest bırakmak zorunluluğunda kalıyor. Ekonomi alanında bunlar ve daha birçok örnek şunu gösteriyor: Globalleşmenin getirdiği ekonomik bütünleşme devletin ekonomi düzeyindeki hükümranlık sahasını çok daraltmış. Bu olgulara şaşırmamak lazım; çünkü 20. yüzyıl öncesi iktisatçılar sermayenin er geç dünyanın her tarafına yayılacağından hiç şüphe etmemişlerdi. Sermaye global nitelik kazanınca sermayenin çalışabilmesi için gerekli hukukî düzenlemelerin de dünya çapında benzeşmeye başlayacağı çok açık. Yine çok açık ki bu benzeşmenin dışında durmaya çalışan ülke-

ler global sermayeye de cazip gelmeyecek; yani dünyada olup bitene yabancı kalacaklar.

Ekonomi dışı alanlardaki dönüşüm daha da belirgin. Özellikle hukukun globalleşmesi hükümranlık kavramının temelini sarsan bir nitelikte. Yukarıda belirttiğim gibi hükümranlık iç hukukta bağımsızlık anlamına geliyordu. Özellikle Türkiye gibi Avrupa hukuk geleneğini sonradan alan ülkelerde devletler kendi hukuklarını oluşturmada neredeyse sınırsız bir serbesti hissediyorlardı. Bunun nedeni geleneksel hukukun geçerliliğini kaybetmesinde yatıyordu, yani Avrupa hukukuna sonradan gelen devletler işe sıfırdan başlıyorlardı. Oysa şimdi çeşitli sahalarda hukuk globalleşiyor, yani devletlerin kanun koyucu olarak artık aynı derecede bağımsız olmaları imkânsız. İç hukukun global standartlara uyum göstermesi gibi bir kaygı ortaya çıkmış durumda.

Hukukun globalleşmesinde birinci ivme ekonomiden geliyor. Global ekonomi biraz da bilgi ve teknoloji temelinde şekillendiği için, özellikle elle tutulamaz nitelikte olan fikrî mülkiyetin dünyadaki herkes tarafından mülkiyet olarak tanınması önem kazanıyor. Bütün endüstriler araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin getirdiği katma değer bazında gelişiyor. Bir sektörün zengin ülkelerde yer almasının önkoşulu, içinde araştırma-geliştirmenin, dolayısıyla fikrî mülkiyetin çok yer tutması. Bu nedenle öncelikle Amerikan şirketleri patent, *copyright*, marka gibi mülkiyet unsurlarının kanunda düzenlenmesi konusunda büyük baskı yapıyorlar. Bütün devletler de aşağı yukarı aynı kanunları mecburen parlamentolarından geçiriyorlar. Mülkiyet haklarının bu yönde gelişmesinden başka ulusal ekonomilerin rekabete açılması için gerekli düzenlemeler de aynı kararlılıkla dayatılıyor. Örneğin hisse senedi alım satımında gereken şeffaflık Amerikan kanunlarının benzerlerinin ulusal hukuka getirilme-

siyle sağlanıyor; aksi takdirde yabancılar borsaya para getirmiyorlar. Aynı tür düzenlemeler banka sektörü için de geçerli. Genel olarak piyasada rekabet kurallarının dünya ortamına uyum göstermesi tüm dünya ekonomisinin sermaye açısından tek bir alan haline gelmesi anlamını taşıyor.

Hukukun globalleşmesinde ikinci alan insan hakları. Bu konuda devletlerin 1945 sonrası, Birleşmiş Milletler çatısı altında imzaladıkları, daha çok iyi niyet göstergesi olan antlaşmalar, birden gerçeklik kazandılar. İnsan hakları konusunda global düzeyde bir mutabakat oluşmuş durumda. Hiçbir devlet "benim içişlerime karışamazsınız" argümanıyla insan hakları ihlallerine devam edemiyor. Bütün dünya için bu düzenlemeyi yapacak merciler henüz oluşmadı, ama Birleşmiş Milletler ve çeşitli bölgesel organizasyonlar yeteri kadar caydırıcı güç kullanabiliyorlar. Türkiye gibi bir devlet için Avrupa Konseyi çok somut bir devletler-üstü düzenleme oluşturuyor. Türkiye devletinin insan hakları ihlalleri davaları Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne kadar gidiyor ve devlet kendi içişlerindeki uygulamalar dolayısıyla yargılanıyor, hüküm giyiyor ve buna da hükümranlık adına itiraz edemiyor. Benzer bir durum azınlık (grup) hakları konusunda geçerli. Etnik, inanca bağlı, veya davranıştan kaynaklanan azınlık oluşturan grupların hakları yine evrensel değerler adına korunuyor. Burada önemli olan devletlerin egemen iradesinin üstünde bütün dünyaya şamil değerlerin ortaya çıkmış olması ve bunun dışında kalmaya çabalayan devletlerin bu normlara ayak uydurmasının bir şekilde sağlanması. Bu normların devletler üstü mahkemelerle pekiştirileceği ve bu mahkemelerin cezaî veya caydırıcı güç kazanacağını da düşünmek mümkün. Gerek savaş suçlularının muhakemesinde, gerekse işkence suçunun devletlerin hükümranlık alanından çıkarılmasında (böylece Pinochet'nin yargılanabilmesine izin veren geliş-

melerde) gözlenen bu. Ayrıca WTO'nun devletlere karşı uygulanılabilecek müeyyidelere karar verdiğini, yakında işlemeye başlayacak, Roma'da kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin karşılıklı antlaşmalarla sınırlı kalmadan cezaî ehliyet kullanabileceğini düşünürsek, hukukun ulusal çerçeveden çıkıp globalleşme yönünde geliştiği anlaşılır.

Hukukun globalleşmesinde üçüncü bir saha en geniş anlamıyla çevre korunmasında ortaya çıkıyor. Örneğin Türkiye'de son yıllarda gündeme gelen bazı özel veya devlete ait yatırımlarda çevre sorunları ve kültürel hazinenin korunma sorunları, Türkiye vatandaşları kadar yabancılar tarafından da gündeme getirildi. Akdeniz üzerinde bir nükleer santral, tarihî bir kenti sular altında bırakacak bir baraj gibi projeler hem global çevre standartlarıyla hem de yine global düzeyde oluşan kamuoyuyla çelişkiye düşebiliyor. UNESCO'nun "insanlığın ortak kültürel mirası" olarak kabul ettiği doğal ve kültürel varlıklara zarar verecek pratikler en azından tartışma konusu oluyor ve sonunda engellenebiliyor. Ülkelerin bu konularda çeşitli antlaşmalara imza atmış olmaları ve bu antlaşmaların bir şekilde iç hukuka geçirileceği sözü, düzenlemelerin ülke üstü düzeylerde gerçekleşeceğini işaret ediyor. Kamuoyunun da bu konularda duyarlılık kazanmış olması, "onlar bizim iç işimize karışamaz" türü bir tepkinin geçerliliğini azaltıyor. Dünyanın kendi ekoloji dengesiyle ve korunmaya muhtaç çevresiyle tek bir organizma olarak görülmeye başlanması, "global" bir aidiyet bilincinin yerleşmesi, giderek ulusalcı egemenlik his ve düşüncelerinin yerine geçiyor.

İnsan hakları ve çevre konularında esas önemli olan, ulusal egemenlik kavramlarının yerine dünya vatandaşlığı ve global (doğal ve kültürel) duyarlılık düşüncelerinin yerleşmesi. 1990'lardaki yoğun 'tek dünya' söylemi, özellikle sosyalist blokun çökmesinden sonra, bu konuda büyük başarı

elde etti. Teknolojinin verdiği imkânlarla birlikte kültürel düzeydeki iletişim bu söylemi gerçekçi bir duyarlılığa dönüştürdü. Ulusal egemenlik formülüne çok bağlı devletler ve toplumsal güçler olduğunu biliyoruz. Böyle bir muhalefet karşısında duyarlılık kendi başına başarıya ulaşamaz. O nedenle yeni gelişen normların arkasında hangi güçler olduğunu da soruşturmak gerekiyor. Ekonomiden söz ederken global sermayeye atıf yapmıştım; çevre ve insan hakları konusunda bu global sermayenin bir noktaya kadar, liberal ideolojinin sınırları çerçevesinde, olumlu bir etkisi olması beklenebilir. Fakat dünya normlarının gelişmesinde esas etken, bir nevi dünya sivil toplumu oluşturan, sivil toplum kuruluşları olmuştur. Uluslararası Af Örgütü, Greenpeace gibi örgütlerin global düzeyde geçerli normların oluşmasında büyük katkısı oldu ve olmakta devam ediyor. Daha çok resmî niteliği olan ILO, hatta Dünya Bankası gibi örgütler de bazen aynı amaca hizmet ediyor. Bütün bunların sonucunda artık devletlerin içişleri dokunulmaz olarak görülmüyor, yapabilecekleri şeyler ciddi olarak kısıtlanıyor, yeni global normlar öne çıkıyor. Hatta 2000 yılının Eylül ayında New York'ta toplanan BM'nin Milenyum zirvesinde devletlerin "içişleri"nin artık herkesin işi olduğu konuşuldu ve zımnen kabul edildi. Demek ki dünya insanlarının ulusal devletlere ayrılmış olarak yaşaması yerine dünya normlarına göre yaşayabilmeleri bir ideal olarak benimsenmeye başlandı. Bu özlenen durumun henüz gerçekliğe çok uzak kalması beş yüzyıllık hükümranlığın mutlaklaşması trendinin tersine döndüğü olgusunu göz ardı ettirmemeli.

IV

İkinci boyuta, yani devletlerin iç hükümranlığına gelince karşımıza çıkan yine aynı şey: Modern çağda şimdiye kadar

hâkim olan, devletin tüm erki merkezîleştirdiği ve özünde topladığı trendin tersine dönme eğilimi. Bu süreç iki şekilde gerçekleşiyor. Birincisi, bütün devletlerin kendi içlerindeki daha organik, daha doğal birimleri tanımak mecburiyetinde olmaları. Milliyetçiliğin unutturmaya çalıştığı etnik farklılıklar ve kendilerini farklı gören gruplara tanınan kolektif haklar bu bağlamda anlaşılmalı. Modern Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'nu yeteri kadar üniter olamadığı için, milletlere nispî bir özerklik verdiği için eleştiriyordu. Oysa, şimdi, Osmanlı veya Avusturya-Macaristan sistemleri daha arzulanır bir denge olarak görülüyor, devletin üniter anlamda modernleşmesi milliyetçiliğin dayatması olarak değerlendiriliyor. Kendilerini farklı gören gruplara toplu haklar tanınması yeni ve arzulanır bir eğilim olarak karşımıza çıkıyor. Önümüzdeki yıllarda devletler Fransız sistemine değil, Amerikan veya İsviçre sistemine daha yakınlaşacaklar. Son on yılda oluşan dengelere ve değişikliklere baktığımızda bu trend açıkça gözüküyor. Toplu haklar, kapsamları ne olursa olsun, devletlerin mutlak merkezîleşmesine ve tek elden dayatılacak bir mantık çerçevesinde rasyonelleşmesine karşı bir direnme oluşturuyorlar.

Yine organik ve doğal birimler bağlamında düşünülebilecek diğer boyut coğrafî bölgeler. Aslında erkin bu mekânsal parçalanması 1980'lerde yerel idarelere, belediyelere verilen önemle başladı. O zaman gündemde olan demokrasi ve yerel katılımdı. Halen de öyle, fakat şimdi bu söylemin arkasında farklı bir varsayım var. O da şu: Globalleşen dünyada ulus-devletlerin türdeşleştirici politikaları etkinliğini kaybetti. Oysa bölgeler daha doğal birimler: İçlerinde belki kültürel, belki de iktisadî tutarlılıkları var. Bu nedenle karar alma kapasitesi merkezden bölgelere doğru kaydığı takdirde, olumlu bir sonuç doğar, sadece demokrasi ve katılım nedenleriyle değil, aynı zamanda teknolojik ve iktisadî et-

kinlik için. Nitekim Avrupa Birliği'nin 'Bölgeler Avrupası' sloganı ve Maastricht Antlaşması'ndaki hükümler de bu tercihi ifade etmeyi amaçlıyor. Demek ki gerek nüfusun gerekse mekânın türdeş olmadığı düşünülüyor, nüfusun kültürel kompozisyonu açısından ve coğrafî mekânın idarî bölünmesi perspektifinde merkezîleşmeye, yani mevcut devlet şeklinin daha da fazla mutlakıyet kazanmasına karşı akımlar beliriyor.

Eğer bu birinci dinamik yatay bir adem-i merkeziyet getiriyorsa, sözünü edeceğimiz ikinci dinamik dikey düzeyde, yani devletin kendi yapısı içinde, tek bir mantığın mutlak hâkimiyetine karşı bir durum ortaya çıkarıyor. Bu önermeyi somutlaştırmak üzere şöyle örnekler verebiliriz: Bir müsteşarlık (örneğin çevre müsteşarlığı) gidip Avrupa veya Akdeniz, veya dünya ölçeğinde kendi benzerleriyle müzakereler yapıyor, antlaşmalar imzalıyor, taahhütlerde bulunuyor. Merkez bankaları epeydir özerkliklerini ilan ettiler; artık kendi devletlerine karşı değil, diğer merkez bankalarına karşı sorumluluk hissediyorlar. Devletler arası birçok iktisadî ilişkide merkez bankalarının bu anlamda özerkliği önkoşul olarak ileri sürülüyor. Çeşitli bakanlıklar global düzeyde temaslarını sürdürüyorlar ve çoğu kez devletin diğer kollarına 'bilgi' vermekle yetiniyorlar. Eskiden devlet kendi içinde yekpare bir görünüm sergilerdi ve dış ilişkilerini de bu mantığın bir yansıması olarak tek elden (Hariciye Vekaleti yoluyla) yürütürdü. Şimdi ise dışişleri bakanlıklarının kenarda kalması, birçok durumda ekarte edilmesi bu değişikliğin sonucu; artık devletin farklı kolları ve dalları, kendi başlarına, değişik *network*'lere dahil olmuşlar. Global düzeyi ilgilendiren kararların önemli bir kısmı, mutlak ve yekpare mantığı temsil eden devlet başları tarafından değil, daha aşağı düzeyde operasyonel gereksinimler çerçevesinde alınıyor ve o *network*'lerin içinde olan teknokratların uhdesinde.

V

Sözünü ettiğimiz bu iki dinamik devletin hükümranlığının parçalanması sonucunu doğuruyor. Bunu ulus-devletin erimesinin veya ortadan kalkmasının habercisi olarak görmek, hükümranlık olgusunun tamamen bittiğine karar vermek yanlış olur. Tersine dönen ulus-devletin hükümranlığının mutlaklaşması, yekpareleşmesi ve rasyonalizasyonu trendleri. Eğer devleti farklı bir şekilde tanımlamaya hazırsak, bir ülkede siyasî erki kullanan, ama global düzeyde uzantıları olan, farklı *network*'lerin içinde çalışabilen, ille de öncelikli ilişkileri birbirleriyle olması şart olmayan, birbirlerinden nispeten bağımsız yönetim ve regülasyon mekanizmaları olarak kabul edebilirsek, devletin şeklinin değiştiğini ama ortadan kalkmadığını kolaylıkla görebiliriz. Fakat devletin üniter mantığıyla kendini özdeşleştirmiş toplumsal gruplar, yekpare mutlakıyetçiliği savunanlar, yeni morfolojiden çok rahatsız oluyorlar ve bu trendi önlemeye çalışıyorlar. Krizi yaratan da bu zaten: Tarihte hep olduğu gibi, eski yerini yeniye terk etmiyor. Ortaya çıkan çekişmeli durumda ne devletin çeşitli kolları ne de devletin koyduğu hukuka bağımlı yurttaşlar globalleşmenin gerektirdiği manevra kabiliyetini kazanıyorlar. Böylece globalleşmenin sunduğu imkânlar kullanılamıyor. Daha da kötüsü, tartışma hâlâ eski çerçevenin nasıl devam ettirilebileceği üzerine odaklandığı için, büyük bir entelektüel enerji ve zaman kaybı yaşanıyor.

Bu bağlamda Avrupa Birliği yaklaşımının ve görünürdeki projesinin sözünü ettiğimiz modele ne kadar uygun olduğunu belirtmekte fayda var. Avrupa Birliği ulusal devletler yerine geçecek, fakat esasında aynı işlevi görecek yeni bir devlet modeli değil. Yani Paris'in, Londra'nın, Roma'nın yerine Brüksel geçmiyor. Brüksel yeni bir yapılanmayı temsil

ediyor, ulusal devlet düzeyinin üstünde yapılması gereken işlevleri üstleniyor. Ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz gibi bölgelere, yerel yönetimlere, kolektif gruplara yeni erkler tanıyarak ulusal devletin içinde siyasî ve idarî odaklar oluşturulmasını öngörüyor. Ayrıca ulusal devlet yapısının işlevsel olarak ayrışmasını, çeşitli birimlerin yine göreli bir özerklik içinde diğer ulusal devletlerin benzer birimleriyle daha yakından ilişkide olmalarını, bilgi alışverişi yapmalarını, eşgüdüme girmelerini istiyor. Böylece birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmış devlet nüfuz sahaları yerine, birbirleriyle çeşitli *network*'ler içinde iletişime girmiş birçok kademeden oluşan yeni bir devlet şekli ortaya çıkıyor. Burada hükümranlığın yitirilmesi söz konusu değil. Hükümranlık gerçekten halklara aitse, aynı insanlar şimdi aynı hükümranlığı farklı düzeylerde -yerel, bölgesel, ulusal ve AB düzeyinde- kullanıyorlar. Burada bir şey yitiren, sadece eski ulusal devletin tekelleştirdiği tür hükümranlığa çeşitli nedenlerle bağımlı olan gruplar, yani eski devletlerin devlet seçkinleri.

Avrupa Birliği globalleşmenin meydana çıkardığı koşullara en kolay uyum gösterebilecek bir idarî yapı önerisi olarak önümüzdeki tek örnek. Bünyesindeki devletleri yeni koşullara uymaya, yitirilen mutlakıyete direnmek yerine bu koşullara göre yapılanmaya zorluyor. Türkiye açısından ise nispeten realist bir perspektif oluşturduğu için büyük bir şans. AB'de şekillenen süreçlerden hiç etkilenmeyen bir ülkede yaşasaydık, bugünkü devlet biçiminin dönüşümüne yönelik mücadele vermek herhalde çok daha zor olurdu.

9
AB ile ABD arasında Türkiye

I

Doğu'yla Batı'nın savaş alanı olmaya alışmış Türkiye şimdi kendisini Avrupa ile Amerika arasında giderek şiddetlenecek bir çatışmanın ortasında buluyor. Bu çatışmanın gerilimi ülke içinde rakip toplumsal güçlerin ve bu güçlerin dışarıdan gelen talep ve fırsatlarla ilişkisinin niteliğini de belirliyor. İçinde bulunduğumuz döneme kadar ülkenin eliti üzerinde, Batı hayalinin bu iki farklı somutlanması arasında bir seçim yapması için baskı olmamıştı. Ancak, şimdi, Amerika'nın, AB'nin hukuksallık ve çoktaraflılığına açıkça karşı çıkan tektaraflı bir imparatorluk kurma girişimiyle bu çelişki yüzeye çıktı ve Türkiye'yi de iki seçenek arasında bıraktı.

AB içinde bazı çevrelerde Türkiye'nin adaylığına şüpheyle bakılmasının bir nedeni Amerika'nın bu adaylığı güçlü bir şekilde desteklemesiydi. Türkiye'nin yılların hegemonik devleti Amerika'nın patronluğundan kolay kolay vazgeçemeyeceği biliniyordu. Bunun arkasında yatan en önemli

faktör, ordunun ülkeye ve topluma sadece siyasî olarak değil, aynı zamanda ideoloji ve kültür bağlamlarında da hâkim olmasıydı. Generaller Amerikan ordusundaki meslektaşlarına silah, harp okulu, NATO tecrübesi gibi çeşitli bağlarla bağlıydılar. Ayrıca ordu (ve ordunun sivil uzantıları) AB'ye zaten soğuk bakıyordu; AB'nin gerektirdiği düzenlemeler ordunun 1980 sonrası kurumsallaştırdığı statüsünün değişmesini öngörüyordu. Zaten Ecevit'in Helsinki zirvesi gecesinde televizyon ekranlarına yansıyan sıkıntılı yüz ifadesi, Türkiye'de AB adaylığına ne kadar ikircikli bakıldığının bir göstergesi olmuştu.

Ordunun, devlet yanlısı birçok siyasetçinin ve hukuk dünyasının önemli bir kısmının AB karşısındaki çekingen, hatta olumsuz tutumu yanında Amerikan taraftarlığına meyletmelerini açıklayan bir de daha derin ve kültürel bir faktörden söz edebiliriz. Amerikan hegemonyası insanların kalbini kazanmış, onları belirli bir kültür doğrultusunda şekillendirmişti. Türkiye nüfusunun çoğunluğu yüzyılların durağanlığından İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerikan kültürel egemenliği çerçevesinde kurtulmuştu. Teknoloji dilini ve tecrübesini Detroit'in parlak kromlu otomobilleriyle oynarken edinmişlerdi. Orta sınıflar Amerikalılar gibi milyoner olmayı istemişler, Hollywood filmleriyle büyümüşlerdi. Buna karşılık Avrupa'nın yüzü sertti. Birinci Dünya Savaşı'nın hatırlanması, Kemalist öğretinin Avrupa düveline ve sömürgeciliğine karşı savaştığımızı söylemesi, korkulan ve husumet duyulan boyutuyla "Batı"nın Avrupa olarak anlaşılmasını getiriyordu.

Avrupa'daki hâkim söylem de bu görüşü destekliyordu, Türkiye hâlâ Avrupa'nın tarihî ayrıcalığını meşrulaştıran "öteki" olarak gösteriliyor, tavırlardaki oryantalist aşağı görme pek de saklanmıyordu. Bu tavır Türk işçilerinin Almanya'ya gitmesiyle daha da güçlendi. Türklerin ezikliği

pekişti. Oysa Amerikalıların Türklere ve Türkiye'ye karşı özel bir önyargısı olmadığı düşünülüyor; Amerika farklı nüfusların istedikleri gibi yaşadığı bir fırsatlar ülkesi olarak tahayyül ediliyordu. Ancak 1980'ler sonrasında, eski *Gastarbeiter*'lerin göçmenleşerek oradaki nüfusla bütünleşmesi, Türkiye'ye turist olarak gelen Avrupalıların sayısının artması, özellikle futbol dolayısıyla yeni bağlantı alanlarının ortaya çıkmasıyla Avrupa'yla ilişkiler yeni bir nitelik kazanmaya, aradaki uçurum kapanmaya başladı.

AB ile Türkiye'nin diyaloğunda her zaman açıkça ifade edilmeyen gerginlikler söz konusu olmuştu. Birincisi, bazı Avrupalılar Türkiye'nin Amerika'nın gizli silahı, bir Truva atı, olmasından şüpheleniyorlardı. Amerika batıda İngiltere, doğuda Türkiye'yle Avrupa Birliği'ni içerden kuşatacak ve zayıflatacaktı. İkincisi, beyan ettiği usul ve amaçlar açısından bakıldığında AB yasal prosedüre, ulusal programlara, komisyon raporlarına bağlı kalarak genişleyecek, kültürel bir birliktelik aramayacaktı. Oysa siyasîlerin ve halkın çoğunluğu, açıkça söylemeseler dahi Türkiye'nin Avrupalı olmadığına inanıyorlardı. Ama bu inanca rağmen kendi retoriklerinin tutsağı olarak Türkiye'yle diyaloğu sürdürmek durumunda kalıyorlardı. Üçüncü gerginlik Türkiye tarafından kaynaklanıyordu, çünkü Türkler de, hem siyasîler hem de halk, Avrupa fikrine beyan ettikleri derecede istekle değil, pek de saklayamadıkları bir ikircikliklikle yaklaşıyorlardı.

Bu ikircikliliğin nedeni devletin topluma dayattığı meşrulaştırıcı kimlik çerçevesinde anlaşılabilir. Türk devletini kuran seçkinler, nüfusun ulusal niteliğini yetersiz buldukları için, Türkiye Cumhuriyeti'ni "ulus kuran devlet" şeklinde formüle ettiler. Cumhuriyetçiler, Osmanlı reformcularının anayasal bir vatandaşlık oluşturma doğrultusundaki çabalarının aksine, ulus-devlet modelini seçtiler. Türkiye'nin insanlarından imparatorluk geçmişini unutmaları, Yunan ve

Ermeni nüfusun ülkeden atılmasının hatırasını bastırmaları, dini özel alanla sınırlamaları ve bir etnik saflık kurucu öyküsüne inanmaları istenmişti. Bütün kurgulanmışlığına rağmen, bu resmî ulusçuluk, ulusal kimlik projesi olarak azımsanmayacak bir başarıya erişti. Okul çağındaki çocuklar, bu mekanizmalar aracılığıyla Türkleştirildi. Ama, böyle bir başarıya ulaşmak için, devlet denetleyici ve affetmez olmak zorundaydı. Bu misyonun temelini oluşturan model, ülkenin bütünlüğü söylemini tekelinde tutan bir organik devlet tarafından güvence altına alınan dayanışma modelidir. Tıpkı Avrupa'nın güneyindeki diğer ülkelerdeki gibi bu devlet modeli, iki dünya savaşı arası dönemde olgun biçimini almıştır. Bu modelde bireysel özerkliğe dayalı düzenden kuşku duyuldu; ulusal birliğin korunmasında devletin rolünü ve sorumluluğunu savunan düşünsel hareketler ve siyasal partiler liberalizmi karaladılar ve topluma daha fazla özerklik vermenin çatışmayı ve sınıf savaşımını kışkırtacağını ileri sürdüler.

II

Türkiye, son döneme kadar, toplumsal ve siyasal dengeler açısından devlet-merkezci yapıyı geride bırakmaya hazır olamadı, liberalizme yönelik korkudan kurtulamadı. 1980'ler boyunca diğer Güney Avrupa ülkelerinin izlediği yolun gecikmeyle takip edildiği düşünülebilirdi. Avrupa'yla daha yakın ilişki kurma taraftarı olan toplumsal kesimler güçlenmeye başlamışlardı, devletin ekonomi üzerindeki güçlü kontrolü gevşiyor ve 1983'te askerî rejimin sona ermesiyle sivil toplumda dikkat çekici bir canlanma görülüyordu. Yine bu dönemde, ekonomik ve siyasal liberalizme bağlılığını ilan eden yeni partiler ortaya çıkmıştı. Devlet tekelinde geçen yılların ardından medyada bir patlama yaşan-

dı ve farklı çıkarlara ve görüşlere dayalı sivil toplum örgütlenmeleri kamusal tartışmayı yeniden başlattı. Belki de bu gelişmelerden cesaretlenerek Turgut Özal 1987 yılında Avrupa Topluluğu adaylığı için resmî başvuruda bulundu. Brüksel bu başvuruyu değerlendirirken, Türkiye'nin, 1970'lerdeki Güney Avrupa kadar, ya da sosyalist blokun çözülmesi sonrası Doğu Avrupa kadar içerilebilir olduğunu düşünseydi, Türkiye tarihi için farklı bir çizgi söz konusu olabilirdi.

Fakat Özal'ın girişimi altta yatan kırılmaları saklayamıyordu. O dönemde bazı siyasîler bu başvurunun Türkiye'nin bütün çabalarına rağmen Avrupa'da istenmediğini kanıtlayacağını ve açıkça alınmış bir ret cevabından sonra Özal'ın Türkiye'yi İslâm dünyasına döndürmek için fırsat bulacağını söylüyorlardı. Aslında bu dönemde, hem İslâmcı hem de milliyetçi politik güçler Avrupa'yla bütünleşmeye kesin bir biçimde karşıydı. Soldan geriye kalanlar, Üçüncü Dünyacılık'tan henüz kurtulamamıştı. Merkez sağ güçler de Avrupa Birliği konusunda net değildi. Bunun nedeni, hem merkez sağın İslâmcı politikayla olan bağlantısı, hem de bizzat dayandığı sosyal tabanın bu konudaki ikircikli tavrıydı. Türkiye burjuvazisi, ekonomik kaynaklar üzerindeki devlet kontrolünün gevşetilmiş olmasına rağmen, henüz bağımsız bir çizgi sergilemekten uzaktı; çünkü, üyelik durumunda korumacı bir pazarın kolay kârlarından ve devlet teşviklerinden vazgeçmek zorunda kalacağını hissediyordu. Türkiye burjuvazisi, ancak 1995'te, sözde taraftar görünüp ayak sürüdükten ve yoğun pazarlıklardan sonra, Gümrük Birliği antlaşmasının imzalanmasına razı oldu. 1970'lerin Güney Avrupası'nın tersine 1980'lerin Türkiye'si, AT'yi, devlet modelinin politik, ekonomik veya kültürel hâkimiyetine tercih edilecek bir alternatif olarak gören, yeterince büyük bir toplumsal güç yaratamamıştı. Güney Avrupa'da ise bu güçler burjuvazinin liderliğinde bir blok oluşturmuş-

lar, devletin otoriter ve muhafazakâr korumacılığı yerine, kuzeydeki liberal modeli getirebilmişlerdi.

Ancak, devlet tarafından dayatılan kimliğe karşı meydan okumalar güçleniyordu. Toplum, giderek artan ölçüde kendi kendine dayanma ve otonomi kazanma sürecine girmiş görünüyordu, birey ve bireysel tercihler gittikçe öne çıkıyordu. Büyük şehirlerdeki orta sınıf yaşam tarzlarında küresel çağın gelişmeleri kendisini gösteriyordu; medya, bu değişimlerin aktarıcısı ve aynası durumuna gelmişti. "Devlet baba" anlayışına giderek kuşkuyla bakılınaya başlanmış; dayanışmacı cemaat ideali, bireysel otonomi talebinin yükselmesi sonucu zayıflamaya başlamıştı. Bu bağlamda devlet ile aydınlar arasında da bir ayrışma gerçekleşti. Bu döneme kadar, entelektüellerin muhalefeti, devletçi kalkınmacılığın temel öncüllerini ve inşa edilen resmî kimlikleri sorgulamamıştı; tartışmalar, sol-sağ yelpazesindeki çeşitli grupların bu temel çerçevede uygun araç seçimiyle (örneğin Türkiye'nin kalkınmasında uygun 'yol'un ne olduğuyla) sınırlanmıştı. Ama artık, resmî mesajın başlıca taşıyıcıları olarak kabul edilen grup içinde bile liberalizm, ciddiye alınan, savunulan bir ideolojik tavır haline geldi. Kadın hareketi, resmî anlatılara karşı çıkmada özellikle etkiliydi; ayrıca, genişleyen yerel tarih alanı, göç, din değiştirme ve nüfus mübadelesi karmaşık deneyimini aydınlatmak suretiyle, resmî ulusal kimlik öğretisinin ısrarla çizdiği tarihsel tablonun kasvetli tekrenkliliğine meydan okuyarak zengin bir mozaiğin ana hatlarını ortaya çıkardı.

Fakat aynı dönemde İslâmcı siyaset ve Kürt milliyetçiliğinden kaynaklanan tehdit de, ülke gündemine oturdu; bu da, ulusal kimliğin otoriter tanımının yeniden güçlendirilmesi için devlet eliti tarafından bir bahane olarak kullanıldı. Öncelikle 1990'larda devlet, millî birlik ve bütünlük hassasiyetini daha bir ısrarla vurgular hale geldi, milliyetçi

retorik iyiden iyiye ortalığı kapladı ve "Atatürk ilke ve inkılapları" hiçbir aykırı sese tahammül gösterilmeyecek şekilde "millî ezber" haline getirildi. Güneydoğu'daki savaş şiddetlendikçe, ülke yönetiminde ordunun ağırlığı iyiden iyiye arttı ve Millî Güvenlik Kurulu *de facto* hükümet haline geldi. Devlet, ayrıca kullandığı maddî kaynakları da artırdı, böylece muhalefeti yıldırma kabiliyetini enikonu genişletti.

III

Kendi dar Türk kimliği tanımının dışında kalan bütün kimlik ifadelerini yok etmeye çalışan baskıcı bir devlet aygıtının yarattığı bu koşullar karşısında, Avrupa Birliği ve Türkiye'nin uzun süren adaylığı yeni bir anlam ve önem kazanmıştı. Devletin hegemonyasını kıracak toplumsal güçleri seferber edebilecek kaynak ve yeteneklerden yoksun olduklarını gören muhalif gruplar, daha çok demokrasi, hukuk düzeni ve gerçek bir çoğulcu sistem için AB'ye adaylık sürecini tek yol olarak görmeye başladılar. 1990'ların sonlarından itibaren, İslâmcı ve Kürtçü hareketler, insan hakları savunucuları ve daha genel olarak, sivil toplumun güçlendirilmesi için çalışan gruplar, adaylık statüsüne kavuşulmasını sağlayacak Avrupa Birliği koşullarının hızlı bir biçimde yerine getirilmesini savundular. Ülkedeki en görünür ve örgütlü iki hareket olan Kürtçülük ve İslâmcılık'taki bu tutum değişikliğin yanı sıra, 1980'lerde çoğunluğu itibarıyla Üçüncü Dünyacı çizgide yer alan sol entelijensiya da, liberal, Avrupa tipi bir sosyal demokrasiyi benimsedi ve ateşli bir Avrupa taraftarı oldu. Son olarak, TÜSİAD'ın temsil ettiği, özellikle İstanbullu sanayicilerden oluşan ve daha köklü bir nitelik taşıyan büyük burjuvazi, Avrupa Birliği üyeliği için gerekli siyasal reformlara yönelik lobi faaliyetine başladı. Bu kesimin yoğunlaşan küresel bağlantıları ve Anka-

ra'dan duyduğu hayal kırıklığı, Kürt meselesi ve insan haklarından ders kitaplarındaki resmî tarihyazımının aşırılıklarına kadar pek çok konuda, nihayet bağımsız bir tutum almasına yol açtı. Bu pozisyonları, Avrupa Birliği koşullarının hızlı bir biçimde tamamlanması açısından, Avrupa Birliği'ne kabul bahanesi altında savunmak daha güvenli bir yoldu. Bu dönemde yapılan kamuoyu araştırmaları, nüfusun üçte ikisini aşan bir çoğunluğunun Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesini desteklediğini ortaya koyuyordu. Muhtemelen bu destek, üyeliğin gerçekte gerektirdiklerinin açık bir biçimde anlaşıldığı anlamına gelmiyordu; bu, Türk devletini reforma zorlamak üzere yapılan bir stratejik tercihti.

Bu karmaşık pazarlığı mümkün kılan, devlet elitinin ve politikacıların, Avrupa idealine bağlı olduklarını -somut uygulamaları bambaşka bir tablo ortaya koysa da- ifade etmeyi sürdürmeleriydi. Adaylık başvurusunun geri çekilmesi, bir seçenek olarak dile getirilmedi ve ilgili bürokratlar belgelerin ve gerekli yasa taslaklarının hazırlanmasına yönelik işlemleri günü gününe sürdürdüler. Avrupa Birliği organları ise, Türkiye'nin adaylığını bir miktar bezginliğe rağmen tartışmaya devam ettiler. Devlet eliti ve politikacılar aslında bu sürekli tıkanıklık halinden memnun görünüyorlardı: Türkiye AB'ye üyelik için "çaba" gösteriyor ve AB de pazarlığı erteliyordu. AB'nin Türkiye'ye soğuk yaklaşımı, Türkiye'nin devlet elitine ve politikacılarına, milliyetçi söylemin önemli bir unsurunu pekiştirmek için fırsat sağlıyordu: Türkiye'nin Batı'ya dahil olma yönündeki gayretlerine direnen Avrupa, öteden beri sürdürdüğü oryantalist ve esas itibarıyla Hıristiyan kültüralist tutumunu yine sergiliyordu. Üstelik böylece, Kürt ayrılıkçı hareketinden ekonominin kötü yönetimine kadar Türkiye'nin bütün problemlerinin, dış dünyanın Türkleri sevmemesinin bir sonucu olduğu iddiasını tekrarlamak mümkün hale geliyordu.

Neden ordu, devlet eliti ve bütün siyasal partiler, Türkiye'nin AB'ye girmesi hedefine kararlılıkla bağlı olduklarını ısrarla öne sürmekten vazgeçmediler? Bu kararlılık farklı biçimlerde yorumlanabilir: Örneğin, bu tutumun bir ikiyüzlülük olduğu söylenebilir - söz konusu güç odaklarının, ülkede meşruiyet ve dış dünyada itibar kaybına uğramamak için, gerçek niyetleri farklı olduğu halde böyle bir sahte tavır sergiledikleri ileri sürülebilir. Yahut devlet elitinin, uygulamaları ile sözünü ettiği kararlılık arasında bir çelişki olmadığına gerçekten inandığı savunularak, kendini kandırdığı söylenebilir. Nitekim, devlet elitinin kendisi, sorunlu bir bölgede yaşadığımız için "Türkiye'nin çok özel koşulları" bulunduğu argümanını sık sık öne sürüyordu. Herhalde en önemli neden elitin Batılılaşma söyleminin tutsağı olmasıydı. Bu nedenle gerçek isteklerini açıkça ifade edemiyordu. Hiç kuşkusuz, Türkiye'nin somut hareket tarzını belirleyen, bu faktörlerin bir bileşimidir. Burada önemli olan nokta, devlet elitinin Avrupa Birliği hedefi konusunda kararlı olduğunu ilan etmesi sayesinde, adaylığın gereklerine atıfta bulunmak suretiyle Avrupa normlarına referans vermenin, meşru bir eleştiri biçimi olma niteliğini korumasıydı. Demokrasiyi, hukuk düzenini ve insan haklarını savunan sivil toplum gruplarının, başvurabildiği en etkin eleştiri biçimi de bu oldu.

IV

Bu bağlamda beklenmeyen gelişme, Avrupa Birliği'nin Türkiye'yi içine almak konusunda irade göstermesi oldu. AB'nin kararı kamuoyundaki bir değişiklikten kaynaklanmıyordu. Eski Sovyet bloku ülkelere doğru genişleme bağlamında AB kendisini büyüyen bir birlik olarak görmeye mecbur kalmıştı. Artık derinleşmeyi amaçlayan bir süper

devlet olma hayalini terk etmek gerekiyordu; onun yerine farklı birimler içeren bir imparatorluk daha uygun bir model olarak ortaya çıkmıştı. O zamana kadar tartışılan "değişken geometri", "çok vitesli uyum sağlama süreci" gibi kavramlar şimdi somutluk kazanıyordu. Bu çerçevede Türkiye'yi de içermek mantıklı gözükmeye başladı. Fakat Doğu Avrupa genişlemesinin tam tersi bir sonucu da oldu. Soğuk Savaş'ın sonu, eskiden Avrupa'nın parçası olan topraklara yeniden kavuşma olarak da yorumlandı. Bu görüş Avrupa'nın sınırlarını kültürel olarak tanımlıyor ve Türkiye'yi dışarıda bırakıyordu. Birbiriyle çelişen bu iki değerlendirme, yani emperyal misyon ve kültürel kapanma, AB'nin Türkiye'ye ikircikli bakışının da boyutlarını belirlemiştir.

Aslında, 1990'ların ortalarından itibaren, çeşitli Avrupa Birliği birimleri ve özel kuruluşlar, özellikle Gümrük Birliği'nin imzalanmasının ardından, Türkiye'de görünürlük kazanmıştı. Avrupalı yeşil ve sosyalist parlamenterler çatışma bölgelerini ziyaret ederek, insan hakları örgütlerine açık destek verdiler; AB'nin çeşitli organları, sivil toplumu güçlendirme amacı taşıyan projeleri finanse etti; sokak çocuklarıyla ilgilenenlerden çevrecilere kadar geniş bir yelpazede sivil toplum etkinlikleri aracılığıyla çeşitli bağlantılar kuruldu; bu özel ilişkinin zaman içinde süreceğinin kamuoyuna bildirildiği resmî ziyaretler yapıldı. Böylece AB belki de önceden tahmin edilmediği kadar, Türk politikasının ve kamuoyunun önemli bir aktörü haline geldi. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin o güne kadar yalıtılmış olan siyaset sahnesine, Avrupa merkezli yeni ağlar nüfuz etti, sivil toplum, siyasî partiler ve devlet organları kendilerini bu ağların ortasında buldular. Konseyin Aralık 1999'da aldığı Türkiye'nin adaylığını kabul etme kararını, Türkiye'nin siyasî gelişimini içeriden düzenleyebilmek için bu ağları güçlendirmeye yönelik bir tercih olarak açıklamak mümkündür.

Türkiye'ye adaylık statüsü tanıma kararı, eğer Avrupa projesinin daha genel bir değerlendirmesine dayanıyorsa, çok daha büyük bir önem kazanır. Bugünkü Avrupa tahayyülü, Türkiye'nin tam üyelik için ilk kez başvurduğu 1987'den büyük farklılıklar taşımaktadır. Yine de Avrupa'nın sınırlarının nereye kadar uzanacağı ve kültürel bir birlik mi, yoksa anayasal bir topluluk mu olacağı soruları cevaplanmamıştır. İşte bu nedenle Türkiye'nin adaylığı konusu, Avrupa kimliği ve Avrupa Birliği coğrafyasıyla ilgili yoğun bir tartışmayı yeniden gündeme getirdi. Bir medeniyet projesi olarak Avrupa vizyonuna göre, Avrupa Birliği, asgari anayasal koşulları yerine getiren, Kopenhag kriterlerine uygun olarak, yani genel bir kurallar dizisine bağlılık çerçevesinde genişleyen bir siyasî birliktir. Aslında, bu anlayışla genişleyen bir AB'nin neden kendisine herhangi bir coğrafî sınır belirlemesi gerektiği açık değildir. Anayasadan kaynaklanan şartlara uyan ve Avrupa'nın temsil ettiği, küreselleşmeye alternatif yaklaşımı benimsemeye hazır herhangi bir ülke, potansiyel olarak birliğe üye olabilir. Bu yaklaşım Helsinki zirvesi öncesinde açıkça ifade edilmemişse de, Türkiye'nin adaylığı, söz konusu yaklaşıma daha kesin bir biçim verdi ve bu projeyi somutlaştırdı. Avrupa, tarihsel ötekisini bünyesine almaya çalışarak, dışlamaya dayalı kültür temelli bir kimlik benimseme seçeneğinden vazgeçmiş oldu. Batı ve doğusu, kuzey ve güneyi, Katolik, Protestan ve Ortodoks'uyla, ayrıca giderek büyüyen Müslüman nüfusuyla, bütün Avrupa için geçerli olabilecek bir ortak kimlik tasavvur etmek zaten güçtür. Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan, farklı bir politik ve kültürel tarihi bulunan Türkiye Avrupa Birliği'ne dahil edildiğinde, böyle bir ortak kimlik iddiasında bulunmak imkânsızlaşacaktır. Bu seçenek gerçekleşirse, AB'nin almakta olduğu biçim, ulus-devlet paradigması içinde anlaşılamaz. Avrupa Birliği, karmaşık

bir mimarî yapı olarak ortaya çıkmaktadır: Söz konusu yapı, çeşitli düzeylerde şekillenen egemenlik sistemlerinde, yoğun ve değişken bağlantıların işlevselleştirildiği bir biçimdir. Böyle karmaşık bir yapı içinde, kimliklerin oluştuğu ve müzakere edildiği, kimliğe yüklenen anlamların tartışma konusu edildiği çeşitli düzeyler bulunmaktadır. Ulus-devletlerin aksine, ağlar devleti (*network state*), kıskançlıkla korunan meşrulaştırıcı bir kimliğe başvurmak zorunda değildir. Yani, AB ulus-devlet olmayan, modern bir devlet biçimini yeni bir imparatorluk düzeni içinde oluşturmaya çalışmaktadır. İmparatorluklarda ise devlet ile kimlik arasındaki ilişki ulus-devlete benzemez.

V

Avrupa Birliği'nin Aralık 1999'da toplanan Helsinki zirvesinde Türkiye'ye adaylık statüsü tanıması, Ankara'daki devlet elitini ve politikacıları tam bir şaşkınlığa uğrattı. Egemenliğin böylesine açık bir biçimde devredilme olasılığı, ulusal kurtuluş ve yukarıdan aşağıya ulus inşası döneminin sona erdiğinin ve devletin, toplum mühendisi olarak sorgulanmaz statüsüne artık ihtiyaç kalmadığının kabulüyle eşdeğer sayılabilirdi. Dışlanmanın sürüp gideceği varsayımıyla hareket eden devlet eliti, kendisini, artık yepyeni bir projeye bağlanmış buldu. Bu proje, hem ekonomide hem de politik kültürde, devletin kamusal yarar adına bilen ve eyleyen olarak görüldüğü bütün bir devletçi sistemin terk edilmesi anlamına geliyordu. Ulusal cemaat ideali, yerini, yapısal olarak bireysel özerkliği güçlendiren hukuk düzenine bırakmak zorunda kalacaktı; vatandaşlık haklarının ve politik hakların hayata geçirilmesi, sivil toplumu güçlendirecek, yerleşik siyasal eliti zayıflatacak ve istikrar adına sürdürülen keyfî yönetimin altını oyacaktı. Kürt azınlığın ko-

lektif hakları tanınmak zorunda kalınacak, laikliğin, dinsel örgütlenme ve ifade özgürlüğüne olanak sağlayacak biçimde yeniden yapılanması gerekecekti. Muhtemelen tartışmaya en açık olan nokta da, ordunun devlet üzerindeki vesayetine son vermek zorunda kalacak olmasıydı. Böyle bir dönüşüm, insan hakları ve demokrasi aktivistlerinin programlarıyla örtüşüyordu, oysa devlet eliti, onların önerilerine karşı bir "Türk kimliği"ni yeniden tanımlamaya ve sabitlemeye çalışmıştı.

Devlet eliti kendisini bir açmaza sokmuştu. Bu durumun birden farkına varılması üzerine, AB'ye katılım sürecinin yaratacağı sorunlar yeniden gözden geçirilmeye başlandı. Bunun sonucunda, özellikle ordu, ama aynı zamanda bürokrasi ve yargının çeşitli mensupları, muhalif tavırlarını, ilk kez açıkça ortaya koydular. Kopenhag kriterleri üzerinde pazarlık yapılamayacağı anlaşılınca, Türk devletinin bunları neden uygulayamayacağı konusunda çeşitli açıklamalar getirildi. AB üyeliğinin bir egemenlik kaybı anlamına geldiği ve Brüksel'in düzenlemelerinin, sokaklarda satılan yiyecekler için bile standartlar belirleyebildiği birdenbire keşfedildi. Avrupa Birliği ile PKK'nın aynı dönüşümleri istedikleri, dolayısıyla AB'nin PKK'nın amaçlarına hizmet ediyor olabileceği ifade edildi. AB'nin kültürel haklar ve özgürlükler dayatmasıyla ülkeyi bölmek istediği söylendi. Esas sorun, tabiî ki, Türkiye toplumunun ve siyasî elitinin ulus-devlet biçiminden vazgeçmeye hazır olup olmadığında düğümleniyordu.

VI

Türkiye içindeki AB yanlısı güçler Kasım 2002 seçimleriyle beklemedikleri bir avantaj kazandılar. AKP devlet yanlısı bir parti olmadığı için, o zamana kadarki hükümetlere na-

zaran AB'ye yönelik vaatlerini yerine getirme şansı daha yüksekti. Nitekim daha başbakan olmadan Erdoğan Avrupa'da lobi faaliyetlerine başladı ve hızlı bir şekilde demokratikleşme paketleri hazırlanarak yasalaştı. Tabiî ki bu süreç AKP'nin AB'ye şüpheyle bakan kesimi kolayca alt ettiği anlamına gelmiyordu. Devletin çeşitli kademelerinden, özellikle yargıdan gelen sesler ve pek de pasif olmayan direniş, sonucun o kadar kolay elde edilemeyeceğini gösteriyordu. Top AB'nin sahasına atılmıştı, ama Brüksel'den gelen "şimdi de uygulamayı bekleyelim" cevabı, Türkiye'deki çözülmemiş sorunları doğru bir şekilde tespit ediyordu.

Eğer AB içinde Amerikan tektaraflığını dengelemek doğrultusunda bilinçli bir girişim söz konusu olacaksa, bu proje çerçevesinde, askerî-stratejik bir gereklilik olarak, Türkiye'yi de içeren bir coğrafyanın öngörülmesi mantıklı olacaktır. Son dönemde, henüz resmî karar verilmemiş olmasına rağmen, Türkiye'nin (örneğin anayasa tartışmaları bağlamında) Romanya ve Bulgaristan'la aynı kategoride ele alındığını görüyoruz. AB'nin bu tutumu, eskisi gibi Türkiye'yi içeriden kontrol etme çabasından öteye, aynı zamanda Amerika'ya da bir mesaj göndermiş oluyor. Özellikle Amerika'nın kendi emperyal macerasında sıkıştığı kısıtlar içinde Türkiye'ye karşı serbestçe tutum alamamasından ötürü sahayı "eski" Avrupa'ya, yani Almanya'nın hâkimiyetinde, AB'yi Amerika'ya rakip olarak genişletme stratejisine bırakıyor. Bu konjonktürde ordunun AB'ye karşı beslediği şüphenin de makro-stratejik kaygılarla dengelenmesi ve dünyada yalnız kalma korkusunun askerleri Avrupa'ya yakınlaştırması şansı ortaya çıkabilir.

Yakın gelecek için küresel düzenin geleceği açısından iyimser bir senaryo, AB ülkelerinin "eski" Avrupa'nın, yani Almanya/Fransa ekseninin etrafında toparlanarak, Amerika'nın tek odaklı imparatorluk kurma stratejisine karşı çık-

maları olur. Böyle bir senaryonun inanılırlığı ise, AB'nin gerçekten, kendi kurucu senedinin beyan ettiği şekilde "içerici" olmasından geçer. Yani kale duvarları dibinde bekleyen ülkeleri ve insanları, koşulları yerine getirdikleri takdirde içeri almaya, evrensel bir projesi olduğunu, bu projenin de anayasal ilkeler çerçevesinde geliştiğini kabul etmeye gerçekten hazır olması gerekir. Sadece Türkiye'den de söz etmiyoruz tabiî ki: Bu içericilik önce diğer Balkan ve Doğu Avrupa (belki de Kafkas) ülkelerine, sonra da kaçınılmaz olarak Kuzey Afrika ülkelerine uzanmak zorunda. Hep söylendiği gibi Türkiye'nin kabul edilmesi AB'nin gerçekten bu istikamette geliştiğine dair ve kültürel olarak tanımlanacak bir "Hıristiyan kulübü" olmadığını gösteren en önemli işaret olacaktır.

VII

Bu son bölümde, şu anda dünyada gözüken emperyal projelerin birbirlerinden ne kadar farklı olduğunu vurgulamak istiyorum. Bu farkın bir boyutu emperyal amaçlara ulaşılmasında kullanılan değişik stratejiler: Amerika'nın 11 Eylül sonrası başvurduğu savaş ve işgal stratejisine karşı, AB'nin, kuralları kabul eden ülkeleri kendi istekleriyle bünyesine alma yoluyla genişlemesi. İkinci fark globalleşmenin yönetiminde yukarıda sözünü ettiğimiz tektaraflılık karşısında hukukî meşruiyete önem veren çoktaraflılık. Küreselleşme literatüründe üzerinde çok durulan bir husus şu: Kararların alınmasında farklı ilişki ağlarının ve dengelerin karmaşık düzeylerde bir araya gelerek etkili olması; bu çeşitli düzeylerde de farklı çıkarların, projelerin, aktörlerin önem kazanması. Bütün bu pazarlıkların belli bir hukuk çerçevesi içinde yapılabilmesi. Böyle bir süreç ancak bu hukukî çerçevenin benimsendiği ve bütün yönetim biçimlerinin bu hukuksallığı yaşama geçirecek biçimde oluşturulduğu bir

ortamda gerçekleşebilir. AB'nin karmaşık yapısının, bölge ve ülke düzeylerinde katılımı ve kararların mümkün olduğunca alt düzeylerde verilmesini tercih eden ilkelerinin, oluşturduğu iç içe geçmiş yapıların mantığını da burada görmek gerekiyor: Yukarıdan aşağı olmayan ve şimdiye kadar uygulananlardan farklı, katılımı önemseyen bir hukuk/yönetim biçimi oluşturuluyor. Bu modele karşı Amerika'nın dünyayı tek başına yönetme talebi çok farklı ve küreselleşmenin getirdiği koşulların verdiği katılım ve ileri bir demokrasi imkânlarını reddedici bir proje içeriyor. ABD, son dönemde sadece Kyoto'daki gibi çevre korumasına yönelik antlaşmaları, Uluslararası Suç Mahkemesi'ni tanımamakla kalmıyor, söz geçirebildiği ülkelere bu mahkemeyi tanımamaları için rüşvet vermeye veya şantaj yapmaya kadar ileri gidebiliyor. Daha yakınlarda ise kurulmasında ısrarlı olduğu Dünya Ticaret Örgütü'nden dahi vazgeçebileceği sinyalleri veriyor. Çünkü siyasî güç kullanarak daha zayıf ülkelerle ikili antlaşmalar yapmayı, DTÖ'nün kendine ters gelebilecek kararlarından kaçmayı tercih ediyor. Genellersek, küreselleşme sürecinde ortaya çıkan yönetişim kurum ve mekanizmaları kendi özerkliklerini elde edip hegemonik devlet olarak ABD'nin doğrudan güdümünden kurtuldukça, Amerikan hükümeti bu işten rahatsız oluyor ve bu kurumları sabote etmeye başlıyor. AB ise bu kurumların özerk ve öngörülebilir bir hukukî çerçeve içinde işlemelerini tercih etme eğiliminde. Dolayısıyla iki alternatif arasında hukuksallık, katılım ve çeşitli kademelerde oluşan taleplerin dengelenmesi açısından önemli farklar var.

Sözünü ettiğimiz bu farklılaşmanın altında yatan unsur, Amerika ve Avrupa'daki hâkim dünya görüşleri arasında giderek büyüyen bir benzeşmezlik. İyice basitleştirildiği takdirde, Amerika'nın aşırı derecede "dindar" bir toplum olduğunu, Avrupa'nın ise giderek daha seküler olduğunu söyle-

mek mümkün. Amerika'nın dindarlığı, gerek politikacıların gerekse sıradan vatandaşların hayatı ve dünyayı din ve inanç perspektifiyle algılamalarından kaynaklanıyor. Özellikle içinde bulunduğumuz dönemde, Amerikan tarihinde her zaman varolmuş olan seçilmişlik ve dünyanın kaderine sahip çıkma misyonu, siyasî kararları meşrulaştırıcı bir öğe olarak öne sürülüyor. Bu dünya görüşü "iyi" ve "kötü" arasındaki ayrımı tartışmaya açık olmayan bir şekilde belirliyor, dünyayı kesin çizgilerle siyah ve beyaz olarak algılıyor. İyice karikatürleşmiş versiyonunda ABD başkanı, politikalarını Tanrı'dan duyduklarına göre saptıyor. Seçmenlerin önemli bir kısmının kendilerini dindar olarak tanımladığı, dinî kitapları metafor olarak değil, gerçeklik olarak yorumladıkları bir ortamda, bu durum çok şaşırtıcı değil. Sadece dış politikada değil, içeride de hukukun günlük ihtiyaçlara göre dönüştürülmesinde, anayasanın ve temel hakların askıya alınmasında dinî nüvesi hemen belli olan bir retorik kullanılıyor. Bugünkü yönetimin her kademesinde kendilerini "yeniden doğmuş Hıristiyan" olarak tanımlayan birçok politikacı olması, bu eğilimin abartılı bir şekilde gündeme yansımasına neden oluyor. Değişen bir siyaset sahnesinde bu dindar akım herhalde bugünkü önceliğini koruyamayacaktır. Fakat önemli olan, Avrupa siyasetinde din unsurunun bu derece ön plana çıkmasının neredeyse imkânsız olması. Nüfusların arasında dini yaşamlarında nereye oturttukları açısından görülen önemli fark ve genelde Avrupalıların sekülerliği, din ve dünya işlerini ayırmayı benimsemiş olmaları, egemenliği Tanrı'dan kaynaklandıran bir siyasetin hiç şansı olmayacağını gösteriyor. Nitekim AB politikacılarının Avrupa ile Amerika arasında bir daha kapanmayacak bir uçurum açılmasından duydukları endişe, en çok bu bağlamda ifade ediliyor.

Siyasî, idarî, hukukî bağlamlarda ve dünya görüşü bağla-

ının da söz konusu olan bu farklılaşmalardan öte, insanların günlük hayatlarını çok daha doğrudan belirleyen diğer bir boyuttan söz etmemiz gerekiyor. Bilindiği gibi neredeyse Reagan döneminden beri gerek Amerikan iç politikasında gerekse dünyaya ihraç ettiği düşünce şeklinde neo-liberalizm hâkim. Neo-liberalizmin esas unsuru devletin piyasa üzerindeki düzenlemesinden vazgeçmek olarak ortaya çıkıyor. Yani piyasada olup bitene karışmamak. Bu çekimserlik ise, özellikle küreselleşmeyle birlikte, çalışanların aleyhine gelişen bir dinamik oluşturuyor. Nitekim 1980'den beri Amerika'da gelir dağılımı sürekli bozuluyor, bütün üretim ve üretkenlik artışlarına rağmen çalışan aileler yirmi yıl önceki gelirlerini elde edebilmek için daha çok saat çalışma mecburiyetinde kalıyorlar. En çok kazananlarla sıradan işçiler arasındaki gelir farklılığı katlanıyor. Servet birikimi daha da eşitsiz bir gelişme gösteriyor. 1990'ların sonunda ABD nüfusunun % 1'i toplam servetin % 38'inin sahibiydi. Avrupa'daki en yüksek rakam ise Britanya'da % 22'ydi. Bu gelişmelerin bir kısmı küreselleşmeyle ilgili, çünkü imalat sanayisi ucuz ücretli ülkelere kaydığı zaman yerine gelen hizmet sektörlerinde ücretleri yüksek seviyelerde tutmaya imkân yok. Fakat neo-liberalizmin diğer yüzü bu gelişmelere karşı devletin önlem almasını önleyen bir ideolojik ortamın oluşması. Bu ideolojinin en önemli bileşkeni devletin küçültülmesi. Reagan döneminin sloganı "devlet çözüm değil, sorunun kendisidir" formülasyonundan beri devletin sosyal harcamalarına karşı bir mücadele sürdürülüyor. Önce halkın vergilere karşı ayaklanması sağlanıyor; her şehirde, eyalette ve ülke düzeyinde daha az vergi vermek için kampanyalar açılıyor. Vergileri azaltacağını söyleyen politikacılar seçimlerde başarılı oluyor. Bundan sonra da "bakın malî kriz içindeyiz, demek ki sosyal harcamaları kısmak zorundayız" deniyor. Nitekim bu tür argümanlarla herkese

sağlık sigortası gündeme bile gelemiyor. Şu anda ABD'de nüfusun % 15'i kadarının hiçbir sağlık sigortası yok. Geri kalanların çoğu da işleri dolayısıyla sigortalı olduklarından işlerini kaybetmenin güvencelerini de kaybetmeleri anlamına geldiği korkusuyla yaşıyorlar. Devlet okullarının ödenekleri kesiliyor, halkın yönetimden beklediği hizmetlerde sürekli bir kötüleşme yaşanıyor. Yine hâkim ideolojinin bir parçası olarak yoksulluktan ve işsizlikten suça itilen büyük bir nüfus, artan bir bütçenin yaptırdığı hapishanelerde misafir ediliyor. Çünkü bu ideolojiye göre suç tamamen kişilerin özgür iradelerinden kaynaklanır; suçun toplumsal kaynaklarına inmeyi gerektiren, örneğin gençlere iş edindirme gibi programlara para harcanmaması gerekir. Ayrıca ırkçılıkla karışan bir uygulamayla verilen cezalar suçlara oranla çok uzun oluyor. Bugün ABD'de 100.000 kişiden 700'ü hapishanelerde; AB'de ise bu sayı 100'ün altında. Yine 1980'lerde Margaret Thatcher, "toplum diye bir şey yoktur" derken gerçekten de (Britanya'daki değilse dahi) Amerika'daki hâkim düşünce tarzını özetleyen bir görüşü ifade etmişti. Yani, devletin toplumdaki yaraları sarma, eşitsizliği kabul edilebilir bir düzeye çekme, dayanışmayı özendirme, en aşağıdakileri korumaya alma ve bütün bunları yurttaşlık hakları çerçevesinde yerine getirme kaygısı sistematik olarak tahrip ediliyor.

Sözünü ettiğimiz bu büyük dönüşüm, eğer Amerika hegemonik olmasaydı ve bu düşünce tarzını bütün dünyaya yaymaya kalkmasaydı, çok da ilgimizi çekmeyebilirdi. Ama 1980'den sonra Amerika çeşitli mekanizmalarla bu sözünü ettiğimiz neo-liberal düzeni propaganda ve dayatmayla yaymaya başladı. Her ülkede Amerikancı liberaller türediler, devletin piyasayı düzenleme ve herkese asgari bir yaşama hakkı verme işlevine karşı kampanyalar başlattılar. Her ülkede vergileri ve devlet harcamalarını azaltmayı vaat eden

politikacılar ön plana çıktı, sosyal politikaları ve kazanılmış hakları geri döndürmeye çalışan siyasî partiler seçim kazandılar. Borçlarını ödemeye çalışan Türkiye gibi ülkelerde IMF dayatması devletin borç faizi ve askerî harcamalar hariç bütün harcamalarını asgariye indirmesini istiyordu. Devletin görevlerini hatırlatanlara, sosyal yardım isteyenlere popülist damgası vuruluyordu. Fakat her siyasî harekette olduğu gibi bu neo-liberal akımın da sonunun geldiği, en yüksek noktasına ulaştığında anlaşıldı. 2000 yılı sonrası ABD'sinde sözünü ettiğimiz eğilimler ekstrem boyutlar kazandı. Zenginlere açık çek verildi, en çok kazananların vergileri azaltıldı, bütün yönetim düzeylerinde malî kriz ortaya çıktı. Başkan Bush'un danışmanlarından biri açıkça devleti sosyal devlet tasarımının gündeme geldiği 1930'lu yılların gerisine çekme projeleri olduğunu söylüyordu -yani devlet kontrolünün, sermayeyi kısıtlayıcı kuralların, vergilerin ve sosyal harcamaların en aza indirildiği, toplumun tamamen piyasa hâkimiyetine teslim edildiği bir kapitalist düzen. Böyle bir düzenin sürdürülebilme şansı çok az; ama şimdiye kadarki uygulamaların da ne kadar büyük bir tahribata yol açtığı çok açık. Bush sonrasında sistemi tekrar düzeltmek de, herhalde büyük çaba ve epeyi zaman gerektirecek.

Amerika'nın bütün dayatma ve propagandasına rağmen, aynı ideolojik akımın Avrupa'daki etkisi sınırlı kaldı. Devletler genelde düzenlemeci niteliklerini sürdürdüler, bu nedenle de yeni kapitalizme uyum sağlayamamakla suçlandılar. Mesela ABD'de gelir dağılımı katsayısı (Gini) 0,40 civarında iken AB'de aynı sayı 0,30 civarında kaldı. Yoksulluk oranı ABD'de % 20 civarında seyrederken, AB ortalaması % 10 civarında. Fakat hiçbir AB devleti sağlık sigortasından vazgeçmedi. Çalışanların çeşitli hakları tanınmakta devam etti, hatta genişledi. İşsizlik sigortası sürüyor. Daha da önemlisi, vahşi Amerikan çalışma rejiminin aksine çalışılan

saat miktarında azaltmaya gidildi. Tabiî Avrupa'da da devletin malî krizi söz konusu, çünkü küreselleşme çerçevesinde rekabet sağlayabilmek için şirketlere bazı tavizler veriliyor. Yine de devletin sosyal harcamalarında bir düşme gözükmüyor. Sosyal harcamalarda AB ortalaması GSMH'nın % 25'i kadarken ABD'de aynı rakam % 15'te kalıyor. Bazı programlar eskisine nazaran daha az başarılı, bunun esas nedeni ise bu programlara ihtiyacı olan nüfusun oranının artmış olması. Avrupa ülkelerinde sosyal politikayı istihdamdan ayırt etmeye yönelik bir eğilim de gözüküyor. Yani devlet eskisi gibi herkesin sürekli istihdam edilemeyeceğinin farkında, bu nedenle de ancak arada bir çalışan veya hiç çalışamayacak durumda olan yoksul kişilere bir "temel gelir" tahsis etmek yoluna giriyor. Böylece de ülkenin gelirini toplumsal dayanışma esasına göre asgari ihtiyaçları karşılayacak şekilde bölüşmek gündeme geliyor. Bütün bunların sonucunda, son yirmi yılda yaşanılan büyük alt üst olmaya rağmen Avrupa ülkelerinde gelir dağılımında bozulma pek görülmedi. Gelir dağılımında bozulma eğilimleri vergi ve sosyal politikalarla dengelendi. En az ücret alanlarla en çok alanlar arasında ABD'dekine benzer bir uçurum açılmadı. Bütün göç ve ayrımcılığa rağmen, Avrupa şehirleri varoşlarında Amerikan gettolarındaki boyutta toplumsal dışlanma yaşanmadı.

ABD ile AB arasında sıraladığımız bu farklılaşmalar, yani imparatorlukların genişleme biçimlerindeki benzeşmezlik, kurulan yönetim modellerinin karşıtlığı ve devlet-toplum ilişkisi bağlamında birbirine ters eğilimler, Batı kavramının ne büyük bir kırılmayı gizlediğini gösteriyor. Yani şu anda dünyanın geleceğini belirleyecek en önemli "medeniyetler çatışması" Batı'nın içinde, ABD ve Avrupa'nın temsil ettiği modeller arasında cereyan ediyor. Demek ki Türkiye'nin önünde olan yol ayrımı, basit bir jeopolitik seçimin çok

ötesinde, hiç olmazsa yakın gelecek için verilen yaşamsal bir kararı belirleyecek. Toplumsal dayanışma özlemi güçlü olan, anayasasının başında "sosyal devlet" kavramına atıf yapılan bir ülkede Amerika'nın temsil ettiği modelin risklerini taşımak kolay olmaz. Ayrıca yarım yüzyıllık hızlı bir dönüşümün oluşturduğu kırılgan dengeler, bunun üstüne bir de son yirmi yılın getirdiği alt üst olmayı yaşayan, tam da yerine oturmamış bir toplumda piyasa köktenciliğinin getireceği hızlı değişimi üstlenmek çok riskli bir alternatif. Bütün durağanlığına ve bir anlamda da tutuculuğuna rağmen, Avrupa'daki "devletçi" kapitalizmin küreselleşmenin kurumlarını, dengelerini ve hâkim dünya görüşünü, hiç olmazsa dünyanın bir kısmı için belirleyebilecek duruma gelmesini savunmak zorundayız -özellikle alternatifini göz önüne alınca.

Bu kitapta derlenen yazılar, yüzyıllık bir tarihi ve günümüzdeki gelişmeleri çeşitli yönleriyle ele alıyor. Ama hepsinin temelinde çok önemli bir tespit var: Dünya, ulus-devletlerin aşındığı, ulus-üstü oluşumların ağırlık kazandığı yeni bir döneme girmekte. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu gibi eski tür imparatorlukları ve ulus-devletlerin başarı ve başarısızlıklarını yeniden değerlendirip günümüzün yeni imparatorluklarının oluşum süreci için dersler çıkarmak mümkün. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki siyasî ve toplumsal projeler, gerçekleştirilemeyen potansiyeller üzerinde duran Keyder, ulus-devleti kaçınılmaz bir aşama olarak görmemenin önemine işaret ediyor. İmparatorluğun vârisi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu, geçirdiği evrimleri, sınıf dengelerini ve devletin hâkim ideolojisi milliyetçiliğin niteliğini irdeleyen makaleler karşılaştırmalı bir perspektife dayanıyor. Kitapta ayrıca küreselleşme sürecinin imkânları ve sorunları araştırılıyor. Keyder'e göre, bu süreci yekpare bir "Batı" üzerinden düşünmek yanlış. Tersine, şu anda dünyanın geleceğini belirleyecek en önemli "medeniyetler çatışması", ABD ile Avrupa'nın temsil ettiği modeller arasında yaşanıyor. Türkiye'nin önündeki yol ayrımı, basit bir jeopolitik seçimin çok ötesinde, yönetim biçimi, sosyo-ekonomik düzen ve devlet-toplum ilişkisi açısından yaşamsal bir karar verilmesi anlamına geliyor. ■

İLETİŞİM 952
ARAŞTIRMA İNCELEME 155

ISBN 975-05-0181-0
9 789750 501814